

Zsoldos Attila

SZENT KIRÁLYOK NEMZETSÉGE

AZ ÁRPÁD-HÁZ TÖRTÉNETE

ORSZÁGHÁZ KÖNYVKIADÓ

AJÁNLOTT
OLVASMÁNY

Zsoldos Attila

SZENT KIRÁLYOK
NEMZETSÉGE

Az Árpád-ház története

Országház Könyvkiadó, 2025

AJÁNLOTT OLVASMÁNY

Sorozatszerkesztő • Bellavics István

© Országgyűlés Hivatala, 2025

© Szerző, 2025

Szerkesztette • Pelyach István

Felelős kiadó • Such György,
az Országgyűlés Hivatalának főigazgatója
Szöveggondozó, korrektor • Széll Szilvia
Borítóterv • Környei Anikó
Műszaki szerkesztő, tördelő • Fodor Gábor
A képeket válogatta • Csukovits Anita
Képfeldolgozás • Fodor Gábor

A könyv az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és
Közművelődési Igazgatósága szakmai programjainak keretében készült.

Igazgató • Bellavics István
Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora • Pelyach István

A borítón *Szent István születése*, miniatúra a Képes Krónikában
(Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ,
Országos Széchényi Könyvtár Kiemelt Tagintézmény)

ISBN 978-615-6704-63-4

www.orszaghazkonyvkiado.hu

TARTALOM

I. BEVEZETÉS	6
II. A DINASZTIA	21
A turul és Attila hun király: a dinasztia eredettörténetei	22
A szent királyok nemzetsége	30
Születés, halál, temetés	36
A dinasztia névadási szokásai	64
III. A KIRÁLY	71
A hatalom szimbólumai	73
A hatalom öröklése	93
A hatalom gyakorlása	101
Udvar és székvárosok	108
Együttműködés az alattvalókkal	116
A királyi hatalom intézményes korlátozása	123
Konfliktusok a király és alattvalói között	125
IV. A KIRÁLYNÉ	132
A házasságok	133
A királynéi méltóság és intézményei	139
Királynék a férfiak világában	150
A királyi özvegyek	153
V. A HERCEG ÉS A HERCEGNŐ	160
A herceg megkoronázása	166
A király és a herceg osztozása az országon	169
Az Árpádok leányai	192

VI. A DINASZTIA KIHALÁSA	205
A családfa utolsó hajtásai	207
Küzdelem az Árpádok örökségéért	214
Kétségek a dinasztia kihalása körül	226
VII. AZ ÁRPÁD-HÁZ ISMERT TAGJAI	234
VIII. CSALÁDFÁK	265
Az Árpád-ház	266
Az Árpád-ház kihalása és örökösei	272
IX. KÉPEK JEGYZÉKE	273
X. BIBLIOGRÁFIA	274

I. BEVEZETÉS

A magyarság politikai vezetői a 9. század közepétől a 14. század elejéig terjedő időszakban a ma Árpád-ház néven ismert dinasztia tagjai közül kerültek ki. A közel fél évezred folyamán nehezen túlbecsülhető jelentőségű változások következtek be a magyarság életében. A korszak elején, a 9–10. század fordulója táján került sor a kelet-európai steppe elhagyására és Kárpát-medence birtokbavételére, amely azóta is a magyarság szállásterületétől szolgál – a 20. század ismert politikatörténeti fejleményei következtében egyre zsugorodó mértékben –, ezt követte a kereszténység felvételének és uralkodó vallássá válásának hosszan elnyúló folyamata, amely alapvetően formálta át a hatalomgyakorlás normáit és formáit éppúgy, mint a legtágabb értelemben vett kultúra jelenségeit és a mindennapi életet. A vallásváltással párhuzamosan és azzal szerves összefüggésben megindult az európai típusú magyar állam kiépítése, amelynek intézményrendszere és az ahhoz kapcsolódó eszmetörténeti jelenségek, nem változatlan formában ugyan, de évszázadokkal a dinasztia kihalását követően is jelen voltak és vannak a magyarság életében. Az alábbiakban nem ennek az időszaknak, az Árpád-kornak a históriáját foglaljuk össze, hanem a dinasztia történetét, ahogyan azt a ránk maradt források tükrözik.

Elöljáróban nem lesz talán haszontalan megismerni az említett források közül a legjelentősebbek néhány jellemzőjével, mert az alábbiakban gyakran találkozunk majd velük.

A dinasztia forrásai között kiemelkedő hely illeti meg a *Képes krónika* néven ismert alkotást, mely az alábbi szavakkal kezdődik: „[a]z Úr ezerháromszázötvennyolcadik évében, ugyanezen Úr mennybemenetelének nyolcadában, keddi napon kezdtem el ezt a krónikát a magyarok régi és legújabb

tetteiről, eredetükről és gyarapodásukról, győzelmükről és bátorságukról, különböző régi krónikákból szerkesztve egybe, melyeknek igaz állításait belevettem, hamisításaikat viszont teljes egészükben elutasítottam” (Bollók János ford.). A szerző tehát nem csupán a munka kezdetének időpontját árulja el – 1358. május 15. –, de bepillantást enged módszerébe is: egybeszerkesztette és saját fogalmazású részekkel bővítette a rendelkezésére álló korábbi krónikák szövegeit. Sem a *Képes krónika*, sem az említett korábbi munkák nem maradtak ránk azonban a maguk eredeti formájában. A *Képes krónika* ma ismert példányát – azt a pazar kiállítású, kézzel írott középkori könyvet, azaz kódexet, amelyben a szöveghez pompás képek, miniatúrák társulnak – 1370 táján készítették, minden bizonnyal I. Lajos magyar király (1342–1382) udvari másolóműhelyében. A kódex kalandos történetének főbb állomásai ismertek: 1374 táján Franciaországba kerülhetett, majd a 15. század közepétől újra Magyarországon volt. Szerfelett valószínű, hogy 1541-től, miután a késő középkori Magyarország fővárosát, Budát elfoglalták az oszmán csapatok, a kódex is török kézre került, majd Buda 1686. évi visszafoglalását követően a Császári és Királyi Udvari és Házi Könyvtár egyik kincse lett Bécsben (ez magyarázza a régebben használt „bécsi Képes krónika” elnevezést). Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a kulturális javak utódállamok közötti felosztásáról rendelkező egyezmény rendelkezésének megfelelően érkezett a kódex újra Magyarországra, ahol 1932 óta a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őrzik.

A *Képes krónika* kódexében olvasható mű szövegét más – középkori és a kora újkorból származó – kódexek is tartalmazzák hol kisebb, hol nagyobb eltérésekkel. A változatok közötti kapcsolatok alapján a kódexek szövegei két csoportba oszthatók, melyek közül az egyik névadója éppen a *Képes krónika* – négy további kódex tartozik még ebbe az úgynevezett krónikacsaládba –, a másik csoport a Hess András budai műhelyében 1473-ban nyomtatott „Budai króniká”-ról kapta nevét, s ezt a krónikacsaládot is több kódex képviseli. A különböző kódexekben olvasható szövegek együttesének megnevezésére használatos a magyar történettudományban a „14. századi krónikakompozíció” elnevezés.

A krónikakompozíció keletkezéstörténete hosszú évtizedek szakadatlan kutatásainak tárgya, ennek ellenére sem áll rendelkezésünkre minden vitás

kérdésre megnyugtató választ kínáló megoldás. A *Képes krónika* idézett bevezető sorai nem hagynak kétséget afelől, hogy a műben különböző eredetű szövegek keverednek, olykor vitáznak egymással. A krónikakutatás egyik fő törekvése éppen arra irányul, hogy a lehető legtöbbet megtudja azokról a „különféle régi krónikák”-ról, amelyeket a *Képes krónika* szerzője munkája során forrásként felhasznált. Ezek az alkotások ugyanis – talán a török kor pusztításai során – elvesztek, egykori szövegük ma már csak a 14. századi krónikakompozíció elemzése révén ismerhető meg, s úgy is csak részlegesen.

Általánosan elfogadott az a vélemény, hogy a magyar nép történetét elbeszélő első összefoglalás, az úgynevezett „ösgeszta” már viszonylag korán, a királyság első évszázadában megszületett. Hogy pontosan mikor, az már viták tárgya: a 11. század közepétől a 12. század elejéig terjedő időszak csaknem minden évtizede szóba került már. A kutatások eredményeként jelenleg két főbb álláspont áll szemben egymással: az egyik szerint az első krónikás alkotás Salamon király idején született meg, a másik inkább az említett korszak végével, Kálmán király uralkodásának időszakával számol. Abban teljes az egyetértés, hogy az első művet utóbb többen folytatták. Az ösgesztát Salamon korából származtatók az első átdolgozást teszik Kálmán idejére, a másik álláspontot képviselők szerint, értelemszerűen, ekkor született meg az alapszöveg. Mindkét felfogás hívei számolnak egy II. István korában készült folytatás lehetőségével, miként azt is valószínűnek tartják, hogy a 12. század folyamán még legalább egy, de akár több szerző is dolgozott a krónikán. Egy, a 13. század első harmadában végrehajtott újabb átdolgozás gondolatának ugyancsak vannak hívei. Az általánosan elfogadottnak számít, hogy V. István korában jelentős változtatásokon – részben bővítésen, részben rövidítésen – esett át a szöveg. A szerzőt Ákos óbudai préposttal (1254–1272) szokás azonosítani, aki a korábbiakban, 1248 és 1251 között kimutathatóan, a székesfehérvári káptalan örkanonokja volt. Elődeitől eltérően nem az Árpádok dinasztiájának története foglalkoztatta elsősorban, hanem saját kora előkelőinek múltja. Ő illesztette be a krónika szövegébe az e rokonságok eredetére vonatkozó családtörténeti fejezeteket, miközben a kalandozások korának néhány történeti mondáját is lejegyezte. Nem sokkal később az első, minden kétséget kizáróan név szerint ismert magyar történetíró, Kézai Simon vette elő a krónikát. IV. László udvari papjának 1282 és 1285 kö-

2. kép. A krónikairó,
miniatura a Képes Krónikában

zött elkészített munkája volta-képpen önálló alkotás, mégsem független a krónikakompozíciótól. Részben ugyanis elődei munkáit kivonatolta, részben pedig olyan fejezetekkel egészítette ki a krónika szövegének törzsét, amelyek egyes részeit utóbb beillesztették a krónikakompozíció későbbi változataiba. Ez történt például azzal a részletes „hun történet”-tel, amelyet Kézai külföldi forrásai és a magyar mondakincs egyes elemeinek felhasználásával fogalmazott meg, s melyben ki-

dolgozta a hun és a magyar nép azonosságának utóbb évszázadokon át történeti tényként kezelt elméletét. A „hun történet” ma már a krónikakompozíció elején olvasható. Ezt követően az 1330-as években egy vagy több ferences szerzetes folytatta a krónikát, s őket követte a munkáját a fenti idézetnek megfelelően 1358-ban elkezdő krónikás, akit – későbbi korokból származó adat szerint – Márknak hívtak, s ha valóban így volt, akkor személye jó eséllyel azonosítható a 14. század közepéről ismert Kálti Márkkal.

Ismeretesek ugyanakkor olyan, úgynevezett rövidebb krónikák is a magyar középkorból, melyek szövegeit csak lazább szálak fűzik a krónikakompozíció két nagyobb változatához, a *Képes krónika* és a *Budai krónika* családját alkotó szövegekhez. Ezek egyike a *Pozsonyi krónika*, mely valamikor 1350 után és – nevével ellentétben – valahol a déli országrészben, talán a Szerémségben keletkezett, ami azért gyanítható, mert bővelkedik a környékre vonatkozó híradásokban. A másik jelentősebb képviselője ennek a forráscsoportnak a *Zágrábi krónika*, amelyet a zágrábi káptalan belső szabályai, státútumai elé illesztettek 1334-ben. Mindkettő jelentőségét az adja, hogy történeti hitelre számot tartó, önálló adatok olvashatók bennük,

ami arra utal, hogy olyan korábbi forrásokat is hasznosítottak, amelyek ma már nem állnak rendelkezésünkre.

A krónikakompozíció szövege kétségtől a 14. századból maradt ránk, mégsem tekinthető e század termékének: legfeljebb az állítható, hogy azokat az információkat tartalmazza, amelyek akkor nemcsak ismertek voltak, de meg is akarták osztani őket az olvasóval.

Az iménti – erősen vázlatos – áttekintés tanúsítja, hogy a krónikakompozíció ma rendelkezésre álló szövege évszázadokon át, számos szerző kezén formálódott. Az egyes szerzők szövegrészeinek elválasztása egymástól csak rendkívül aprólékos, helyenként mondatról mondatra, szóról szóra haladó elemzés révén remélhető, ám a kísérlet sikere így sem vehető biztosra. A különböző eredetű szövegek egymásba olvadásának két fő oka van. A középkori krónikások nem törekedtek arra, hogy pontosan megjelöljék forrásaikat, és arra sem ügyeltek, hogy az általuk megfogalmazott szövegeket elhatárolják az elődeiktől átvett mondatoktól. Elvértve, persze előfordul, hogy a krónika szövege utal valamely más, forrásként felhasznált munkára. A Szent István születésével foglalkozó részben például az olvasható: Géza fejedelem fia 969-ben született „mint ahogy Szent István király legendájában írva van”, majd kisvártatva, immár Szent Imre hercegről szólván: „[h]ogy tehát ne tárgyaljunk már tárgyalt dolgokat, s ne adjunk elő már előadottakat, hogy hány és mily nagy erényektől tündökölt, s hogy mennyire buzgó volt az Isten szolgálatában Krisztus szent hitvallója, Imre herceg, ennek megírását elhagytuk. Aki ugyanis tudni akarja, ugyanezen szent hitvalló legendájából az ő legszenőbb életmódjáról teljes ismeretet szerezhet. Mi inkább röviden és összegezve azokat a dolgokat szándékozunk megírni, amit más írók elhagytak” (Bollók János ford.). Az nem tudható, melyik István-legendára gondolt a krónikás, mert a ma ismert legendák egyikében sem szerepel az említett évszám, de talán nem is az évszám származik a legendából, hanem az István születését megelőző „istení kinyilatkoztatás” motívuma, mely viszont valamennyi legendában megtalálható. Tény mindenesetre, hogy az István-legendák keletkezését illetően az 1083-at közvetlenül megelőző évektől az 1097–1099-ig terjedő időszakkal számol a kutatás, az Imre-legendá pedig nem sokkal ezt követően, a 12. század elején készült, így az imént idézett részek nyilvánvalóan csak ezt követően, azaz a legendák megírása után nyerhették el ma

3. kép. Szent Imre herceg ábrázolása
a koronázási paláston

ismert formájukat. Más kérdés, hogy az idézett részlet alapján kézenfekvő arra következtetni, hogy az azt megfogalmazó krónikás a legendákra hivatkozva megrövidítette a forrásában olvasottakat, ami – ha Kálmán korában működő szerzőről van szó – érv lehet amellett, hogy már korábban is készült krónikás alkotás, miközben arra a feltűnő jelenségre is magyarázatot adhat, miért olyan szegényes a krónikaszerkesztés Szent István korával foglalkozó része. Más esetben nem azonosítható egyértelműen, miféle forrásra utal a krónikás: egy I. Béla korában lezajlott eseménnyel kapcsolatban megemlíti „a magya-

rok viselt dolgairól szóló régi könyvek”-et (Bollók János ford.), csak éppen nem tudható, mire gondolt: az öslegesza éppúgy szóba jöhet, mint valami más. Bizonyosra vehető például, hogy készültek az összefüggő elbeszélést adó krónikáknál jóval szerényebb célokat követő feljegyzések is Magyarországon, s ezek adatai akár bele is épülhettek a krónikakompozíció testébe. Egy efféle feljegyzés „Esztergomi rövid krónika” címen ismert, s szövege csupán arra szorítkozik, hogy Szent Istvántól II. Istvánig terjedően felsorolja a dinasztia királyainak temetkezési helyeit. A feljegyzés tehát bizonyosan 1141 – azaz II. István utóda, II. Béla halála – előtt készült, s bár merültek fel kételyek hitelével kapcsolatosan, azok nem átütő erejűek.

A különböző korokból származó szövegrészek egymásba olvadásának másik oka az, hogy az egymást váltó krónikások a forrásként felhasznált munkákat nem egyszerűen csak kiegészítették a saját korukig terjedő események elbeszélésével, hanem különböző szempontokat követve bele is

javítottak azok szövegébe. Ennek egyik – viszonylag könnyen azonosítható – módja az volt, amikor saját koruk szókinsével váltották fel a régiesnek ítélt kifejezéseket, máskor ellenben – nagyobb beavatkozás révén – az időszzerű politikai igényeknek megfelelő módon formáltak át egy-egy részletet, hiszen az ismert mondás – „ki tudja, mit hoz a múlt?” – a modern kor szülte ugyan, ám az a jelenség, amelyre a maga cinikus módján utal, ősrégi. Egy-egy újabb krónikás tehát legalább annyira volt átdolgozója a krónikakompozíciónak, mint folytatója. Mindez igencsak megnehezíti a krónika tudósításainak értelmezését, történeti felhasználását.

Efféle átdolgozások érhetők tetten a ma ismert szövegben akkor, amikor a szerző egyfajta vitát folytat egy másikkal. Ilyen polémia tűnik fel például a krónikakompozíciónak abban a részletében, amelyben előbb arról olvashatunk, hogy I. András király, amikor még gyermektelen volt, megtette öccsét, Béla herceget örökösének, ám utóbb „a fia iránti szeretet András királyban legyőzte az igazságosságot, és ígéretét megszegve” királlyá koronáztatta, s ezzel trónörökösévé nyilvánította időközben megszületett fiát, Salamont, ami kiváltotta a magát kisémmizettnek tartó Béla herceg haragját. A szöveg folytatása utal arra, hogy a történetekről a krónikásnak rendelkezésére állt más híradás is: „[m]ások azt mondják, hogy Salamont Béla hercegnek és fiainak, Gézának és Lászlónak, valamint az ország valamennyi főnemesének egyetértésével kenték királlyá, s csak később, a viszálykodás magvetőinek ösztökélésére támadt közöttük gyűlölség” (Bollók János ford.). A két tudósítás közötti ellentét nyilvánvaló, a krónikakutatás szempontjából ugyanakkor valójában nem az az igazi kérdés, hogy miként történt a dolog valójában, hanem inkább az, honnan származik az egyik, s honnan a másik híradás, és forrásaik közül melyik lehet a korábbi.

Az előbbieken felidézett vitában a krónikakompozíció ma ismert szövegének megfogalmazója nem foglalt állást, van azonban olyan, hasonló polémia, amelyben feltűnően határozott véleményt képvisel. Ilyen az a fejezet, amely I. András, I. Béla királyok és testvérük, Levente herceg származását volt hivatott tisztázni: „[e]gyesek azt állítják, hogy ez a három fivér Vazul hercegnek egy bizonyos Tátony nemzetségbeli lánytól született fia volt, és nem törvényes házasságból származtak, és a Tátony nembeliek e kapcsolat miatt kapták meg a nemességet. Bizonyos, hogy ez hamis és aljas szóbeszéd.

4. kép. István király menekülésre biztatja a Vazul-fiakat,
miniatura a Képes Krónikában

Hiszen e nélkül is nemesek ők, mivel ezek Szár László fiai, aki állítólag Ruténiából kapott feleséget, s ettől a nőtől született a három testvér” (Bollók János ford.).

A vita oka ez esetben pontosan megjelölhető. A korai magyar történelem viszonylag széles körben ismert eseményei közé tartozik, hogy Szent István király megvakíttatta unokatestvérét, Vazult, fiait pedig – az említett Leventét, Andrást és Bélát – száműzetésbe küldte. 1046-tól kezdődően azonban, egészen a dinasztia kihalásáig, a megvakított Vazul leszármazottai ültek az Árpádok trónján, elsőként fiai egyike, I. András. A Vazul ágából származó királyok számára nyilvánvalóan szerfelett kínos volt a már a 11. század közepén megfellebbezhetetlen tekintélynek számító Szent István egykori döntése. A megoldást a kor krónikásai találták meg annak a történetnek a kiagyaltásával, mely szerint fia, Imre halála után István valójában Vazult szemelte ki örökösének, akit István akarata ellenére, Gizella királyné ármánykodása

következtében vakítottak meg. A biztonság kedvéért a krónikások még egy további ponton is átformálták a múltat: megtették a Vazul-fiak apjának Szár Lászlót, Vazul fivérét. Ez utóbbi beavatkozás jelentőségét mutatja, hogy a 14. századi krónikaszerkesztés többször is visszatér a kérdésre ma ismert szövegében, s még az egykor száműzetésbe küldött Béla herceg (a későbbi I. Béla király) egyik fiáról, Lászlóról (a későbbi Szent László királyról) szintén szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy nevét állítólagos nagyapjáról, azaz Szár Lászlóról kapta. Valójában azonban Levente, András és Béla apja Vazul volt, amint annak emlékét más forrásaink – köztük az említett *Zágrábi krónika* – fenntartotta. A krónikakompozíció idézett szövege kialakításának háttérében meghúzódó politikai motiváció nyilvánvaló: kísérlet volt a Vazul-ági királyok uralmának és Szent István tekintélyének történeti összehangolására.

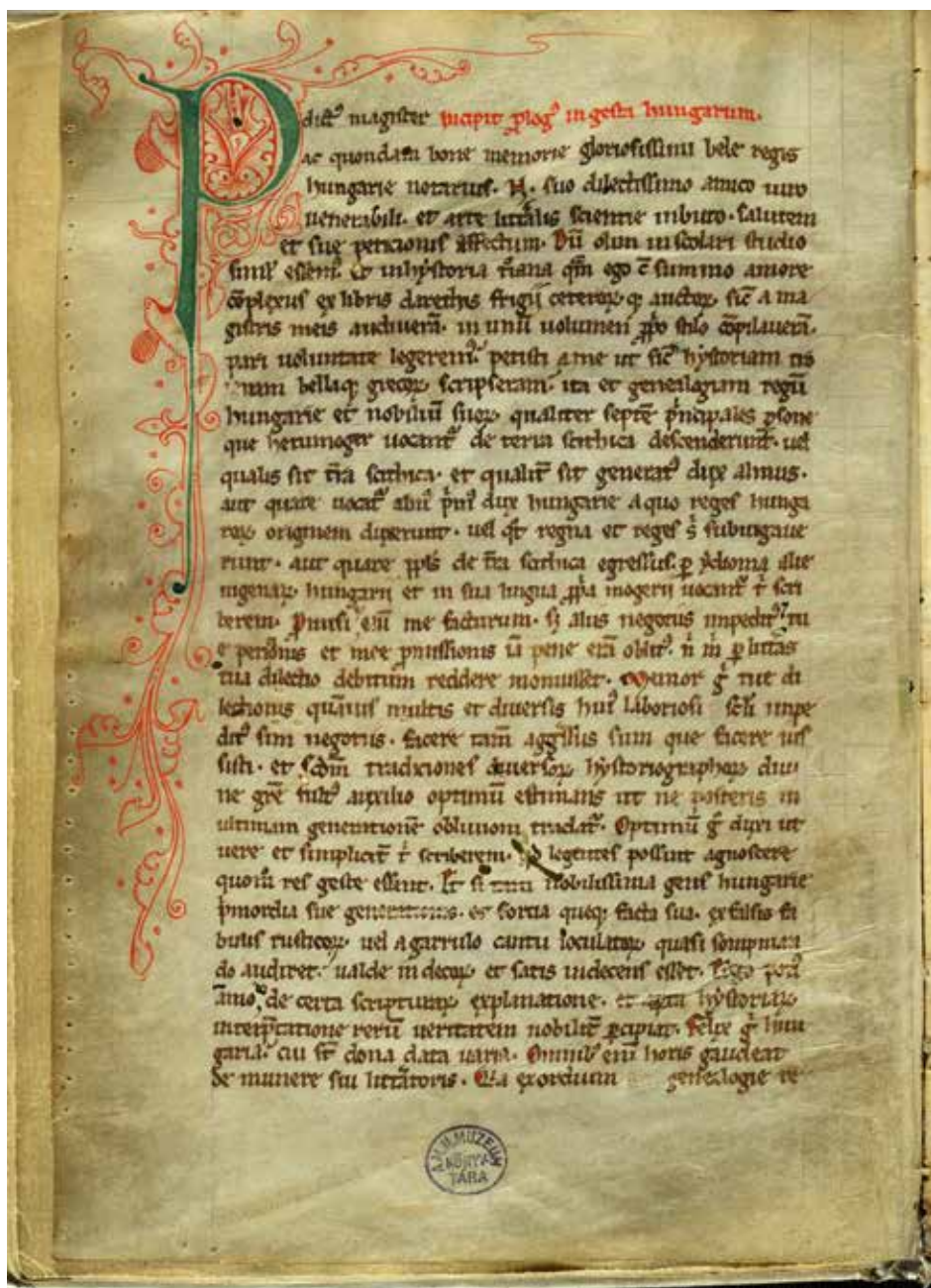
Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy forrásaink tükrözik ugyan az egykorvolt valóságot, de a tükör lehet törött vagy akár torz is: az előbbi esetben csupán a kép egy részét mutatja meg, az utóbbiban pedig szándékosan hamisat jelenít meg valamilyen cél érdekében.

A krónikakompozíció ma ismert szövege mindezen nehézségeken túlmenően is szolgál rejtélyekkel. Míg a Szent István halálától a 12. század közepéig terjedő évszázad történetéről igen részletes, gyakran kitalált párbeszédekkel tarkított drámai elbeszélést kínál a krónika olvasójának, az 1167 utáni évszázad eseményeit csak igen rövid, többnyire a királyok uralkodásának legfontosabb adataira szorítkozó, évkönyvszerű bejegyzések foglalják össze a 13. század utolsó negyedéig. A jelenség annál is inkább különös, mert a kutatás több átszerkesztéssel számol ezen időszakban is, a folyamatos elbeszélés bővítésére mégsem került sor. Erre nincs jobb magyarázat egyelőre, mint az a javaslat, hogy ezek a részek elkészültek ugyan, ám nem maradtak fenn napjainkra. Tény mindenesetre, hogy nem mondható alaptalannak a feltevés, mert éppen azon a ponton, ahol a latin nyelvű magyar krónikák részletes előadása megszakad, egy 14. századi, középfelnémet nyelven írt, de a magyar történelmet összefoglaló mű olyan részleteket tartalmaz, melyek a latin nyelvű magyar krónikákból már hiányoznak. A szerző, Mügelni Henrik bizonyosan megfordult Magyarországon, így nincs akadálya annak az elképzelésnek, hogy hozzájuthatott olyan forrásokhoz, amelyek ma már

ismeretlenek, s ezeket hasznosította. A 13. század végétől aztán újra bővebb szöveg áll a rendelkezésre, ami minden bizonnyal a 14. századi folytatóknak köszönhető.

Az Árpád-kori magyar történetírás másik közismert alkotása az a geszta, amelyet a magát „mesternek mondott P”-ként megnevező Névtelen (Anonymus) írt, s mely a krónikakompozícióhoz hasonlóan kiemelkedő jelentőségű forrás a dinasztia történetéhez. A szerző azt elárulja önmagáról, hogy egykoron „a jó emlékezetű Béla király jegyzője” volt, azzal viszont már adós maradt, hogy egyértelművé tegye, a négy Béla nevű király közül melyik értendő, s ezzel végeláthatatlan viták alapját vetette meg. Az ma már bizonyosnak tekinthető, hogy I. Béla mellett nem hozhatók fel komoly érvek, s kevéssé valószínű, hogy II. vagy IV. Béláról lenne szó, bár mindkét utóbbi megoldásnak vannak hívei a kutatók között. Az uralkodónak számító nézet III. Bélával azonosítja az említett királyt, s magát a művet ennek megfelelően a 12–13. század fordulóját közvetlenül követő évekre vagy valamivel későbbi időszakra keltezi. A pontosabb datálás megintcsak viták tárgya, miként az is, hogy a kor ismert és szerzőként egyáltalán szóba jöhető egyházi személyei közül ki húzódik meg a „P” kezdőbetű mögött. A viták nem jutottak nyugvópontra, ám a felsorakoztatott érvek és ellenérvek számos módszertani fogással és történeti ismerettel gyarapították a magyar történettudományt, így hiábavalók mégsem voltak.

Anonymus a magyar régmúlt rövid összefoglalása után részletes képet rajzol az általa elképzelt honfoglalásról. Elbeszélésének vajmi kevés köze van a magyar honfoglalás valóságos eseményeihez, de a szerzőt – s ez némiképp a mentségére szolgál – nem is a szó mai értelmében vett történetírói szándék vezérelte. Írása mindenekelőtt irodalmi alkotás, mely regényes formában jeleníti meg elbeszélése tárgyát. Hogy a geszta mégis jelentős történeti értékkel bír, az annak köszönhető, hogy Anonymus a Kárpát-medence leírásakor és a honfoglalók jellemzésekor saját korának viszonyait vetítette vissza a múltba, miközben – bár megvetően emlegeti a „parasztok csalfa történetei”-t és az „igricek fecsegő énekei”-t (Veszprémy László ford.) – bőven merített a történeti mondák anyagából, valamint az uralkodócsalád és az előkelő rokonságok hagyományaiból.

5. kép. Anonymus Gesta Hungarorumának P iniciális kezdőlapja

A honfoglalók ellenfeleit illetően viszont, nem rendelkezvén megfelelő forrásokkal, teljesen a képzeletére bízta magát, s jórészt helynevek megsemmélyesítésével keltette életre őket.

A dinasztia történetéhez számos adalékkal járul hozzá a dinasztia szentté avatott vagy szentként tisztelt tagjainak legendái mellett az Árpád-kori magyar történelem olyan egyedi forrása, mint például Rogerius mester „Síralmas ének” című fiktív levele. Az itáliai születésű Rogerius munkája a magyarországi tatárjárás egyik fő forrása. A nem sokkal az események után, 1244–1245 táján írt beszámoló a szemtanú hitelességével – és, persze, szubjektivitásával – adja elő a történeteket: egy ideig maga Rogerius is a mongolok fogságában sínylődött, de sikerült megszöknie. A szerző kiváló történetírói képességekről tesz tanúbizonyságot, amikor igyekszik feltárni a katasztrófa okait, ami ellensúlyozza, hogy munkájában jól azonosítható a IV. Béla iránti elfogultsága.

A magyarországiak mellett számos adattal gazdagítja tudásunkat a dinasztia történetéről a korszak külföldi forrásanyaga, legyen szó akár a nyugat-európaiakról, akár a bizánciakról. Az utóbbiak közül kiemelkedik VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) *A birodalom kormányzásáról* címen ismert munkája a 10. század közepéről. A mű nemcsak a magyarság egészéről, hanem a dinasztia történetéről is egyedi ismeretekkel szolgál, melyek részint kiegészítik a magyar forrásokat, részint megerősítik vagy éppen cáfolják azok híradásait. Az Árpádok korszakának végéről szintén ránk maradt egy sajátos munka, a középfelnémet nyelven készült *Stájer rímes krónika*. Szerzője ismert: Ottokar aus der Gaal (a korábbiakban, tévesen, Ottokar von Horneck vagy magyarítva: Hornecki Ottokár néven emlegették). Ottokár stájer volt, a 13. század második felének elején született, s 1320 után tűnik el személye forrásainkból, minden bizonynyal halála miatt. A mű a 14. század elején készült, bizonyosan 1318 előtt. A *Stájer rímes krónika* túláradó mesélő kedvvel, az időrendet lazán követve beszéli el Stájerország és Ausztria történetét a 13. század közepétől 1309-ig terjedő időszakban, s bővelkedik a szomszédos területek, így mindenekelőtt Csehország és Magyarország históriájára vonatkozó részletekben. Fiktív párbeszédekkel és moralizáló bölcselkedésekkel tarkított elbeszélésében

a személyes tapasztalatok keverednek első vagy másodkézből származó értesülésekkel, alaposan megtűzdelve olyan történetekkel, amelyek ma leginkább a bulvárlapok érdeklődésére tarthatnának számot. A művet mégis hiba lenne lebecsülni, mert olykor egyértelműen megállapítható, hogy Ottokár írott forrásokat szintén használt, elsősorban ausztriai és bajor területekről származókat, de nem voltak ismeretlenek előtte cseh krónikák sem. Magyar vonatkozású adataiban sok a bizonytalanság vagy akár a nyilvánvaló hiba, különösen gyakran téved el az utolsó Árpádokat egymáshoz fűző családi szálak szövevényében. Megjegyzései mégsem érdektelenek, mert jól dokumentálják azokat az ismereteket, amelyek a nyugati szomszédok körében éltek az Árpádokról és országukról a 14. század első évtizedeiben.

Az említett, valamint további forrásaink alapján nem reménytelen vállalkozás a dinasztia történetéről számot adó kép felvázolása. A korábbi, hasonló kísérletek az uralkodócsalád ismert tagjainak vagy közülük is csupán a főhatalmat bizonyítottan birtoklóknak az életrajzi vázlatait fűzték egybe. Jelen munka leginkább abban különbözik ezektől, hogy a dinasztia mint szerves egységnek az életjelenségeit állítja a középpontba, egyfajta család-történet tehát, ám nem az egymásra következő nemzedékek szerint halad. Ennek megfelelően elsőként a dinasztia egészére vonatkozó ismeretek kerülnek sorra: az eredettörténetek, az uralkodócsalád középkori megnevezésének kérdése, a dinasztia tagjainak alapvető életrajzi adatai és az azokból levonható következtetések, végezetül a névadási szokások és azok tanulságai.

Miként bármely családban, az Árpádok dinasztiajában is más-más szerep jutott a famíliában más-más helyet elfoglaló családtagoknak, s e szerepekhez különböző szokások, olykor intézmények társultak. Ezért előbb a mindenkori családfő (az „apa”), azaz a korszak nagyobbik részében a király kerül sorra, bemutatva a hatalom szimbólumait, az örökléséhez kapcsolódó szokásokat és gyakorlásának jellemzőit. Ezt követi a királyné (az „anya”) alakjával foglalkozó rész, mely elemzi a dinasztia házassági szokásait, bemutatja a királynéi méltósághoz kapcsolódó intézményeket, a királynék – tényleges vagy megszerezni remélt – befolyását a dinasztia sorsának alakításában, valamint az özvegyek sorsának jellemzőit. Külön fejezet foglalkozik a hercegek és a hercegnők (a „gyerekek”) történetével. Itt kaptak helyet a hercegek még

apjuk életében történő megkoronázásának példái éppúgy, mint azok a jelenségek, amelyek a király és a herceg ország feletti osztozkodásához kapcsolódnak. Az utolsó fejezet a dinasztia kihalásának folyamatát követi nyomon, s válaszokat kínál – a lehetőségekhez képest, persze – az ezzel összefüggő nyitott kérdésekre.

A Függelékben az Árpád-ház tagjainak legfontosabb életrajzi adatait találja meg az olvasó, míg a Bibliográfiában a kötetben idézett forrásokat nyomtatásban közlő művekről és a felhasznált szakirodalomról tájékozódhat.

II. A DINASZTIA

A középkor történetírójának egyszerű volt a dinasztia kezdeteiről írnia: rendelkezésére állt a Szentírás, s csupán azt kellett eldöntenie, hogy Noé melyik fiát tegye meg ősatyának, akitől elindulva eljuthat a már valóságos ősökig. Nem volt azonban mindegy, melyik fiúra esett a választás, amint az kitettség abból a vitából, amelyre a 14. századi krónikakompozíció egyik szerzője utal, amikor arról ír: „nem igaz azoknak a mondása, akik azt mondják, hogy Hunor és Magor, a magyarok ősatyjai Ménrót fiai voltak; aki Kus fia, aki viszont Kám fia volt, akit Noé megátkozott”. Az idézett szövegből az is kiderül, amint azt az utolsó néhány szó tanúsítja, miért nem volt vonzó a Kámtól való leszármazás gondolata, ezért aztán a krónikás azzal szakasztja végét a vitának, hogy „a magyarok tehát, miként a Szentírás és a szent atyák mondják, Magógtól, Jáfet fiától származnak” (Bollók János ford.). Jáfet ugyanis szintén Noé fia volt, s a középkor benne látta az európai népek ősatyját. A bibliai eredeztetés fonalát könnyű volt azonban összekuszálni, így például Kézai Simon a fentiekben idézett krónikással szemben Ménrótot is Jáfettől származtatta, s így számára nem okozott nehézséget, hogy tegye Ménrótot Hunor és Magor apjának. Az alapkérdés, azaz a Noé fiától, Jáfettől való leszármazás tisztázását követően már nem is volt más dolga a krónikásnak, mint Noét és Álmot negyvenegy – többségükben kitalált – személyen keresztül összekötni egymással.

A TURUL ÉS ATTILA HUN KIRÁLY: A DINASZTIA EREDETTÖRTÉNETEI

A dinasztia első, vitathatatlanul történeti személynek számító tagja Álmos volt. Az, persze, a dolog természetéből adódóan magától értetődik, hogy neki is voltak ősei, csak hogy alakjuk a múlt homályába veszett: jellemző módon már apját illetően is egymástól eltérő hagyományok maradtak fenn, hiszen Anonymus „Ügyek”-nek nevezi, míg a magyar krónikákban „Előd” néven szerepel, s „Ügyek” egy generációval feljebb kerül, „Előd” apjaként. Álmost valójában az teszi a dinasztia „ős”-évé, hogy forrásaink egyöntetűen az ő személyéhez kötik annak a csodás születésnek a történetét, ami aligha tekinthető másnak, mint a dinasztia eredetmondájának. A történet Anonymus megfogalmazásában a következőképpen fest: Ügyeknek fia született, Álmos, aki „az Álmos nevet azonban isteni közbelépés eredményeként nyerte, mivel várandós anyjának álmában égi látomás jelent meg *astur* képében. Az reá szállván mintegy teherbe ejtette és tudomására hozta, hogy méhéből forrás fakad s hogy ágyékából dicsőséges királyok származnak majd, akik azonban nem saját földjükön fognak sokasodni. Mert az álmot magyar nyelven *almunak* mondják, s születését álmom jövendölte meg, őt magát is Álmosnak

6. kép. Előd és Álmos, iniciálék a Képes Krónikában

nevezték el. Vagy azért hívták Álmosnak, azaz szentnek, mivel utódaitól szent királyok és hercegek születnek majd” (Veszprémy László ford.). A 14. századi krónikakompozíció némileg eltérő módon közli ugyanezt a történetet: Előd fiát „azért nevezték el Álmosnak, mert anyjával álmában azt tudatta egy madár, amely afféle *austur* formájában kereste fel, amikor terhes volt, hogy méhéből patak fakad, de az nem a saját földjén fog ágakra szakadni. Ebből arra következtettek, hogy az ágyékából dicső királyok származnak. S mert az álmot a mi nyelvünkön *almunak* mondják, és a születését álom jelezte előre, ezért Álmosnak nevezték el” (Bollók János ford.).

Általános vélemény szerint a történet a pogány korból származik, s eredetileg a latin *astur* szóval megjelölt madár volt Álmos valóságos apja – ennek halvány nyoma fedezhető fel Anonymus azon megfogalmazásában, hogy az *astur* „mintegy teherbe ejtette” Álmos anyját –, s a történet pogány élet a keresztény szerzők azzal tompították, hogy egyfajta égi hírnökké formálták át a dinasztia korábbi ősapját. A krónikában olvasható történet magyar fordítói különféle ragadozómadarakban – sólyom, karvaly, ölyv, héja – keresték az Anonymusnál is szereplő a latin *astur* (vagy *austur*) magyar megfelelőjét, mely valójában a héjafélék egyike lehet. Az *asturt* az 1280-as évek első felében Kézai Simon azonosította a *turullal*. Anonymus és a krónika történetét Kézai munkája ugyan nem idézi fel, ám amikor Álmos fiát, Árpádot majd utóbbi dédunokáját, Gézát „Turul nembéli”-ként (*de genere Turul*) említi, visszatér az Álmos csodás születéséről szóló elbeszélés pogány értelmezéséhez, hiszen így valójában a *turult* teszi meg a dinasztia valóságos ősenek. Kézai ugyanis nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy korának magyar nemzetségei rendre a rokonság ősenek tekintett személy nevét viselik, s a *turult* mint a dinasztia névadó őset ezen a rejtett, de könnyedén megfejthető, s már a kortársak előtt is nyilvánvaló módon jeleníti meg. A *turul* ugyanakkor krónikája egy más helyén bukkan fel első alkalommal: Attila hun királyról írva jegyzi meg, hogy „Etele király címere, amelyet a pajzsán viselt, egy madárhoz hasonlított – magyarul *turul* a neve –, fején koronával” (Bollók János ford.). Az azonban, hogy Kézai ismerte a török *togrulnak* megfelelő tethető *turul* kifejezést, a legkevésbé sem tekinthető magától értetődőnek, mert az korántsem volt általánosan elterjedt a steppe világában. Az sem érdektelen, hogy a Kézai után készült krónikaszerkesztés átvette ugyan tőle

7. kép. Turulos hajfonatkorong-pár Rakamazról

a huntörténetet, ám az Attila hun király címerére vonatkozó, fentebb idézett részből kihagyta a *turult*, s itt is az Álmos csodás születésének történetében szereplő szó tűnik fel, ez alkalommal is *austur* alakban: „Attila király címere, amit a pajzsán viselt, egy sólyomféle volt, fején koronával” (Bollók János ford.). A *turul*motívum tehát megmaradt Kézai egyéni leleményének, ám bár az, hogy hatástalan lenne, nem állítható, jellemző módon Álmos születésének történetét ma már közkeletűen „turulmonda” néven szokás emlegetni.

A dinasztia „Turul nemzetség” neve szintén Kézai saját ötletének ítéltető. A „Turul” szó – akár fűzte valamiféle kapcsolat a török *togrul*hoz, akár nem – kétségtől jelen van az Árpád-kor névanyagában mind személynévként, mind nemzetségnévként. II. András kortársa volt egy bizonyos Turul ispán, akinek a király engedélyezte 1217-ben, hogy a tőle kapott paloznaki földjeit a veszprémi káptalannak engedje át tartozása fejében, s nem sokkal később, 1239-ben is feltűnik egy másik Turul nevű személy, szintén Zala megyében. A Turul nemzetség pedig az ország túlsó végén, főként Bihar megye északkeleti részén birtokolt, s léte teljesen valószínűtlenné teszi, hogy – Kézain kívül – bárki „Turul nemzetség”-nek nevezte volna meg Álmos leszármazottait a 13. században. Arról ugyanakkor semmit sem tudunk, hogy a korábbiakban, nevezetesen a 9. században – és azt megelőzően – miként

nevezték azt a rokonságot, melybe Álmos beleszületett, ám aligha „Turul nemzetség”-nek, hiszen az Álmos csodás születését elbeszélő monda éppen őt jelöli ki a dinasztia mitikus történetében a kezdőpontnak, így az előzmények csupán vélt vagy valós ősök neveinek kusza halmazaként éltek tovább.

A turulmonda ezért csak abban az esetben egyeztethető össze azzal az elképzeléssel, hogy a dinasztia valóságos rokonságban állt volna Attila hun királlyal – amit a középkori magyar történetírásban éppen a monda egyik fenntartója, Anonymus képvisel elsőként, s mindjárt igen határozottan –, ha feltételezzük, hogy a monda eredeti változatában is csupán égi hírnökként szerepelt az *a(u)stur*, azaz a *turul*. Ha valóban így volt, Kézai alaposan félreértette a történet lényegét, amikor a *turult* tette meg a dinasztia névadó ősének a monda alapján. Vélhetően azonban nem erről van szó. Kézai következetesen járt el a maga gondolati rendszerében, melyben a hunok és a magyarok ugyanazon nép két ágaként jelennek meg, s ezért nincs szüksége arra, hogy vérségi kapcsolatot teremtsen Álmos és utódai, valamint Attila hun király között. Éppen ellenkezőleg, kifejezetten tagadja a kapcsolatot: az ő konstrukciója szerint az Aba nemzetség ered Attila fiától, Csabától, a „Turul nembéli Árpád” (és Géza) így nem lehet az „Érd nembéli Attila” leszármazottja, amint az magától értetődik, Kézainál ugyanis a hunok negyedik vezére „Etele, Bendegúz fia volt, és ennek fivérei, az Érd nemzetségbeli Röv és Buda szintén mindketten kapitányok lettek” (Bollók János ford.).

Anonymus viszont nehéz feladat elé állította magát, amikor a hun Attila királytól származtatta Álmost – szerinte a magyarok azért indultak a Kárpát-medence elfoglalására, mert arról „az a hír járta, hogy annak az Attila királynak a földje, akinek ivadékaitól Álmos fejedelem, Árpád apja származott” (Veszprémy László ford.) –, a magyar királyokat ellenben Álmostól – s nem Attilától –, miközben előadja az Álmost a dinasztia csodás születésű ősapjaként bemutató turulmondát is. Az előállt ellentmondást egyfelől azzal kísérelte meg feloldani, hogy mind Attilát, mind Álmos apját, Ügyeket a „Szkítia első királya”-ként említett Magóg leszármazottjának tette meg, s nem mellékesen Magóg nevéből származtatta a *magyar* népet: „népét Magóg királyról nevezték *mogernek*” (Veszprémy László ford.). Anonymus tehát éppen fordított logika szerint járt el, mint Kézai: nem a magyarokat tette hunokká, hanem a hun Attilát magyarrá. A turulmondát ugyanakkor

minden lehetséges eszközzel igyekezett eltávolítani annak eredeti tartalmától, s eközben éppen a túlzott igyekezet árulja el szándékát: szövegében az *astur* nem valóságosan, csupán „mintegy” termékenyíti meg Álmos anyját, aki egyébként is terhes már; e két elem bármelyike önmagában is elegendő lett volna a történet átformálásához, a kettő együtt ellenben a manipuláció egyértelmű jele. Még nyilvánvalóbbá teszi Anonymus törekvését, hogy mindezek után még alternatív magyarázattal is szolgál Álmos nevét illetően – „[v]agy azért hívták Álmosnak, azaz szentnek, mivel utódaitól szent királyok és hercegek születnek majd” (Veszprémy László ford.) –, ami a ’szent’ jelentéssel is rendelkező latin *almus* szóból fejt meg Álmos (*Almus*) nevét, s ezzel voltaképpen azt a lehetőséget kínálja fel olvasójának, hogy a turulmonda egészét bátran figyelmen kívül hagyhatja. A 14. századi krónikakompozíció ma ismert szövegének kialakításakor a krónikás átvette Anonymus turulmondáját, ám kigyomlált abból mindent, ami annak eredeti lényegéről, azaz az *austur* ősatya voltáról árulkodhatott volna, s csak azt hagyta meg, ami összeegyeztethető volt a madár égi hírnök szerepével. A szöveg átalakításakor számos hibát vétett, ami elárulja, hogy a krónikás dolgozott Anonymus művéből, s nem fordítva.

Az Árpádok és a hun Attila kapcsolata más forrásokban ugyancsak feltűnik, amelyek azonban külhoniak, a történetek pedig jellemzően értékes tárgyakkal – ha úgy tetszik: kincsekkel – kapcsolatosak. Ezek egyike azt beszéli el, miként került „Attila kardja” a magyar királyi kincstárból német kézre. A 11. századi német történetíró, Hersfeldi Lampert fő művében, az Évkönyvekben az 1071. évnél emlékezik meg arról, hogy „egy bizonyos Liupold [...] véletlenül leesett a lováról, és saját kardja hegyétől átdöfve legott kilehelte a lelkét”. Ezt követően a kard történetével folytatódik elbeszélése: „Feljegyezték, hogy ez az a kard volt, amellyel a hunok egykori igen hírhedt királya, Attila a keresztények meggyilkolására és Gallia kiirtására ellenségesen tombolt. Ezt ugyanis a magyarok királynéja, Salamon király anyja a bajorok hercegének Ottónak adta ajándékkul, miután fiát ennek sugallatára és erőfeszítésére helyezte vissza a király az atyai királyságába. Miután azt Ottó herceg Dedi örgróf fiának, az ifjabb Dedinek adta egy időre egyedi szeretetének bizonyosságaként és zálogaként, és miután az – miként fentebb elmondtuk – meghalt, a királyra és a királytól történetesen erre a Liupoldra

*8. kép. Az úgynevezett Attila kard - melyet Bécsben
Nagy Károly kardjaként tartanak számon*

szállt. Ezért Ottó herceg számos jóakarója úgy értelmezte, hogy isteni ítélet ölte meg őt azzal a karddal [...]. Olvasható még erről a kardról a Géták cselekedeteiben, akiket gótoknak is neveznek, hogy egykor Marsé volt, akiről a pogányok azt hazudják, hogy a háború istene és a harci fegyverek első feltalálója volt, és ezt hosszú idő után egy pásztor vette észre éppen hogy csak a földbe rejtve, egy ökör vére által, amelynek lábát, amíg a pázsiton legelészett, megsebezte. Elvitte azt Attila királynak, és az ő számára az akkori összes jóvendőmondónak a jóslata megjövendölte, hogy ugyanez a kard végzetes lesz a földkerekség romlására és számos nép pusztulására. Ennek a jóslatnak az igazságát még ma is bizonyítja számos igen nemes városnak a pusztulása Galliában, olyannyira, hogy a kardot magát még a barbárok is Isten haragjának a megbosszulójaként avagy Isten ostoraként emlegették” (Thoroczkay Gábor ford.). A történet arra az eseményre utal, amikor I. Andráš özvegye, a szövegben említett királyné Nordheimi Ottó bajor hercegnek ajándékozta a fegyvert: az ajándékozásra tehát kétségtelenül 1063-ban került sor, amikor IV. Henrik német uralkodónak (1056–1106, császár 1084-től),

Salamon sógorának a seregei visszasegítették az időközben elhunyt I. Béla ellenében a magyar trónra I. András fiát. Szempontunkból annak a kérdésnek van jelentősége, hogy magyar forrásból származott-e az az információ, mely szerint a fegyver egykor a hun Attiláé volt. Azok, akik „igen”-nel válaszolnak a kérdésre, a történetben annak bizonyosságát látják, hogy már jóval Anonymus előtt élt a magyar dinasztiában az Attilával való kapcsolat – netán egyenesen: rokonság – elképzelése. Mások kételkednek ebben, mert úgy ítélik meg, ha valóban így lett volna, valami hasonlóan értékes, de a dinasztia ősei között számontartott Attilához nem köthető ajándék is megtette volna jutalomként. Ezen ellenérvnél még meggyőzőbb maga az idézett történet, amelyben – erre is rámutattak már a történet elemzői – a leghalványabb utalás sincs arra vonatkozóan, hogy az ajándékozó Anasztázia királyné vagy bármely más magyar állította volna „Attila kardja”-nak a fegyvert, az ellenben világosan kiderül a szövegből, hogy annak megfogalmazója, Hersfeldi Lampert a történet megkomponálásához a középkori Nyugat hunokkal kapcsolatos ismereteinek fő forrását, a 6. századi gót történetíró, Iordanes művének, a *Geticának* – ezt említi Lampert a „Géták cselekedetei”-ként – egyik fejezetét is alaposan kiaknázta. Nem sok kétség férhet tehát ahhoz, hogy ő volt az, aki összekapcsolta a fegyvert a hun Attila alakjával, s így alkotta meg a birtokosaira halálos veszedelmet hozó fegyver históriáját. Lampert elbeszélése felveti ugyanakkor azt az izgalmas, de, sajnos, megválaszolhatatlan kérdést, hogy az abban szereplő fegyver azonos-e azzal a jelenleg Bécsben őrzött – s nagy valószínűséggel 10. századi magyar mester által készített – remekműű szablyával, amelyet egy más hagyomány a frank uralkodó, „Nagy Károly kardja”-ként tart számon.

Szintén a hun Attila magyar királyok által birtokolt kincseit emlegetik azok a forrásaink, amelyek beszámolnak arról, hogy IV. Béla egyik leánya, Anna hercegnő apja halálát követően – mivel az előző években igencsak megromlott a kapcsolata fivérével, a trónra lépő V. Istvánnal – elhagyta Magyarországot, és veje, II. Ottokár cseh király (1253–1278) prágai udvarába ment, ám nem üres kézzel. Magával vitte a királyi kincstár egy részét, egy bécsi évkönyv felsorolása szerint: „két aranykoronát, és királyi jogarokat, valamint egy igen értékes, minden oldalán a legnemesebb drágakövekkel ékesített, csodálatos szépségű aranyedényt, továbbá számos más aranykin-

cset, amelyeket Attila magyar király és utódai idejétől fogva mind az idáig Magyarországon őriztek”. Más forrásunk kiegészíti mindezt azzal, hogy az említett drágaságokat még apja bízta rá halálos ágyán Anna hercegnőre. A történet szikár váza ugyanaz, mint az előzőben: a magyar királyok – nyugati források szerint – Attila király kincseinek birtokában vannak, aminek mi más lehetne a magyarázata, mint az, hogy közvetlen kapcsolat van az Árpádok és a hun király között, mégpedig azért, mert a magyarok voltaképpen hunok vagy legalábbis azok utódai, s így királyaik szintén Attila leszármazottai. A jelenség pontosan beleilleszthető abba a régóta ismert folyamatba, amelynek során a Kárpát-medencében, nem sokkal később pedig – hadjárataik révén – Nyugat-Európában is megjelenő magyarokra Nyugaton előbb ismeretlen népként tekintettek, majd felületes benyomások alapján korábbi, hasonló népekkel, a hunokkal és az avarokkal – esetleg hol egyikkel, hol másikkal – rokonították, mígnem végül a hunokkal való azonosítás vált általánossá. Ez jutott el Magyarországra afféle műveltségi elemként: hogy miként, az jól nyomon követhető a mai Óbuda példáján. A 12. század végén alkotott *Nibelung-ének* már említést tesz az eposzban szerephez jutó hun Attila „várát”-ról, melyet aztán első alkalommal az 1189-ben Magyarországon átvonuló keresztes hadak krónikásai azonosítottak Óbudával. Anonymus – aki, ne feledjük, III. Béla jegyzője volt egykoron – akár személyesen is értesülhetett a német vélekedésről, mindenesetre az az Óbudára vonatkozó megjegyzése, hogy a települést „ma magyarul Budavárnak [...], németül pedig Etzelburgnak” hívják (Veszprémy László ford.), nem hagy kétséget afelől, honnan merítette a Névtelen azt az ötletét, hogy Óbudát aztán latinul is „Attila király városa”-ként említse. Azt egyébiránt, hogy a település neve magyarul valóban „Budavár”-nak hangzott, igazolja a szicíliai arab földrajztudós, Idrisi (Abū ‘Abdallāh Muhammad al-Idrīsī), aki 1154-re elkészült munkájában olyan nevet alkalmaz Óbuda megjelölésére, mely leginkább „Budavára” formában adható vissza latin betűs átírásban. A magyar történeti hagyományban tehát – nyugati mintákat követve – Anonymus teremtette meg az Árpádok és Attila korábban nem ismert kapcsolatát, a magyarok és a hunok között pedig Kézai Simon szötte a szálakat.

A SZENT KIRÁLYOK NEMZETSÉGE

Kézai a keresztény királyságot megelőző időszakhoz köti az általa életre keltett „Turul nemzetség”-et a dinasztia életében, ezért egyedül Árpádot és az első király, István apját, Géza fejedelmet nevezi „Turul nembéli”-nek. Felfogásáról még félreérthetlenebbül árulkodik az, hogy – mint írja – a hun Attila turulos címerét „a hunok”, azaz a magyarok „egészen Géza fejedelem idejéig, amíg közösen kormányozták magukat, mindig magukkal hordták a hadban” (Bollók János ford.). Nyilvánvaló tehát, hogy Kézai szerint a királyság megszervezésével nemcsak a nép életében köszöntött be új korszak, hanem a dinasztiaéban is, ami változást hozott annak elnevezésében ugyancsak. A királyság megszervezését követően Kézai szerint már a „királyi nemzetségből” kerestek alkalmas személyt a Péter király ellen annak első uralkodása idején szövetkező magyar előkelők. A „királyi nemzetség”-nek a névadóját a Kézai forrásául szolgáló krónika írója – magától értetődő módon – az első királyban, Istvánban találta meg, s ezért arról ír, hogy Péter uralkodásának második szakaszában „Magyarország egyes főnemesei [...] megőrizték rendíthetetlen hűségüket a Szent István király nemzetségéből származó Andrást, Béla és Levente iránt [...] és minden erejükkel azon fáradoztak, hogy a királyságot visszaszerezzék Szent István király nemzetségének” (Bollók János ford.), ami megfelel annak a felfogásnak, mely Szent István közvetlen utódait, Pétert és Aba Sámuelet, akiket csak leányági rokonság fűzött az Árpádokhoz, nem tekintette a dinasztia tagjainak. A 14. századi krónikaszerkesztés – amint arról szó esett – különböző korokban működő s eltérő felfogású krónikások egymás munkáit részint folytató, részint átíró, mára elveszett munkáit olvasztja magába, így joggal merül fel a kérdés, hogy az idézett részlet mely korból származhat. Nem teljesen lehetetlen, hogy már az eredeti szöveg is „Szent István” formában adta meg az első király nevét, feltéve, hogy az első krónika Kálmán király uralkodása idején, azaz István 1083. évi szentté avatása után keletkezett, ha pedig mégis korábbi lenne az első krónika, akkor egy későbbi átdolgozó korszerűsítette elődje változatát a „szent” szó beszúrásával. István fiát, a még apja életében elhunyt Imre herceget szintén szentté avatták 1083-ban, a sort pedig I. László folytatta – őt 1192-ben avatták szentté –, s így Anonymus már magától értetődő természetes-

9. kép. Valószínűleg Szent Istvánt ábrázoló
vörösmárvány kalocsai királyfej, 1200 körül

séggel írhatta, hogy a dinasztia őseit, azért „hívták Álmosnak, azaz szentnek, mivel utódaitól szent királyok és hercegek születnek majd” (Veszprémy László ford.). Kérdés mármost, hogy Anonymus idézett mondata pusztán a dinasztia ténylegesen szentté avatott férfi tagjaira utal-e, vagy más értelmezés is lehetséges.

A választ a kérdésre azoktól az oklevelektől várhatjuk, melyek a „szent királyok”-at emlegetik, többnyire az általuk adott kiváltságokkal vagy szabadságokkal kapcsolatosan. Ezek némelyikében vitán felül áll, hogy a valóban szentté avatott kirá-

lyokról van szó, tudniillik Szent Istvánról és Szent Lászlóról, mivel meg is nevezik őket a szövegben, mint tette azt például IV. László egyik 1274. évi oklevelében, amikor „szent elődeink, István és László, Magyarország királyai” iránt tanúsított tiszteletét említi. Máskor azonban jól érzékelhetően elmosódik a határ a szentté avatott uralkodók és a dinasztia többi királya között. Ennek példája IV. Béla 1261-ben kiadott oklevele az egri püspökség birtokairól és jogairól. A király nevében megfogalmazott szöveg előadja, hogy az egri egyház „alapítója és megadományozója” Szent István király volt, majd Szent László király újabb adományokkal gyarapította az egyház javait, végül pedig a „Magyarország későbbi királyai, a mi elődeink által” tett adományok folytatták a sort, hogy aztán a szöveg egy más helyén az egri egyház kivételes helyzetének – némileg túlzó módon történő – ecsetelésekor már „a szent királyok által adományozott és átengedett oly sok adomány és kiváltság” kerüljön elő, miként a tatárjárás pusztításainak leírásakor szintén, amikor ugyanis az egyháznak „a szent királyok által a birtokokról és

kiváltságokról kiállított kiváltságleveleit teljesen széthordták és elégették” (Kondorné Látkóczi Erzsébet ford.). Nyilvánvalónak tűnik, hogy a „szent királyok” kifejezés mindkét utóbbi esetben az egri egyházat gyarapító valamennyi magyar királyra – s nem csupán Szent Istvánra és Szent Lászlóra – vonatkozik, hiszen a valóban szentté avatott királyok utódainak adományai és kiváltságai maguk is hozzájárultak az egri egyház gazdagságához és jogainak gyarapodásához, s az sem ítélnélhető valószínűnek, hogy az oklevél szövegének megfogalmazója úgy képzelte volna: a tatárjárás során csupán Szent István és Szent László oklevelei pusztultak el.

Ismertek olyan esetek ugyanakkor, amelyekben a valóban szentté avatott és a többi uralkodó között meghúzható határ elmosódására az emlékezetben az utal, hogy pontosan megjelölhető a „szent királyok”-nak tulajdonított kiváltságot adományozó, ám szentté nem avatott uralkodó személye. V. István azért újította meg a zágrábi egyház népeinek mentességét egy adófajta megfizetése alól 1271-ben, mert meg akarta őrizni a zágrábi egyházat „szent elődei” által adott szabadságokban, csak hogy az említett kiváltságot Imre király adományozta, további adók megfizetése alóli mentességgel együtt még 1199-ben. IV. László hasonló módon járt el: a kun előkelők és népeik számára 1279-ben kiadott törvényében adott felmentést a király, a főmúltóságok és kíséretük beszállásolásának kötelezettsége alól annak érdekében, hogy azok azonos kiváltságokat élvezzenek az ország nemeseivel és azok népeivel, akik „a szent királyok, a mi őseink ideje óta” mentesek a beszállásolás terhe alól, miközben a királyi szerviensekre és népekre vonatkozóan ezt II. András 1222. évi Aranybullája rendelte el, amit IV. Béla 1267. évi törvénye ismételt meg, azonosítva immár a királyi szervienseket a nemesekkel. Az esztergomi egyház esetében annyiban más a helyzet, hogy ott világosan nyomon követhető a „szent királyok” fogalmának bővülési folyamata. Benedek esztergomi érsek előadta ugyanis IV. Bélának, hogy egyháza alapításától fogva számos kiváltságot élvez, amelyeket – amint azt a király oklevele írja – „dicsőséges elődeinktől, a szent királyoktól” kapott, majd a megerősítésre váró szabadságok felsorolását bevezető „kiváltképpen arra vonatkozóan” szavakat követően olyan kiváltságok következnek, amelyek bizonyosan nem azonosíthatók sem Szent László, s még kevésbé Szent István rendelkezéseivel. Ezek élén az érsekség népeinek a királyi bírák joghatósá-

ga alóli mentessége áll, ami II. András 1232. évi rendelkezésére vezethető vissza, a felsorolás többi eleme pedig olyan adók megfizetése alól menti fel az érsekség népeit vagy olyan királyi jövedelmekből biztosít tizedet az érseknek, amelyek jellegzetesen 13. századiak, a korábbiakban nem fordulnak elő forrásainkban. Azt, hogy az esztergomi érsekség „minden királyi jövedelemből” kapjon tizedet, Imre király oklevele foglalta írásba a 12. század végén, IV. Béla rendelkezése csupán a 13. század fejleményeihez igazította nagybátyja döntését az új adók részletező felsorolásával. IV. Béla oklevele tehát olyan kiváltságokat erősít meg a „szent királyok”-ra hivatkozva, amelyeket Imre király és II. András egy-egy oklevele foglalt írásba, csak hogy Imre valóban a Szent Istvánnak és Szent Lászlónak tulajdonított egykori rendelkezésekből származtatta a maga döntését oklevelében, így némi képet alkothatunk arról, miként vezetett el az út a két 11. századi, szentté avatott uralkodótól a 13. században emlegetett „szent királyok”-ig.

Az uralkodócsalád egészére utaló kifejezés formálódása tehát a „királyi nemzetség”-től „(Szent) István király nemzetségé”-n át jutott el a valóban szentté avatott István és László mellett már a többi uralkodót is a „szent királyok” közé soroló felfogásig, mely élő maradt a dinasztia kihalását követően is. Így fordulhatott elő, hogy I. Károly király (1301–1342) nemcsak azt méltányolta 1317-ben, hogy Konrád soproni bíró megőrizte az iránta való hűséget az oligarcha Kőszegi Gergely fia András ellenében, hanem azokat az érdemeket is jutalmazta, amelyeket még Konrád apja, István szerzett „boldog emlékű szent őseink, Magyarország kiváló királyai, tudniillik Béla és István, és végül igen kedves fivérünk, László király” szolgálatában, jóllehet a felsorolásban szereplő királyok – IV. Béla, V. István és IV. László – egyikét sem fogadta be az egyház a maga szentjei sorába.

A „szent királyok” fogalmának e kiterjesztő értelmezésétől már csak egy lépésre esett az Álmostól leszármazott keresztény dinasztia egészére alkalmazott „szent királyok nemzetsége” elnevezés. Azt, hogy a lépés megtételére sor is került legkésőbb az 1260-as évek végére, bizonyítja, hogy I. Károly szicíliai és nápolyi király (1266–1285) István ifjabb királyt – a későbbi V. István magyar királyt – „szent és igen hatalmas királyok nemzetségéből született”-ként nevezi meg azon levelében, melyet gyermekeik tervezett házasságával kapcsolatosan küldött Istvánnak. Diplomáciai iratról lévén szó,

bizonyosra vehető, hogy I. Károly király tudatosan törekedett a partnere, azaz István ifjabb király által elvárt formula használatára, amit alátámaszt, hogy a kettejük formálódó szövetségéről a Szentszéket tájékoztató levelében viszont az oda sokkal inkább illő „katolikus és a Szent Római Egyház [iránt] igen hűséges” megfogalmazással élt István ifjabb királyról szólván.

A „szent királyok nemzetsége” megnevezés ott lehetett tehát Anonymusnak a turulmonda mellé illesztett mondata háttérében is – emlékeztetőül: Álmost azért „hívták Álmosnak, azaz szentnek, mivel utódaitól szent királyok és hercegek születnek majd” (Veszprémy László ford.) –, valószínű tehát, hogy munkája megírásának idején, II. András uralkodásának utolsó éveiben, az elterjedt lehetett, hiszen I. László szentté avatása, 1192 óta is évtizedek teltek már el. A „herceg” szó többes számú alakjának különösebb jelentőség aligha tulajdonítható ugyanakkor, mert a két szentté avatott király és az ugyanebben a tisztségben részesített egyetlen herceg közös megnevezése máskor is megkövetelt némi nagyvonalú pontatlanságot: így lett „király” a hercegeként meghalt Szent Imréből Kézai Simon tollán, amikor IV. László „őseinek, Szent István, Imre és László királyoknak, valamint a szenteknek” (Bollók János ford.) a pártfogásában bizakodva indult el a morvamezei csatával végződő 1278. évi hadjáratba. A „szent királyok nemzetsége” kifejezésben más vonatkozásban ugyancsak megfigyelhető az említett pontatlanság, hiszen figyelmen kívül hagyta azt a bizonyosan közismert tényt, hogy a dinasztia őseinek tekintett Szent István után következő uralkodók közül senki nem tekinthető István vér szerinti leszármazottjának. A közvetlen utódok – a dinasztia tagjai közé nem számított Péter és Aba Sámuel –, valamint István rokonsági kapcsolatában Géza fejedelem, a többiek esetében pedig Géza apja, Taksony volt a közös ős, nem Szent István tehát.

A „szent királyok nemzetsége” kifejezés az efféle nehézségek ellenére is alkalmas volt a keresztény dinasztia megnevezésére, hiszen nem követelte meg, hogy a nemzetség minden tagja „szent” legyen a szó egyházi értelmében, azt viszont nyomatékkal hangsúlyozta, hogy olyan dinasztjáról van szó, amelynek tagjai között valóságos szentek vannak. A „szent királyok” kifejezést a szentté nem avatott uralkodókra is kiterjesztő oklevelek megfogalmazói bizonyára pontosan tisztában voltak azzal, hogy a dinasztia tagjai közül kik nyerték el valóban a szentek glóriáját, ámbár van a korból olyan

*10. kép. Szent István, Imre és László a szepeshelyi
Szent Márton székesegyház oltárképén, 1478*

forrásunk, mely némiképpen ellentmond ennek, hiszen a tatárjárás krónikása, Rogerius mester egy megjegyzése szerint IV. Béla „[e]lődeinek, Istvánnak, Imrének, Lászlónak és Kálmán királynak (akiket a szentek sorába iktattak) a példájára kegyességének egyéb cselekedetei mellett” törekedett a pogány kunok keresztény hitre térését elérni (Horváth János ford.). I. Istvánt, Imre herceget és I. Lászlót valóban szentté avatták, Kálmánt azonban nem; annak oka, hogy Rogerius miért vélekedett mégis másként, nem ismert. A „szent királyok nemzetsége” elnevezés mindenesetre túlélte a dinasztiát, a középkort követően azonban használata fokozatosan kikopott a gyakorlatból. A kora újkor magyar történetírásában nem volt használatban egy, az első magyar uralkodócsaládra vonatkozó általános, tudományos közmegegyezésen ala-

puló elnevezés. Némi rendszer annyiban figyelhető meg ennek az időszaknak a gyakorlatában, hogy a katolikus szerzők – kevésbé meglepő módon – előnyben részesítették a valamilyen formában Szent Istvánra utaló elnevezéseket, míg a protestánsok körében a „nemzeti” vagy „hazai királyok” formák számítottak elfogadottnak. Azt követően, hogy a 18. században hozzáférhetővé vált nyomtatásban előbb Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár (913–959), majd a magyar Anonymus műve – 1738, illetve 1746 után tehát –, előtérbe került a már korábban is használt magyar krónikákban csupán vérszegény említések révén szereplő Álmos és Árpád alakja. A kor egyik kiemelkedő tudósa, a jezsuita Pray György kidolgozta a dinasztia a korábbi kísérleteknél szilárdabb alapokon nyugvó leszármazásrendjét, majd őt követve rendtársa, Palma Ferenc Károly volt az, aki első ízben használta egyik művében az „Árpád-házi királyok” kifejezést 1770-ben. A dinasztia új neve azonban egy szintén jezsuita történétíró, a méltán nagy tekintélyű Katona István 1778-ban megjelent műve révén terjedt el széles körben. Ettől kezdve általánossá vált az „Árpád-ház” a dinasztia elnevezéseként, s utóbb ennek nyomán született meg az Árpád-kor fogalma is.

SZÜLETÉS, HALÁL, TEMETÉS

Álmostól III. András leányáig, Erzsébetig az Árpád-ház tizenhét nemzedéke ismert, tagjai számának meghatározása ugyanakkor már nehézségekbe ütközik, s nem egyedül azért, mert indokoltan feltételezhető, hogy korántsem tudunk valamennyi leszármazotról. A nehézségek egy része abból adódik, hogy miközben a dinasztia nőtagjainak, a hercegnőknek a beszámítása a létszámba magától értetődik, gyermekeik figyelembevétele már nem indokolt, s nemcsak azért, mert a magyar középkor a leszármazás kérdésében mindenkor a férfiágot részesítette előnyben, hanem azért is, mert ezek a gyermekek már annak az országnak a történetében jutottak szerephez, ahová anyjuk férjhez ment. Ez utóbbi szempont – pontosabban annak hiánya – magyarázza a kivételeket is: IV. Béla unokái közül Anna lánya gyermekeit – Mihályt, Bélát, Margitot és Kunigundát – az Árpád-ház tagjaiként tartja számon a magyar történetírás, mivel anyjuk Magyarországon élt, s ők maguk is itt születtek, s

így részesei lettek az ország és a dinasztia történetének. IV. Béla egy másik leányának, a Lengyelországba férjhez adott Jolán lányára, Hedvigre ellenben nem szokás az Árpád-ház tagjaként tekinteni, mivel rá nem érvényes az említett feltétel. Az ezen az alapon megtett különbségtétel korlátai különösen erőteljesen mutatkoznak meg IV. Béla egy újabb unokája, Ottó bajor herceg esetében, aki a 14. század elején rövid ideig magyar király is volt, mégsem sorolja senki – és joggal – az Árpád-ház tagjai közé. Az ilyen és ehhez hasonló megfontolások után elvégzett összegzés alapján annyi bizonyosan állítható, hogy a dinasztia ismert tagjainak száma valamivel meghaladja a százat.

Az ennél pontosabb meghatározást tovább nehezíti, hogy ismert jó néhány személy, akiknek a dinasztiahoz tartozását illetően vagy indokolt kétségek fogalmazhatók meg, vagy valamely forrásunk nehezen hihető állítása akadályozza meg, hogy megtaláljuk helyüket az Árpádok családfáján. Ez utóbbira példa az az „Erdőelvi Zoltán”, akiről a magyar krónikák az Erdély korai történetére vonatkozó – ellentmondásoktól terhelt – részekben emlékeznek meg. Egyfelől ugyanis arról olvashatunk, hogy Szent István „háborút viselt anyai nagybátyja, Gyula ellen, aki abban az időben az egész Erdőntúli ország kormányzója volt”, majd a király a győzelmet követően Gyula „igen nagy kiterjedésű és igen gazdag országát [...] Magyarországhoz csatolta. Ezt az országot pedig magyarul Erdőelvének (*Erdeelw*) hívják” (Bollók János ford.). A krónika úgy folytatódik, hogy István utóbb egy újabb hadjáratot indított „Keán, a bulgárok és a szlávok fejedelme ellen”, akinek legyőzését követően „az egyik dédapját, név szerint Zoltánt helyezte Keán helyére, aki később megörökölte ama erdélyi részeket, s ezért általában úgy szokták emlegetni, hogy Erdőelvi Zoltán (*Erdeelui Zoltan*). Ez ugyanis nagyon idős volt – egészen a szent király idejéig élt –, ezért István azt akarta, hogy gazdag népek felett uralkodjék” (Bollók János ford.). A dinasztia története szempontjából másodlagosak azok az ellentmondások, amelyek abból fakadnak, hogy egyfelől Gyula „az egész Erdőntúli ország kormányzója volt”, másfelől Keánt mégis Erdélyben élő bolgárok és szlávok fejedelmének mondja a krónikás, az már inkább válaszra váró kérdés a dinasztia tagjainak számbavételekor, hogy ki lehetett az említett „Erdőelvi Zoltán”. A krónikás Szent István „egyik dédapját”-nak mondja, aki „nagyon idős” volt, amiből kézenfekvő arra következtetni, hogy Árpád fiára, Zoltánra gondolt, akit valóban Szent István déd-

11. kép. István király és Gizella királyné templomalapítása, miniatúra a Képes Krónikában

apjaként ismerünk. Az azonban, hogy Árpád fia valóban élt volna Szent István korában – még ha „nagyon idős” emberként is –, nehezen hihető vagy inkább sehogy sem. Legfeljebb az elképzelhető meg – ám az is csak igen merész és bizonyíthatatlan feltételezésként –, hogy Istvánnak valóban élt az idő tájt egy Zoltán nevű idősebb rokona, akit aztán a krónikás a névazonosság miatt összekevert a király minden bizonnyal rég halott dédapjával.

Szent István gyermekeit illetően is támadt némi zavar. Az

kétségtelen ténynek tekinthető, hogy a közismert és apjával együtt szentté avatott Imre hercegen, valamint a kevésbé ismert, de szintén valóságos történeti szereplőnek tartott bátyján, Ottón kívül István és Gizella királyné házasságából más gyermekek szintén születtek. A 18. századi magyar történetírás azt is tudni vélte, hogy a gyermekek a Bernát, valamint az Agáta (vagy Ágota) és a Hedvig névre hallgattak. Időközben azonban kiderült, hogy a nézetet megalapozó híradások nem egyeztethetők össze hiteles történeti források tudósításaival, így Szent István és Gizella gyermekei – Imrén és Ottón kívül, természetesen – továbbra sem azonosíthatók.

Szent István állítólagos gyermekei közül a legtöbb vita az Agáta nevű leány alakja körül forgott, mint látni fogjuk, aligha véletlenül. Agáta kétségkívül valóságos személy volt, kalandregénybe illő történetének gyökerei Európa távoli, északnyugati határvidékéig nyúlnak vissza. Az Anglia feletti uralomért háborúskodó Vasbordájú Edmund angolszász király (1016) és Nagy Knut (dán király: 1018–1035) küzdelme egy rövid időre nyugvópontra jutott az ország megosztásával, csak hogy Edmundot kisvártatva megölték. A gyilkos nem Knut volt, a merénylet viszont aligha Knut akarata ellenére

történt, mindenesetre riválisa halálát követően egész Anglia az uralma alá került, s Edmund ikerfiait, akik akkor aligha lehettek egyévesnél jóval idősebbek, Svédországba küldte, vélhetően azzal a céllal, hogy elveszejtsék őket. A két fiút, Edwardot és Edmundot azonban életben hagyták, s egy ideig ott nevelkedtek, majd Kijevbe távoztak, ahol Bölcs Jaroszláv nagyfejedelem (1019–1054) udvarában éltek, vélhetően 1028 tájától. Itt ismerkedhettek meg a szintén Kijevben tartózkodó magyar hercegekkel, Leventével és András-sal, Vazul száműzött fiaival, s velük együtt jöttek 1046-ban Magyarországra. Edmund idővel meghalt, Edward pedig feleségül vette Agátát, akitől három gyermeke született, egy Edgar nevű fiú, valamint két leány, Margit és Krisztina. Edward 1057-ben családjával együtt visszatért Angliába, ahol hamarosan elhunyt. Özvegye, Agáta és gyermekei 1069-ben hajóra szálltak, hogy elhagyják Angliát, egy vihar Skócia partjaira vetette őket, ahol aztán III. Malcolm skót király (1058–1093) hamarosan feleségül vette Margitot, akit utóbb, 1250-ben, szentté avattak.

A történet egyik-másik részlete Nyugat-Európa számos középkori krónikásának munkájában olvasható, ám Szent István neve egyik változatban sem bukkan fel. Agáta származásának kérdése mégis magára vonta a magyar történetírás figyelmét már a 18. századtól kezdve. Az egymásnak több ponton ellentmondó tudósítások között találunk ugyanis olyan utalásokat, melyek indokolták ezt: a számkivetett angolszász hercegek kétségtelenül megfordultak Magyarországon, az Edward herceg feleségéről, Agátáról közölt információk között pedig felbukkant, hogy angol és magyar királyi vérből származott, vagy éppen Henrik német-római császár közeli rokonának leánya volt. Igaz, e tudósítások között nyilvánvaló tévedések is előfordulnak, mint például az, hogy Edward herceg Salamon magyar király leányát nyerte el feleségül – ő lenne tehát Agáta –, s Edward uralkodott is a magyarok felett. A magyar történészek egy része arra a következtetésre jutott, hogy a szóban forgó császár minden bizonnyal II. Henrik (1002–1024, császár 1014-től) volt, említett rokona pedig sógora, Szent István magyar király lehetett. Agátát ily módon tehát István leányaként azonosították, Skóciai Szent Margit pedig ezek szerint Szent István unokája lenne. Mások viszont kételkedtek ezen álláspont igazában, s a kérdés alaposabb, részben addig fel nem használt forrásokat is vallatóra fogó vizsgálata az utóbbiaknak adott

igazat. Bizonyosságot nyert ugyanis, hogy a kérdéses császár III. Henrikkel császárral (1039–1056, császár 1046-tól) azonos, az a rokona pedig, akinek Agáta a leánya volt, édesanyja előző két házasságából született három mostohafivérének valamelyike lehetett. A magyar Salamon király alighanem úgy keveredett a történetbe, hogy amikor Agáta és gyermekei elhagyták Angliát 1069-ben, Magyarországon Salamon uralkodott, akinek felesége, Judit királyné történetesen III. Henrik német-római császár leánya és így Agáta rokona volt. A legenda mindazonáltal továbbra is él, Skóciai Szent Margit ma is gyakran bukkan fel Szent István unokájaként a magyar – vagy magyar származású – szentek sorában különféle, tudományos igényre számot nem tartó munkák lapjain.

Ismeretlen forrásból táplálkozó legendák egyébiránt Szent István valóságos gyermeke, Imre herceg alakjához is fűződtek az idők során. Magyarországon köztudomásúnak számít, hogy a herceg még apja életében elhunyt. Ennek időpontját illetően a középkor forrásai ellentmondásos adatokat hagytak ránk: közülük néhány külföldi 1032-re, illetve 1033-ra teszi Imre halálának évét, a magyar *Pozsonyi Évkönyv* és Szent Istvánnak a 11–12. század fordulóján, Hartvik püspök által írt legendája, valamint a német *Hildesheimi Évkönyv* egybehangzó tudósítása azonban nagyobb hitelt élvez: ezek szerint a herceg 1031-ben hunyt el. Ez utóbbi forrásunkból származik az az információ, mely szerint Imre vadászbaleset áldozata lett: „István király fia, Imre herceg [...], akit egy vadászaton vadkan hasított fel, siratni való módon szerencsétlenül járva meghalt” (Thoroczkay Gábor ford.). A 15. századi olasz humanista, Pietro Ransano (Ransanus) szerint ellenben egy gyors lefolyású betegség végzett Imrével, ám mivel nem tudható, hogy Ransanus milyen forrásból merítette a maga változatát, a történetírás szinte egyöntetűen a *Hildesheimi Évkönyv* közel egykorú értesülését részesíti előnyben a herceg halálának körülményeivel kapcsolatban. Említést érdemel végül, hogy egy modern történetírói rekonstrukció kísérletet tett arra, hogy igazolja: Imre valójában merénylet áldozata lett, ám ez a megoldás tévedésnek bizonyult. A középkorban az egyik Szent Imre-ünnep napja szeptember 2-a volt, mely alighanem a herceg halálának időpontját jelöli, míg a másik ünnepnap, a november 5-i, 1083. évi szentté avatásának emléknapja lehet. Lengyelországban több változatban élt az a legenda, mely Imre herceg egy csodás

12. kép. Vazul megvakítása és Imre herceg temetése, miniatúra a Képes Krónikában

vadászatához kapcsolja a Lysa Góra-i Szent Kereszt-monostor alapítását, melyben a magyar csodaszarvasmonda lenyomata ismerhető fel. Még különösebb, hogy a középkori Portugáliában kialakult az a legenda, mely szerint Alfonso Henriques, az első portugál király (1139–1185) apja, Henrik herceg „a magyar király fia”, azaz Imre herceg lett volna (a magyar Imre név a német Heinrich, azaz Henrik változata). Ez az elképzelés a 16. századi portugál költő, Luís de Camões nemzeti eposzába, a Vasco da Gama Afrika körüli hajóútját feldolgozó *A Lusiadák*ba is utat talált, így a jól ismert történeti

tények ellenére széles körben elterjedt volt Portugáliában.

Szent István állítólagos rokonai között tűnik fel az első ezredforduló körüli évtizedekben az Alföld délkeleti részén hatalmat gyakorló Ajtonyt legyőző Csanád, ámbar csak Anonymus művében. A Névtelen szerint ugyanis a Kárpát-medence említett részén a magyar honfoglalás előtt „bizonyos Galád nevű fejedelem” foglalta el, s „[t]őle származott Ajtony, akit azután Maros menti várában sok idő múltán, Szent István idején Doboka fia Csanád, a király unokatestvére megölt, mivel az említett királlyal mindenben szembefordult” (Veszprémy László ford.). Galád minden bizonnyal kitalált személy, Ajtony és Csanád azonban a kor valóságos szereplői, s azt a hírt, hogy Ajtonyt valóban Csanád győzte le, Szent Gellért püspök legendája ugyancsak megerősíti, csak hogy abban Csanádról azt olvashatjuk, hogy Ajtony „különösen nagyra becsült [...] vitéze” volt, „aki tisztségénél fogva a többiek fölé emelkedett, ő lévén az élükre állítva vezetőként” (Almási Tibor

ford.). A legenda tehát úgy tudja, hogy Csanád eredetileg Ajtony bizalmasa volt, ám átállt István oldalára, akinek a seregeit vezetve diadalmaskodott korábbi ura felett. A két történet lényege azonos, ám Csanád előéletét illetően az eltérés nem is lehetne nagyobb: a legenda szerint Ajtony valamiféle főembere volt Csanád, Anonymus alapján ellenben Szent István egyik leánytestvére fiának gondolhatnánk, akinek anyját Dobokához adták férjhez, csak hogy más forrásaink mit sem tudnak Géza fejedelem e leányáról. A természet rendjéből fakadóan Csanádnak bizonyosan volt apja, ám az, hogy valóban Doboka volt-e a neve, legalábbis kétséges, hiszen Anonymus korában már létezett az erdélyi Doboka megye, s egyáltalán nem lehetetlen, hogy annak nevét személyesítette meg a Névtelen, mint tette azt számos más esetben.

Az Árpádok rokonai közé sorolja végezetül életírása az 1336-ban elhunyt s utóbb boldoggá avatott domonkos szerzetest, Mórícot, amikor azt állítja: „a magyar királyok nemes nemzetségéből származott” (Madas Edit ford.). Móríc valójában a Csák nemzetség tagja volt, melynek azt az ágát, amelyhez Móríc tartozott, „ugodi” néven különbözteti meg a történetírás a többi-től, Veszprém megyében fekvő várakra, Ugodra utalva. A legenda utalása ugyanakkor nemcsak Mórícot vagy az ugodi ág tagjait, hanem az egész Csák nemzetséget az Árpádok rokonságába számítja. Az mindenesetre bizonyos, hogy a magyar középkor történetírói a honfoglalás korában már szerepeltetik a Csákok vélt vagy valós őseit. A 14. századi krónikakompozíció ma ismert szövege a honfoglaló vezérek egyikét, Szabolcsot teszi meg a nemzetség ősapjának, miként tette azt Kézai Simon és Anonymus is. A Névtelen szerint ugyanakkor nem Szabolcs, hanem apja, Előd volt a honfoglaló vezér, akit a krónika viszont Álmos apjaként említ: ez az a vékony szál, mely Boldog Móríc legendájának utalását összeköti a krónikás hagyománnyal. A modern történetírás nem kételkedik abban, hogy a Csák nemzetség valóban visszavezethető a honfoglalás korába, s még az is felmerült, hogy a Csákok valóban rokonságban állhattak valamiképpen az Árpádokkal. A feltevést az a birtoklástörténeti megfigyelés alapozza meg, hogy az Árpád-kori Magyarországon az erdős hegyvidékek rendre a királyi dinasztia tulajdonában voltak, az egyetlen kivétel e tekintetben a Vértes, amelyet viszont éppen a Csákok kezében találunk, s a 13. században már az ország számos pontjára szétszóródott nemzetség legrégebbnek tekinthető birtokai éppen itt feküdtek.

13. kép. Szabolcs vezér,
miniatura a Képes Krónikában

Annak felderítése ugyanakkor, hogy a rokonság valóban létezett-e az Árpádok és a Csákok között, s ha igen, miféle természetű volt, meghaladja lehetőségeinket.

Rátérve immár a bizonyítottan a dinasztiahoz tartozó személyek vizsgálatára, sajnálatos tény, hogy életrajzi adataik bőségével forrásaink nem kényeztetik el a kései utókort, leginkább a születés időpontja marad homályban. A jelenség nem meglepő, hiszen maguk az érintettek sem tartották szüksé-

gesnek annak számontartását, aminek félreérthetetlen példáját adja IV. Béla király fiatalabb fia, Béla herceg, aki 1268-ban vagy 1269-ben úgy tudta, hogy a 25. életévét még nem töltötte be, s 20 évesnek vélte magát. A születés évét még csak-csak feljegyezték olykor, ám az első ilyen adattal a 12. század elejéről rendelkezünk, a krónikás ugyanis valami okból feljegyzésre méltónak ítélte Kálmán király ikerfiainak születésének a hírét: „[a] király pedig első feleségével az Úr 1101. évében nemzette Lászlót és Istvánt” (Bollók János ford.). Az „első feleség” említése kétségtelenné teszi, hogy az idézett szöveg valamikor 1112, Kálmán második házasságkötése után nyerte el mai alakját, feltételezhetően valamiféle korábbi feljegyzést használt fel a krónikás. Ha valóban így volt – aminek valószínűségét megerősíti némiképpen, hogy a fiúk egyikének, Lászlónak a haláláról, az év megjelölésével, szintén tudósít a krónika –, talán más esetekben szintén készültek hasonló feljegyzések, s csak sajnálhatjuk, hogy azok nem maradtak ránk. Az eset így a kisszámú kivételek közé tartozik: a dinasztia tagjai közül ugyanis – Kálmán király említett fiaival együtt – csupán néhányuk születési éve ismert. Ritkábban valamely forrásunk adja meg az évszámot – mint teszi azt II. András leánya, a szentté avatott Erzsébet egyik, Dietrich von Apolda által írt legendája –,

gyakoribb azonban, hogy a születési év megadása helyett olyasféle utalásokkal találkozunk, mint a krónikakompozíció egyik fejezetében, ahol az olvasható: I. András király „uralkodásának tizenkettedik évében [...] fiát, az alig ötéves gyermek Salamont” megkoronáztatta (Bollók János ford.), amiből az a következtetés adódik, hogy Salamon 1053-ban született, mivel apja 1046-ban lépett trónra, a koronázásra pedig 1058-ban került sor. Mindössze néhány esetben lehetséges az éven belül – szilárd alapon nyugvó – közelebbi időpontot megjelölni. III. Istvánról azért tudjuk, hogy 1147 nyarán, a legvalószínűbben júliusban született, mert a krónikás elbeszéli, hogy az abban az évben szentföldi keresztes hadjáratra indult, s június végén még német területen tartózkodó VII. Lajos francia király (1137–1180) Magyarországon áthaladtában „Géza [király] gyermekének a keresztapja lett” (Bollók János ford.). A gyermek csak II. Géza elsőszülött fiával azonosítható – a király 1146-ban házasodott meg –, azt pedig indokolt feltételezni, hogy nem sokat késlekedhettek az újszülött megkeresztelésével. V. István születésének időpontját pedig azért szokás 1239 októberének első felében keresni, mert róla feljegyezték, hogy október 18-án keresztelte meg Róbert esztergomi érsek.

A királyok esetében sokkal inkább feljegyzésre méltónak ítélték a 14. századi krónikakompozíció ma ismert szövegét kialakító, egymást váltó krónikások a koronázás és a halál időpontját, ami szintén érthető. A koronázást illetően hol csak annak éve, hol pontos időpontja is szerepel, az elhalálozás dátumára vonatkozó adatokban ez utóbbi változat a gyakoribb; I. Gézától kezdve csaknem hiánytalan a sorozat. Mind a koronázás, mind az elhalálozás időpontját illetően előfordul, hogy téves vagy ellentmondásos adatok olvashatók forrásainkban. Imre király fiának és utódának, a gyermek III. Lászlónak a halála körül különösen sok a zavar – forrásainkban hol május 7., hol május 3. tűnik fel a gyermekkirály halálának napjaként –, ami talán azzal magyarázható, hogy nem Magyarországon érte a halál. Édesanyja, Konstancia királyné ugyanis (az 1204-ben elhunyt Imre király özvegye), miután súlyos konfliktusokba keveredett az országot III. László kiskorúsága idején kormányzó András herceggel, a későbbi II. András királlyal, Bécsbe menekült fiával együtt 1205 tavaszán a dinasztiaával rokonságban lévő osztrák herceghez, s a gyermek László ott hamarosan elhunyt. Kisebb-nagyobb tévesztések vagy ellentmondások azonban jó néhány más esetben sorolhatók

lennének, így például IV. Béla halálának napját a 14. századi krónikakompozíció „az Úr ezerkettőszázhetvenedik évében, május harmadikán, pénteki napon, a Szent Kereszt feltalálásának ünnepén” formában adja meg (Bollók János ford.), ám abban az évben május 3-a és az említett egyházi ünnep valószínűleg szombati napra esett, egy másik forrásunk ugyanakkor a – hasonló ellentmondástól mentes – „1270. május 2-án pénteken” időpontot említ, feladva a leckét az utókornak, hogy a bővebb információkkal szolgáló, de egyik elemében kétségkívül téves, vagy a kevesebb dátumelemet használó, de azokat hibátlan összhangba hozó változatot részesítse-e előnyben: előbbi esetben az egyházi ünnepet, az utóbbiban a hét napját tekintve az elsődleges információknak.

A krónikakompozíció által mellőzött adatok számos alkalommal más forrásból pótolhatók, különösen gazdag ilyenekben a 14. század közepén készült *Zágrábi krónika*, valamint az ugyanezen időből származó *Pozsonyi krónika*. A 14. századi krónikakompozíció III. Béla fiai közül csak Imrét és II. Andrást említi, a *Zágrábi krónika* azonban megőrizte öccseik, Salamon és István nevét is, miként II. András halálának napját szintén, továbbá teljes képet ad II. András fiairól, V. István András nevű fiáról ellenben éppúgy nem tud, mint a krónikakompozíció sem. A *Pozsonyi krónika* egyedi értesülései között szembevető a temetkezési helyekre vonatkozó hírek gyakori volta: innen tudjuk, hogy I. András mellett fiatalabb fiát, Dávid herceget ugyancsak a tihanyi monostorban temették el, de ebben a krónikában olvasható híradás IV. Béla öccse, Kálmán herceg, valamint az *Agatha* néven említett Anna hercegnő – utóbbi IV. Béla gyermeke –, továbbá IV. László temetkezési helyéről is.

Az életrajzi adatok szegényessége miatt nem kelthet meglepetést, hogy a dinasztia tagjainak élettartamáról ugyancsak korlátozottak az ismeretek. A felnőttkort megért azon férfiak esetében, akinek születési éve ismert, az élettartam hossza a 20–21. és 64. életév között szóródik, az előbbi szám Béla herceg, az utóbbi apja, IV. Béla életkorát mutatja. Az elhalálozás időpontja jellemzően a harmincas évek valamelyikére esik, többnyire a 30. és a 36. életév közé. Azok feltételezett élettartama, akik esetében a hiányzó születési éveket becslésekkel pótolja a kutatás – amihez a szülők házasságkötésének ismert vagy feltételezett időpontja, a gyermekek felsorolásának sorrend-

14. kép. A tihanyi bencés monostor egykori attemploma

je és egyéb tényezők szolgáltatóknak, értelemszerűen, ingatag alapot –, nem módosítja a szélső értékeket, miközben változatlanul a harmincas években történő elhalálozás mutatkozik a leggyakoribbnak. A dinasztia felnőttként elhunyt nőtagjaira vonatkozó, jóval hiányosabban ismert adatok nem sokban térnek el ettől a képtől. Azok között, akiknek ismerjük mind a születésük, mind a haláluk évét, fiatalon meghaltakat találunk: Szent Erzsébet (II. Andráshé leánya) és Szent Margit (az apa: IV. Béla) 24, illetve 28 évesen hunyt el. Mások esetében a hiányos adatok miatt nagyobb a bizonytalanság. Szent László 1078-ban vette feleségül Sváb Rudolf német ellenkirály leányát, Adelheidot, egyetlen ismert gyermekük, Piroska a legvalószínűbben az 1080-as évek valamelyikében született, mivel Adelheid királyné 1090-ben meghalt. Piroska – aki utóbb II. János bizánci császár (1118–1143) felesége lett, s Bizáncban az Eiréné, azaz Irén nevet kapta – bizonyosan 1134-ben hunyt el; életkora így valahol a 45 és 55 év között kereshető. III. Béla leánya, Margit 1175-ben született, ám halála éve nem ismert; 1229 után tűnik el forrásaink-

15. kép. Piroska – Eiréné császárné és férje, II. János bizánci császár
a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyház mozaikján

ból, így ötvenes évei közepét bizonyosan megérte. II. András leányai közül a legidősebb, Mária aligha születhetett 1204 előtt, s 1237–1238 táján már nem élt, míg a király egy másik lánya, Jolánta a legkorábban 1216-ban születhetett, mivel édesanyja nem Gertrúd volt, mint nővéréé, hanem Jolánta, akit 1215-ben vett feleségül II. András. Jolánta bizonyosan 1251-ben hunyt el, így mind Máriát, mind Jolántát a dinasztia férfi tagjaihoz hasonlóan harmincas éveik közepén érte a halál. Jóval hosszabb élet juthatott IV. Béla legidősebb lányának, Kingának, aki bizonyosan 1292-ben hunyt el, s nem születhetett 1223 előtt; néhány lengyel forrásunk 1234-re teszi születésének évét, aminek nem szükségképpen mond ellent, hogy 1239-ben már férjhez adták Boleszló krakkói herceghez, a magyar történetírás azonban – éppen a házasságkötés időpontjából kiindulva – inkább 1224-re teszi születését, s ha helyesen, akkor Kingát 68 évesen érthette a halál.

Nem hiányoznak az uralkodócsalád történetéből a még gyermekkorban elhunytak sem. Közülük III. László volt az egyetlen király, ő 4-5 éves gyermekként halt meg. A többiek között ott találjuk III. István Béla nevű fiát, akit 2-3 éves korában ért utol a halál, Kálmán király 1101-ben született ikerfiai egyike, László 1112-ben, 11 éves korában halt meg, míg V. István ifjabb fia,

András 10 vagy 12 éves korában, 1278-ban: utóbbi életkora annak függvénye, hogy 1274-re vagy 1276-ra keltezhető-e IV. László azon levele, mely „mintegy nyolc éves”-nek mondja öccsét, Andrást.

A szórványosan rendelkezésre álló adatok mindenesetre, úgy tűnik, megengedik azt a következtetést, hogy a dinasztia férfi tagjainak általában nem adatott meg a hosszú élet kiváltsága: az ebből a szempontból már említett IV. Bélán kívül talán Szent István lehetett idősebb 60 évesnél, amennyiben a forrásainkban feltűnő, ám teljesen bizonytalan hitelű születési évei – 967, 969 és 975 – közül bármelyiket is elfogadjuk, ha azonban azt az elemzést részesítjük előnyben, mely István életkorának különféle, szintén forrásainkban feltűnő meghatározásai és azok középkori értelmezései alapján 980–981 tájára teszi István születési évét, akkor István – miként Szent László és II. András – ötvenes évei második felében járhatott halálakor.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy a halál a legtöbb esetben természetes okra vezethető vissza. Több király – Szent István, I. Géza, Szent László, Kálmán és II. István – halálát a krónikás kifejezetten valamiféle betegséggel hozza összefüggésbe, míg I. Béla egy baleset következtében hunyt el: „Dömösön, királyi birtokán, mivel trónszéke összeomlott, összetörte testét,

és gyógyíthatatlan betegségbe esett” (Bollók János ford.). A többiek esetében vagy nincs híradás, vagy bizonyosan erőszakos halált haltak. Az utóbbiak közé sorolható I. András, aki a fivére, Béla herceg csapataival vívott harcokban szerzett sérüléseibe halt bele, aminek hírét német forrás őrizte meg – „a lova által véletlenül ledobott Andrást a küzdők lábai eltiporták” (Thoroczkay Gábor ford.) –, amit a magyar krónikás azon megjegyzése egészít ki, mely szerint a – már sérülten – elfo-

16. kép. István király a trónon, iniciálé a Képes Krónikában

gott király azért halt meg, mert „fogságában nem törődtek vele” (Bollók János ford.).

IV. Lászlóval bizonyosan kun merénylők végeztek, ám a gyilkosság pontos körülményeit forrásaink ellentmondó tudósításai homályban hagyják. A magyar krónikás igen szűkszavúan adja elő a királygyilkosság történetét: „az Úr ezerkettőszázkilencvenedik évében, a szűz Szent Margit mártír ünnepét közvetlenül megelőző hétfőn Körösszeg vára mellett nyomorultul meggyilkolták a királyt éppen azok a kunok, akiket rajongásig szeretett” (Bollók János ford.). Körösszeg vára Bihar megyében feküdt, az egyházi ünnepel meghatározott nap pedig július 10-ét jelöli. A krónika egy bővebb szövegezésű változata a gyilkosok nevét is megőrizte – Árbuz (*Arbuz*), Törtel (*Turtule*) és Kemece (*Kemenche*) –, miközben figyelemre méltó megjegyzést fűzött a nevek felsorolásához: eszerint Árbuzt és társait „a kunok közössége” bízta meg a merénylet végrehajtásával „igen sok tárgyalás és tanácskozás után” (Horváth János ford.). A *Stájer rimes krónika* szerzője, Ottokár részint bővebb, részint más képet fest a történetekről, melyekről hallomásból értesült. Előadásából egy szerelmi dráma bontakozik ki, mert szerinte IV. László „oly nagy szerelemre lobbant egy kun nő iránt, hogy teljesen elvesztette az eszét [...]. Olyannyira lazák lettek az erkölcei, hogy félúton el is hagyta őket. És egyre jobban elhatalmasodott rajta az a kárhozatos életmód, amelyet korábban is folytatott. Végleg a kunokhoz csapódott, s ott is maradt náluk. A feje búbjáig előntötte a szerelem, amely az egyik kunjának a felesége iránt lobbant lángra a szíve legmélyén. Úgy mondták nekem, ez vezetett el egy napon a halálához is, hogy amikor a nőcskével enyelgett az ágyban, ez a kun úgy átdöfte a kardjával, hogy helyben szörnyet halt. [...] Ám a halálát senki nem vette annyira rossz néven, hogy bosszút állt volna az elkövetőn, aki megölte” (Bagi Dániel ford.). Ottokár – művének egy másik helyén – II. Vencel cseh király (1278–1305) szájába adja azt az értesülését, miszerint a kun nőnek – IV. László szerelmének – Weida volt a neve. Végezetül pedig I. Károly király egy 1325-ben kiadott oklevele – meg sem említve a kunokat – egy bihari előkelőre, Borsa nembéli Kopaszra tereli a gyanút, amikor úgy fogalmaz: „Kopasz [...] különböző szentségtelen gonosztettein kívül, amelyeket véghez vitt, némely cinkosával összeesküdött a mi meggyilkolásunkra, és a felségsértő bűnt, amelyet László úr, Magyarország híres emlé-

kezetű egykori királya, igen kedvelt nagybátyánk halálával elkezdett, a mi személyünkkel kívánta befejezni” (Géczi Lajos ford.).

Ez alkalommal tehát, némiképp szokatlan módon, nem a források hiánya, hanem a tudósítások ellentmondásai miatt nem látunk tisztán a történeteket illetően. A stájer Ottokár tudomása szerint azért kellett IV. Lászlónak meghalnia, mert rajtakapták a szerelem tiltott gyümölcsének élvezete közben, a többi híradás szerint viszont valójában politikai gyilkosság történt. A magyar krónikák bővebb változata azt sejteti, hogy a „kunok közössége” döntött a király elveszejtéséről, I. Károly oklevele pedig, ha nem is mondja nyíltan Borsa Kopaszt IV. László gyilkosának, félreérthetetlenül azzal vádolja meg, hogy valami módon köze volt a király halálához.

Az ügy hátterének felderítése messze meghaladja lehetőségeinket: legfeljebb egyik vagy másik változat valószínűségének mérlegelésére vállalkozhatunk. Az bizonyos, hogy IV. László és felesége, a Magyarországon többnyire Erzsébet néven emlegetett Anjou Izabella házasságát hangos botrányok kísérték, s a király valóban kun lányok karjaiban kereste a szerelmet a hitvesi ágy helyett. Az azonban, hogy egy felszarvazott kun férj ölte volna meg IV. Lászlót, nehezen hihető, s nem növeli a stájer krónikás jólértesültsége iránti bizalmat, hogy – állításával ellentétben – a kun gyilkosokat megnevező forrásunk részletesen beszámol arról, mint vett kegyetlen bosszút a király utolsó nádora a gyilkosokon: „Mizse nádor, aki egykor mohamedán volt, ekkor azonban már elnyerte a keresztség malasztját, urának, az említett László királynak halálát hallván, férfiasan ez óriási gonosztett megbosszulására szánta el magát. A király halála után néhány nap elteltével [...] az említett Árbuz szállására ment, és hajnaltájt az említett Árbuzt és Törtelt elfogta, Árbuzt kétfelé vágatta, Törtelt pedig darabokra szaggatta, más kunokat pedig ugyanezek nemzetségéből és összes hozzátartozóikat, mi több, még a karon ülő vagy bölcsőben fekvő csecsemőket is, akiket csak el tudott fogni, lefejeztette” (Horváth János ford.). Az ugyanakkor egyáltalán nem tűnik lehetetlennek, hogy Árbuz és társai valóban a magyarországi kunok ítéletét hajtották végre IV. Lászlón. A királyt ugyanis Lodomér esztergomi érsek – részint politikai ügyekben tett esküvéseinek sorozatos megszegése, részint a stájer Ottokár által is megemlegetett botrányos életvitele miatt – többször kiközösítette, majd, mivel ez sem használt, keresztes hadjárat meg-

hirdetését kérte a pápától a király ellen, s elképzelhető, hogy a kunok így akartak megszabadulni a már nekik is terhes királyi rokontól – IV. László édesanyja ugyanis előkelő kun nő volt –, okkal félve attól, hogy a tervezett keresztes hadjárat őket is elsodorja. A döntést megkönnyíthette, hogy a kunok között alighanem jó néhányan örömmel álltak volna bosszút a királyon az 1282. évi Hód-tavi csatában elszenvedett vereségért, amikor ugyanis IV. László fegyverrel kényszerítette meghódolásra a lázadó kunokat. Végezetül: a Borsákat gyanúba keverő híradás hitele mellett hozhatók fel ugyan érvek, ám megalapozott kételyek is felmerülhetnek. Az a körülmény, hogy IV. Lászlót a Borsák vára, Körösszeg mellett ölték meg, felveti a gyanút, hogy a király talán a vár ostromára készülődött. Ha valóban így lett volna, akkor magyarázatot kaphatnánk a Borsák tisztázatlan szerepére is, hiszen ez esetben észszerű lehetne annak feltételezése, hogy IV. Lászlót a kunok ölték ugyan meg, de felbujtók a Borsák voltak. Ellene mond azonban ennek az okoskodásnak, hogy 1289 karácsonyán az uralkodó megfordult már Körösszeg vára alatt, ahol ráadásul hadba hívó parancsot adott ki Szatmár, Szabolcs és Bereg megyék számára, mégsem fordult akkor a Borsák ellen, akik viszont nem ölettek meg a királyt, azaz számtalan, ma már felderíthetetlen oka lehet annak, hogy 1290 júliusának elején IV. László történetesen Körösszeg mellett tartózkodott, és éppen ott ölték meg gyilkosai: a helyszín nem szükségképpen ad választ a merénylet okát vagy okait firtató kérdésre. Az a gondolat mindazonáltal, hogy a kunok kezébe magyar nagyurak adták a fegyvert, régóta jelen van a magyar történetírásban, ám korántsem számít uralkodó véleménynek: van, aki teljes hitelt ad az I. Károly oklevelében olvasható történetnek, más elképzelhetőnek tartja, de nem tekinti bizonyítottnak, míg akadnak, akik kizárólag a kunok döntésének juttat szerepet a gyilkosság kitervelésében és végrehajtásában.

A Borsákra vetült gyanú végleges eloszlatása nem lehetséges ugyan, az azonban bizonyos, hogy az I. Károly oklevelében olvasható híradással szemben van helye a kételkedésnek. Az oklevél szövegét azt követően vetették pergamenre, hogy a Borsák szembefordultak I. Károllyal, aki végül elhúzódo harcokban verte le lázadásukat 1317–1318-ban, s a bukott hatalmasságok számláját időnként megterhelték olyan tettekkel is, amelyeket valójában nem követtek el. Az szintén óvatosságra intő körülmény, hogy az 1325. évi

oklevél szerint Kopasz hasonló – bár sikertelen – merényletet kísérelt meg I. Károly ellen is, miközben más forrásaink ugyanezt a vádat fogalmazták meg azokkal szemben szintén, akik a Borsák bukásához vezető lázadásban Kopasz szövetségesei voltak, az azonban, hogy végül hány gyilkossági kísérlettel számolhatunk, nem derül ki forrásainkból. Az valószínűnek ítélt ellenben, hogy valamiféle szóbeszéd csakugyan terjedhetett a korban azzal kapcsolatban, hogy a kunok mégsem saját elhatározásukból ölték meg IV. Lászlót, s ezt a stájer Ottokár II. Vencel cseh király tanácsosaival mondatja ki: „[b]iztosan tudjuk, hogy az a kun azért ment oda akkor, amikor a király hálni vágyott a nőjével, mert a magyarok bujtották fel és indították arra, hogy halálos szúrást ejtsen rajta” (Bagi Dániel ford.). Talán efféle híresztelés juthatott I. Károly fülébe is, aki aztán saját ellenfelére, Borsa Kopaszra vonatkoztatta a IV. László elleni merénylet kitervelésének vádját, aminek bizonyosságát láthatta abban, hogy László királyt valóban Kopasz várának közelében ölték meg. Más kérdés, hogy Kopasz csak bátyja, Roland 1302 táján bekövetkezett halálát követően számított a Borsák fejének, 1290-ben sokkal inkább Roland lehetett volna az, aki egy olyan súlyú ügyben, mint amilyen a király megölése vagy megöletése, a döntést meghozza, feltéve, persze, hogy a döntés megszületett egyáltalán.

Jóval világosabbnak tűnik egy másik királygyilkosság története, amelyben az áldozat IV. István volt. István alig néhány hónapot uralkodott 1163 első felében unokaöccse, III. István ellenkirályaként. Királyságának egy csatavesztés vetett véget, melyet követően fogságba esett, s csak úgy szabadulhatott, hogy ígéretet tett trónigénye feladására. Ennek ellenére utóbb többször is kísérletet tett a visszatérésre. Utoljára Zimonyba vette be magát, ám ostromolt hívei az ő élete árán vásárolták meg maguknak a szabad elvonulást: megmérgezték egy kortársnak számító bizánci történetíró, Ioannes Kinnamos szerint. Szintén mérgezést emleget egy-egy forrás III. Béla és III. András halálával kapcsolatban. Béláról a számos egyedi magyar vonatkozású híradást megörökítő francia ciszterci szerzetes, Albericus említi meg, hogy „megmérgezésének gyanúja valamiféle Kalán püspökkel szemben merült fel” (Csákó Judit ford.). Az említett főpap Kalán pécsi püspökkel azonos, a hír azonban alaptalan szóbeszédnél többnek nem tekinthető. Ugyanez a helyzet III. András állítólagos megmérgezése esetében: a fondorlatokban

17. kép. Ahogy Aba Sámuel halálát elképzelték,
 miniatúra a Képes Krónikában

gazdag történetet a pletykák iránt különösen fogékony stájer Ottokár hagyta ránk – állítása szerint méreggel bekent késsel felvágott ételt adtak a királynak gyilkosai –, ám a tudósítás hitelét megkérdőjelezi, hogy III. András Itáliába indult követe, Petrus de Bonzano 1300 szeptemberének közepén a velencei előkelőknek írott levelében szükségesnek tartotta megjegyezni: amikor elindult ura udvarából, „a király egészséges volt”, amiből indokoltan lehet arra következtetni, III. András korábban betegeskedett már, így elhunyt 1301. január 14-én nem volt előzményeket nélkülöző, váratlan fordulat.

Az Árpád-kori uralkodók közé tartozó, de a dinasztiahoz csak leányágon kapcsolódó két király, Aba Sámuel és Péter haláláról ellentmondásos hírek állnak rendelkezésre. Sámuel esetében abban egyetértének forrásaink, hogy erőszakos halált halt, az ellentmondás ennek körülményeiben mutatkozik meg: a magyar források szerint menekülés közben megölték, egy német évkönyv ellenben úgy tudja, hogy fogságba esett, és kivégezték. Péter esetében nagyobb az eltérés forrásaink híradásai között. A magyar krónikakompozíció története szerint az uralkodása második szakaszának véget vető harcok során fogságba ejtették, megvakították, s kisvártatva meghalt – még 1046-ban tehát –, a cseh történetíró, Prágai Kozma ellenben arról ad hírt, hogy az

1058-ban meghalt Judit, aki korábban I. Břetislav cseh herceg (1034–1055) felesége volt, férjhez ment Péterhez, a magyarok királyához. Ez a legkorábban 1055-ben történhetett, mert Judit férje, Břetislav herceg akkor halt meg. A történet meglehetősen valószínűtlen, ennek ellenére akadtak kutatók, akik hitelt adtak Kozma elbeszélésének.

A királyok haláláról szóló tudósítást többnyire kiegészíti temetkezési helyük megjelölése. A dinasztia más tagjai esetében az ilyen információ ritkább, a királyok esetében pedig olykor egymásnak ellentmondó adatok tűnnek fel forrásainkban. Ez utóbbi helyzet figyelhető meg II. András esetében. A magyar krónikák többsége Egres ciszterci monostorát jelöli meg a király temetkezési helyéül, néhányuk azonban úgy tudja, hogy Nagyváradon temették el, Szent László sírja közelében, de akad közöttük olyan is, mely minden megjegyzés nélkül ad hírt mindkét változatról. Székesfehérvár neve szintén felmerül a temetkezési helyek sorában, mégpedig a magyar krónikákból a 14. század közepén dolgozó német Mügelni Henrik krónikájának egyik szövegváltozatában. Ez utóbbi hír azonban vélhetően egyszerű tévedés eredményének tekinthető. A kavarodás alighanem összefüggésbe hozható azzal a történettel, melyet a fiatalabb kortárs és a Magyarországot érintő kérdésekben olykor kifejezetten jól értesültnek mutakozó francia Albericus krónikája tartott fenn. Albericus tudomása szerint II. András Nagyváradon halt meg, és ott is temették el, majd azzal folytatja, hogy a pilisi apát igényt formált arra, hogy az ő monostorában temessék el a királyt, s ezért pert is indított. A pilisi apát törekvése egyedül Albericus munkájából ismert, de nem teljesen valószínűtlen, mivel a dinasztia következő nemzedékének történetéből ismeretes hasonló eset: akkor IV. Béla eltemetésének joga felett tört ki viszály az esztergomi érsek és a helyi minorita rendház között, melyben végül a Szentszék döntött az utóbbi mellett, vélhetően a király végső akaratának megfelelően. A pilisi apátságban nyugodott II. András első felesége, az 1213-ban meggyilkolt Gertrúd, meglehet, ez volt az apát követelésének alapja. A nagyváradi eltemetés hátterében az állhat, hogy II. Andrást talán valóban Nagyváradon érte a halál – ahogy arról a fiatalabb kortárs és a Magyarországot érintő kérdésekben olykor kifejezetten jól értesültnek mutakozó francia Albericus krónikája beszámol –, s a kora őszi meleg indokolta tehetette a holttest ideiglenes eltemetését, a király ugyanis 1235. szeptember

21-én hunyt el. Az egresi monostor pedig, ahol a király második felesége, Jolánta sírja állott, II. András végső nyughelyéül szolgálhatott, talán azért, mert a király utóda, IV. Béla így döntött, talán azért, mert ez volt apja végakarata.

A dinasztia pogány tagjainak temetkezési helyeiről nem sokat tudunk. Anonymus arról ír, hogy „Árpád fejedelem [...] az Úr megtestesülésének 907. esztendejében elköltözött e világból. Tisztességgel temették el egy patak forrása felett, ahonnan az kőmederben folyik Attila király városába. A magyarok megtérése után azon a helyen egy Fehérnek nevezett templomot emeltek a szent Szűz, Mária tiszteletére” (Veszprémy László ford.). A szövegben feltűnő „Attila király városa”, amint arról szó esett már, a mai Óbudát jelöli, az említett forrás pedig a mai Árpád-forrással azonosítható. Óbuda területén valóban létezett az Anonymus által említett, Szűz Mária tiszteletére szentelt egyház: 1296-ban említik Péter fehéregyházi plébánost, aki minden bizonnyal azonos személy a két évvel későbbi forrásban szereplő Péter bányai pappal, aminek az a magyarázata, hogy a templom körül kialakult települést gyakran emlegették a korban Bánya néven. Ennek helye a mai Bécsi út és Vörösvári út találkozásánál azonosítható. A Fehéregyház név ismert volt még a 18. század elején is. Anonymus tehát valóságos helyszínt jelöl meg Árpád sírhelyeként, ám a temetkezésre vonatkozó híre éppúgy ellenőrizhetetlen, mint Árpád halálának időpontja, a 907. év. Ugyanez a helyzet Szent István nagyapja, Taksony temetkezési helyével. A 14. századi krónikakompozíció beszámolója szerint I. András fivérét, a pogánynak megmaradt Levente herceget „mivel nem katolikus módra élt, ezért Taksonyfalva mellett a Dunán túl temették el, ahol – mint mondják – dédapja, Taksony pogány módjára nyugszik” (Bollók János ford.). A „mint mondják” közbeszúrás arról árulkodik, hogy a krónikás némi fenntartással kezelte a Taksony temetkezési helyére vonatkozó hírt, ám az, hogy indokoltan-e, eldönthetetlen.

A két korszak határán élt, pogánynak született és keresztényként meghalt Géza fejedelem temetkezésének kérdése régóta megosztja a magyar történetírást. A 15. századi lengyel krónikás, Jan Długosz I. (Jagelló) Ulászló magyar király (1440–1444) székesfehérvári koronázásáról beszámolva említést tesz arról, hogy „[m]iután a koronázást [...] bevégezték, Ulászló, Magyarország új királya ama nép szokása szerint teljes királyi díszben a piactéren lévő Szent Péter és Pál templomhoz vonult, amelyben Szent István atyja, Géza

van eltemetve feleségével, Adelhaiddal, Mieszkónak, Lengyelország hercegének leányával, Szent István anyjával, és helyet foglalva a felállított királyi trónon két ügyet [...] meghallgatott, megtárgyalt, megítélt és ítéletének végrehajtásáról rendelkezett”. Długosz forrása egy teljesen megbízhatatlan mű, a 13. század első harmadából származó *Magyar–lengyel krónika* volt, mely szerint a részint a hun Attila, részint a magyar Árpád alakjából összegyúrt Aquila dédunokája, Yesse – a név Géza fejedelem személyét takarja – „Lengyelország tartományából, Krakkó városából Meskó fejedelem Atleita nevű nővérét [Długosz Adelhaidját] kapta feleségül, ő pedig keresztény volt, átítatva a tudományokkal és a Szentlélek által megtöltve a szent iratokkal. Ő kezdte el pedig a férjét megtéríteni Krisztushoz, megtartani a katolikus hitet és felhagyni a bálványok tiszteletével” (Tóth Péter ford.).

A Géza fejedelem és a lengyel Adelhaid házasságára és temetkezési helyükre vonatkozó híradást – Długosz története alapján – több magyar kutató a lényegét tekintve megbízhatónak tekinti, jóllehet számos ponton nyilvánvaló tévedést tartalmaz. Az említett székesfehérvári templom valóban létezett, ám egyedül Szent Péter tiszteletére szentelték fel, amit számos forrásunk megerősít, míg a Szent Pál titulusról kizárólag Długosz tesz említést. A magyar források egyértelmű adatai kétségtelenné teszik, hogy Géza fejedelem felesége – s így Szent István édesanyja – valójában az Erdélyben országló Gyula leánya, Sarolt volt. Történetek ugyan kísérletek a Długosz elbeszélése és a magyar források közötti összhang megteremtésére annak feltételezése révén, hogy Sarolt és az említett Adelhaid Géza két, egymást követő felesége lehetett – ezzel mind lengyel, mind magyar történészek próbálkoztak –, mára azonban általánosnak tekinthető az a vélemény, mely szerint Géza fejedelemnek csak egyetlen felesége volt, az erdélyi Sarolt, a lengyel Adelhaid pedig valójában soha nem létezett, költött alak. Długosz krónikája e kérdéstől függetlenül is meglehetősen megbízhatatlan forrás a korai magyar történelemre vonatkozóan, ezért a legkevésbé sem jelentene megnyugtató megoldást a híradás két elemét egymástól elválasztva kezelni, azaz Géza feleségét illetően hiteltelennek, temetkezési helyére vonatkozóan ellenben helytállónak tekinteni a lengyel krónikás elbeszélését.

Długosz tudósításának ez utóbbi elemét illetően ugyanis szintén erőteljes kételyek vethetők fel, mert a magyar források által rajzolt kép egyértelműen

18. kép. Az esztergomi királyi palota 12. századi, ún. Szent István terme

arra vall, hogy Géza uralmának központját valójában nem a mai Székesfehérvárott, hanem Esztergomban rendezte be, s az szintén bizonyosra vehető, hogy még élete végén is Esztergom volt Géza székvárosa, hiszen utóda, István első uralkodói cselekedete megintcsak Esztergomhoz kötődik: innen indult apja halálát követően a hatalmat magának követelő Koppány ellen. Ha arra keressük a választ mindezek után, hogy miként kerülhetett Dlugosz krónikájába a Géza állítólagos sírjára vonatkozó hír, három lehetőség merül fel. Az elsővel röviden végezhetünk: a lengyel történétíró saját fantáziájára hagyatkozott anélkül, hogy bármiféle tudomása lett volna Géza fejedelem temetkezési helyének hollétéről. Ez könnyen elképzelhető, csak hogy sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Valószínűleg ő vagy informátora félreértett valamit. Középkori krónikások esetében az ilyesmi gyakran előfordult, kiváltképp valamely idegen ország – az író számára szükségképpen kevésbé ismert – történetére vonatkozó értesülés felhasználása során. Az Árpádok terjedelmes családfája ad is némi lehetőséget annak feltételezés-

sére, hogy Długosz tévedésből összekeverte az azon szereplő személyeket. Szent Lászlónak például valóban volt Adelhaid nevű felesége, s elődjét is Gézának hívták, igaz, ez az Adelhaid nem lengyel volt, hanem német – Sváb Rudolf ellenkirály (1077–1080) leánya –, s Géza Lászlónak nem apja, hanem bátyja volt, akit ráadásul Vácott temettek el. Volt azonban olyan István nevű magyar király, akinek az apját Gézának hívták: II. Géza halála után fia, III. István lépett trónra a 12. század közepén. Ráadásul II. Gézát valóban Székesfehérvárott temették el, ám nem a Długosz által említett templomban, hanem a dinasztia koronázótemplomában, s a felesége sem egy Adelhaid nevű lengyel hercegnő volt, hanem a rutén Eufrozina. Mint látható, egyik esetre sem illenek rá pontosan a Długosz történetében említett körülmények, s így azt állítani, hogy egyik vagy másik szolgált annak alapjául, aligha lehet, a személytévesztésen alapuló tévedés lehetősége azonban mindkettőben benne rejlik. Felvethető végezetül, hogy Długosz mégsem tévedett, ha feltételezzük: István utólag hozatta át Székesfehérvárra az eredetileg Esztergomban eltemetett Géza maradványait. Ez kétségkívül olyan megoldás lenne, amely megteremtené az összhangot a lengyel krónikás közlése és a Géza székvárosát Esztergomnak mondó magyar források között, s ráadásul az efféle újratemetésre, amint azt látni fogjuk, találunk is példákat a dinasztia későbbi történetében. A Géza fejedelem székesfehérvári újratemetésére vonatkozó feltételezés megalapozottságát azonban nehezen lehetne védeni: kisebbrészt azért, mert ez esetben inkább a koronázótemplomában való újratemetést várhatnánk el, főleg azonban az lenne elfogadhatatlan, hogy egyetlen alapját éppen Długosz kétes hitelű tudósítása jelentené. Mindezek alapján indokoltan lehet feltételezni, hogy Géza Esztergomban halt meg, s alighanem ott is temették el.

A dinasztia keresztény korszakában sajátos képet mutat a királyok temetkezési helyeinek sorozata, melyből három, egymással részben átfedésben lévő, mégis jól megkülönböztethető gyakorlat rajzolódik ki. Indokoltan feltételezhető, hogy rendszerint maga a király jelölte ki azt az egyházat, melyben majd nyugodni kívánt, s akarata, hacsak valamiféle rendkívüli körülmény nem jött közbe, teljesült is, mivel a temetkezésre vonatkozó egyházi szabályok ugyancsak előírták a végső nyughelyet kijelölő végakarat tiszteletben tartásának kötelezettségét. A 11. században általános volt az a szokás,

hogy a király olyan egyházat választott erre a célra, amelyhez bensőséges kapcsolat fűzte, gyakran ő maga alapította. Így temetkezett Szent István a székesfehérvári prépostság templomába, ahová már fiát, Imre herceget is temettette, I. András a tihanyi, I. Béla a szekszárdi monostorba, de Sámuel is – egy ideiglenes temetkezést követően – végül saját monostorában, Abasárrott helyezték végső nyugalomra. Pétert, a magyar krónika híradása szerint, Pécsen temették el, vélhetően azért, mert ő fejezte be a székesegyház építését, s alighanem ugyanezen okból temetkezett I. Géza Vádra. Szent Lászlót Váradon – a mai Nagyváradon – temették el: a településre ő költöztette korábbi központjából, Biharról a püspökséget. A következetesnek mondható rendszert Kálmán király változtatta meg: ő, szakítva az addigi gyakorlattal, Szent István mellé, a székesfehérvári prépostság templomába temetkezett, s példáját több utóda – II. Béla, II. Géza, II. László, III. Béla – követte, míg III. Lászlót, utolsóként az Árpád-korban, nyilvánvalóan a trónon helyébe lépő nagybátyja, II. András döntése alapján temették el ugyanott. A székesfehérvári prépostság temploma mindazonáltal mégsem lett a dinasztia tagjainak kizárólagos temetkezőhelye: Kálmán király kezdeményezését éppen fia, II. István nem követte, ő a mai Nagyvárad mellett alapított váradhegyfoki premontrei monostorban temetkezett, s Székesfehérvár 12. századi dominanciáját megtörte az Esztergomban eltemetett III. István is. Ezek a temetkezések azonban kivételszámba mennek. A 13. század folyamán azonban valódi fordulat következett be, ekkor a királyok temetkezési helyei igen változatos képet mutatnak. Imre királyt Egerben, II. Andrást az egresi ciszterci monostorban, IV. Bélát Esztergomban, V. Istvánt a Margit-szigeten alapított domonkos apácakolostorban, IV. Lászlót Csanádon, végül III. Andrást a budai várban helyezték végső nyugalomra.

A királyok esetében csaknem hiánytalan sorozatot kitevő adatok alapján megkövethető néhány következtetés a temetkezési gyakorlatra vonatkozóan, s a figyelmet kiterjeszthetjük immár a dinasztia más tagjaira is, ha ez lehetséges egyáltalán. A 11. századi temetkezésekben megmutatkozó következetesség erőteljes szokáson alapulhatott, legalábbis erre látszik utalni Sámuel említett második temetése, s ugyanerre vall I. Andrásé és I. Béláé is, hiszen mindkettőjüket a dinasztia rivális ágának képviselője – I. Andrást éppen I. Béla, őt viszont Salamon – idején temették el, s a rend mégsem

19. kép. V. István halotti koronája a Margitszigetről

borult fel: úgy tűnik, szilárd volt a meggyőződés, hogy az elhunyt királyt saját egyházában kell végső nyugalomra helyezni, alighanem a végakaratnak megfelelően, feledve immár a korábbi ellentéteket. Ebbe a rendbe Péter király temetése ugyancsak beleillik.

Azt, hogy a temetkezési hely kiválasztásában főszerepet játszó két említett tényező – az egyházzal ápoltsóságes kapcsolat és a végakarat – valóban összetartozott a kor gondolkodásában, a Szent László temetkezéséhez fűződő úgynevezett kocsi-csoda példázza. A király hosszabb szövegű legendája ezt a következőképpen örökítette meg: László király holttestét a temetésre szállító „hívek a nyári napok hősege s a hosszú út miatt haboztak, hogy testét Váradra vigyék-e (ugyanis az ő meghagyása szerint ide kellett volna temetni, de úgy látszott, okosabb a fehérvári egyház mellett dönteni, minthogy az volt közelebb), [majd] egy fogadóhoz értek, ahol a fáradtságtól és a szomorúságtól elaludtak. Miután elnyomta őket az álom, a kocsi, amelyre a testet rakták, mindenféle állati vonóerő nélkül, magától elindult Váradra a helyes úton. Felébredvén nem találták a kocsit, és vigasztalhatatlanul futkostak szerte a vidéken, amíg meg nem találták a Várad felé magától futó szekeret, s a ráhelyezett szent testet. Látván hát a csodát, hogy tudniillik a boldog

20. kép. A László király testét vivő
kocsi magától Nagyvárad felé indul,
miniátúra a Képes Krónikában

hitvalló testét isteni erő viszi ama helyre, ahová temetkezését maga választotta, [...] útjukat minden habozás nélkül Várad felé vették” (Kurcz Ágnes ford.). Az a történeti köztudatban elterjedt vélekedés, mely szerint Szent Lászlót eredetileg az általa alapított somogyvári apátságban temették el, s csak utóbb helyezték végső nyugalomra a Nagyváradon szintén általa alapított püspöki székesegyházban, egy 1106-ban kiállított pápai oklevél szövegének téves értelmezésén alapul, mely hosszú időn át a történetírást is félrevezette.

A 11. századi gyakorlathoz hasonló szabályszerűséggel érvényesült a 12. század folyamán a székesfehérvári temetkezés igénye, amit két példa világít meg a legszemléletesebben. A Kálmán király által megvakíttatott Álmos herceg bizánci száműzetésben fejezte be életét, ott is temették el, ám trónra került fia, II. Béla hazahozatta maradványait, melyeket Székesfehérvárott helyezett végső nyugalomra 1137-ben. A megmérgezett IV. Istvánról pedig azt jegyezte fel a haláláról is tudósító bizánci történetíró, Ioannes Kinnamos, hogy holttestét előbb temetetlenül hagyták Zimony kapuja előtt, majd mégis eltemették a városban, a magyar krónikás ugyanakkor kiegészíti ezt a híradást azzal, hogy végül Székesfehérvárott temették el a trónkövetelőt. Mivel IV. István gyermektelenül hunyt el, a végtisztességben csak a dinasztia olyan tagja részesíthette, aki egyébként nem szükségképpen gondolt jó szívvel rá, de holtában ez már nem számított. Éppen ezért feltűnő, hogy a székesfehérvári temetkezések korszakában, amint arról szó esett, két uralkodót is máshol temettek el, s néhez magyarázatot találni a jelenségre. II. István döntésére talán magyarázatul

szolgálhat a közvetlenül halála előtt tanúsított bűnbánata, amelyről a magyar krónikás tesz említést – „[a]mikor halálán volt, [...] otthagyta a királyságot, és szerzetesruhát öltött” (Bollók János ford.), míg III. István esztergomi temetkezése háttérében az állhat, hogy Béla nevű fiát korábban – ismeretlen okból – ott temettette el, s mellette kívánt nyugodni. Ez a lehetőség annál inkább fennáll, mert a temetkezések másik két korszakában ugyancsak megfigyelhető hasonló jelenség: Szent Imre herceg és apja székesfehérvári temetkezéséről esett már szó, IV. Bélát pedig szintén ifjabb fia, Béla herceg mellé temették Esztergomban, miként utóbb a feleséget és az anyát, Mária királynét szintén. A közeli családtagok egymás mellé temetése akkor is megfigyelhető, ha a királyi apa hunyt el előbb: így temették el Dávid herceget apjához, I. Andráshoz hasonlóan a tihanyi monostorban. Mindezek alapján indokoltnak tekinthető az a feltételezés, mely szerint a székesfehérvári temetkezések időszakában az uralkodó életében elhunyt közvetlen családtagjait ugyancsak Székesfehérvárott helyezték végső nyugalomra.

A székesfehérvári temetkezőhely elhagyása a 13. században nehezen magyarázható, s legfeljebb egyedi körülmények mérlegelése lehetséges a magyarázatot keresve. Imre egri temetkezésével kapcsolatban felmerült, hogy a kancellári tisztsége révén III. Béla uralkodásának utolsó és Imre első éveiben, 1192 és 1198 között a királyi udvarral közvetlen és szoros kapcsolatban álló, majd 1198-ban egri püspökké szentelt Katapán és Imre kapcsolata állhat annak háttérében. II. Andrást alighanem második felesége, az 1233-ban elhunyt Jolánta mellé temették el az egresi monostorban. IV. Béláról esett már szó. IV. László talán még nem is választott temetkezési helyet magának, mindenesetre temetését illetően halálának Bihar megyei színhelye miatt kézenfekvő lehetett volna Nagyvárad mellett dönteni, ahol Szent László nyugodott, s aki iránt érzett tiszteletét IV. László maga is kifejezésre juttatta, amikor – elsőként a magyar királyok közül – koronázása után felkereste Szent László sírját egyfajta hagyományt teremtve ezzel, ám éppen a szent előd sírjának közelében eltemetni azt a királyt, akinek esetében kétségek merültek fel arra vonatkozóan, hogy megőrizte-e haláláig keresztény hitét, aligha tűnhetett illendőnek a temetés felől döntést hozók számára. A király halálát követően ugyanis IV. Miklós pápa vizsgálatot rendelt el annak kiderítésére, hogy IV. László „katolikus keresztényként halt-e meg,

nem pedig eretnekként vagy szakadárként, vagy pedig az említett [azaz a katolikus] hittől elszakadva” (Lakatos Pál ford.). Így eshetett végül a választás inkább Csanádra, ami, meglehet, nem volt független attól, hogy a város püspöke történetesen IV. László utolsó kancellárja volt. III. András budai temetése felől minden bizonnyal özvegye, Ágnes királyné hozott döntést, így indokoltnak tekinthető az a feltételezés, hogy a minoriták budavári Szent János-kolostorának kiválasztásában szerephez juthatott az özvegy királyné ferences gyóntatójának befolyása.

A királyok felsorolásából egyedül I. András fia, Salamon hiányzik, aminek oka halála időpontjának és helyének ismeretlen voltában rejlik. A trónfosztott Salamon ugyanis, miután Szent László száműzetésbe küldte, a magyar krónikás szerint a Bizánci Birodalom határvidékeit zaklató nomádokhoz csatlakozott, majd egy balul sikerült vállalkozást követően elvált tőlük, s végül az Isztriai-félszigeten fekvő Pula városa környékén, bűnbánó remeteként fejezte be életét, ám előzőleg egyszer titkon ellátogatott Magyarországra valamikor Kálmán király uralkodása idején. Ellene mond azonban ennek a történetnek, hogy egy forrásunk szerint Salamon egy bizánciakkal vívott ütközetben elesett. Salamon történetének mindkét változata mellett felsorakoztathatók további források és azokból levont következtetéseken alapuló érvek, a magyar kutatásban mindenesetre uralkodónak számít az a nézet, mely kételkedik a pulai legenda hitelében.

Forrásainkban nyoma maradt annak, hogy egy-egy király eltemetésének jogáért olykor – kegyeletteljesnek a legkevésbé sem mondható – versengés támadt az erre a kitüntető szerepre vágyó egyházak között. Mindkét ismert eset szóba került már. II. András eltemetésének jogáért a pilisi ciszterci apát pert indított, ám eredménytelenül. Hasonló történt IV. Bélával is, akit az esztergomi ferencesek templomában temettek el, ám Esztergom érsekében feltámadt a féltékenység, s a holttestet a maga székesegyháza számára követelte. Az érsek és a barátok közötti vita a tettelegességig fajult, s végül csak pápai ítélet biztosíthatta a ferenceseknek a holttestet, IV. Bélának pedig a nyugalmat.

A DINASZTIA NÉVADÁSI SZOKÁSAI

Az Árpád-ház tagjainak személyes adatai közül a legnagyobb bőséggel – és általában ellentmondásoktól mentesen – a nevek halmaza áll rendelkezésünkre. A viszonylag kedvező helyzet ellenére is előfordul azonban, hogy nem ismerjük a nevét a dinasztia egy olyan tagjának, akinek létezéséről tudomásunk van. A jelenség főként a hercegnőket érinti, így például I. Béla királynak tudunk egy leányáról, akit I. László király adott feleségül Hontpázmány nembéli Lampert ispánhoz, amint azt II. Bélának a Lampert által még II. István uralkodása idején alapított bozóki monostora birtokait összeíró 1135. évi oklevele elbeszéli. Az oklevél szót ejt Lampert – vélhetően második – feleségéről, bizonyos Zsófiáról is, s a két asszony okozott némi zavart az adatok értelmezése körül, ma már azonban elfogadott, hogy nem Zsófia volt I. Béla leánya, hanem Lampert ismeretlen nevű első felesége. V. István korábban szintén ismeretlen nevűként számontartott leányáról pedig csupán azért tudjuk, hogy Margit volt a neve, mert IV. László feleségének, Izabella királynénak egy csupán tartalmi kivonatban fennmaradt oklevele megemlíti egy Menna nevű asszonyról, hogy a későbbi IV. László és nővére, Margit mellett is dajkaként szolgált.

A dinasztia tagjainak neveit illetően nem kis részben azért tágabbak ismereteink határai, mert a pogány korszakban éltek nevei – vagy legalábbis azok egy része – szintén rendelkezésünkre áll, mégpedig főként annak köszönhetően, hogy VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) *A birodalom kormányzásáról* címen ismertté vált munkájában beszámol Árpád fiairól és unokáiról: „Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jelet, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt. Tudni való, hogy Árpád első fia, Tarkacsu nemzette fiát, Tevelit, a második fiú, Jeleg nemzette fiát, Ezelet, a harmadik fiú, Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet, a negyedik fiú, Zoltán nemzette fiát, Taksonyt. Tudni való, hogy Árpád fiai mind meghaltak, de unokái, Fali, Tasi és unokatestvérük, Taksony életben vannak. Tudni való, hogy Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu” (Moravcsik Gyula ford.). A császár információi nem mentesek bizonyos ellentmondásoktól. Munkájának egy másik passzusában említést tesz ugyanis Liüntikáról, akit

szintén Árpád fiának mond, az azonban vitatható, hogy azonos személy-e az Árpád első fiaként említett Tarkacsuval, míg az Árpád unokái között említett Fali azonos lehet Jutocsa fiával, Falicsival. Árpád másik unokája, Tasi azonban nem helyezhető el a családfán. Konstantin ugyanakkor tud Árpád apjáról, Álmosról is.

Az Árpád-ház legkorábbi ismert neveinek eredetével, jelentésével, kulturális hátterével, valamint a Kárpát-medence későbbi korokból ismert helynév-anyagával való esetleges kapcsolataival könyvtári nyelvészeti és történeti irodalom foglalkozik már jó ideje, ám a felmerülő kérdéseket illetően több a vita, mint a tudományos közmegegyezés, ami, könnyű belátni, igen előnytelen a 10. század magyar története szempontjából. A dinasztia históriáját illetően azonban ennek korlátozott a jelentősége, mivel az Árpád-ház későbbi nemzedékeiben a Konstantin császár által említett nevek közül egyedül az Álmos és az Árpád nevek tűnnek fel: az előbbi I. Géza, valamint II. Béla, az utóbbit II. Géza fia viselte. A magyar középkor történetírásának képviselői ismerték ezenfelül Zoltán és Taksony nevét is, leszármazásukat pedig Konstantin császárral egyező módon adják meg. Szembetűnő ugyanakkor, hogy – ellentétben Álmos és Árpád neveivel – sem az Anonymus által Árpád apja, Álmos őseinek megtett Attila hun király, sem a Kézai Simon által Attila fiaiként említett Aladár és Csaba nevei nem tűnnek fel az Árpádok családfáján, jóllehet mindhárom név ismert volt az Árpád-kor Magyarországon. Mindebből világosan kitetszik, hogy a dinasztia ápolta ugyan a maga történetében kiemelkedő szerepet játszó pogány kori ősök emlékét, de csak a valóságosakét.

A pogány korban használatos nevek a kereszténység felvétele után sem tűntek el tehát nyomtalanul a dinasztia névanyagából – látni fogjuk, s egyébként is közismert, hogy a Géza név szintén tovább élt –, mindazonáltal az Árpádok által használt névanyag szerkezete alapvetően megváltozott, amit annak mind nyelvtörténeti, mind – a férfinévekre korlátozott – történeti megközelítést alkalmazó vizsgálata megerősít. Az utóbbi fő következtetései közé tartozik, hogy az Árpád-házi férfiak ismert nevei között a kereszténység felvétele után sem mutatható ki a keresztény nevek erős túlsúlya, a nevek egy számottevő hányadát kizárólag az Árpádok használták, s a neveket

szembetűnően vékony szál fűzi a magyar nyelvhez. Mindhárom jellemző magyarázatra vár.

Az már inkább érthető, hogy a pogányság és a kereszténység határmezsgyéjén a dinasztia néhány tagjának ismerjük mind a pogány, mind a kereszténységben kapott nevét. Közismert példája ennek, hogy Géza fejedelem megkeresztelkedésekor az István nevet kapta csakúgy, mint fia, akinek a pogány nevét – Vajk – szintén megőrizte egy forrásunk. Hasonló magyarázata lehet I. Béla esetében az ismeretlen eredetű Béla és a bizonyosan keresztény Adal-

21. kép. Isten bárányát ábrázoló királyi idézőpecsét

bert nevek kettősségének. Az ugyanakkor nem egyértelmű, hogy az Isten bárányát ábrázoló és SIGILLVM ADALBERTI REGIS ('Adalbert király pecsétje') köriratú idézőpecsét uralkodója melyik Béla királlyal azonosítható, s egyáltalán azonosítható-e bármelyikkel, vagy inkább egy középkori tárgy felhasználásával a 19. században készített hamisítványról van szó. Ez utóbbi esetben, természetesen, alapját veszíti az a feltételezés, hogy a Béla név az Adalberttel együtt hagyományozódott volna a dinasztian belül. I. Géza szintén két nevet használt. Általános feltételezés

szerint eredeti neve a pogány korból származó Géza volt, s a kereszténységben kapta a *Magnus* nevet. A magyar krónika egy szentírási idézetet felhasználó megjegyzése ellenben arra utal, hogy a Magnus inkább uralkodóként felvett név lehet, amelyet csak idővel kezdett használni: „Géza király kezében megszilárdult a királyi hatalom, és attól az időtől kezdve Magnus királynak hívták” (Bollók János ford.). Ezt a híradást I. Géza egyetlen ránk maradt oklevele, az 1075-ben kiállított garamszentbenedeki alapítólevél alá is támasztja,

amennyiben abban a király „Én Magnus, aki Géza is” formában nevezi meg magát. Hercegeként vert pénzein ellenben a DVX MVONAS körirat olvasható, s a rejtélyesnek tűnő MVONAS felirat aligha értelmezhető másként, mint a MAGNVS elrontott változatának. Ha valóban így van, akkor kétségtelen, hogy már hercegeként is használta a Magnus nevet, amit írott forrás szintén megerősít, a százdi monostor 1067 táján kiadott alapítólevele ugyanis ezen a néven említi. Királyként vert pénzein ugyanakkor a Géza név tűnik fel, ami a krónikás által sugallt helyzetnek éppen az ellenkezőjére látszik utalni.

22. kép. István születése, a királyné mellett balra
Szent István első vértanú,
miniatura a Képes Krónikában

I. Géza esetében tehát a két név használatában nehéz lenne következetes gyakorlatot felfedezni, s a krónikás félreérthetetlennek tűnő megjegyzése ellenére sem igazolható, hogy a név és a – hercegi, majd királyi – méltóság között szoros összefüggés állt volna fenn.

A névadásban – gyakran elválaszthatatlanul – keveredik egymással az ő- és a(z égi) pártfogóválasztás, a (politikai) programadás és a név korábbi viselője iránti tisztelet kifejezése, miközben befolyásolhatták az idők során kialakult szokások is. Nem érdektelen ezeket a szempontokat előtérbe helyezve áttekinteni a névadási gyakorlat által kirajzolt képet.

A feltételezhető névadási szokások egyike lehetett, hogy II. Bélától kezdődően a fiúk valamelyike a nagypapa nevét kapja: II. Béla fia, Álmos nagypapa,

Álmos herceg nevét viselte, s a jelenség folytatódik II. Géza fia, (III.) Béla (a nagyapa: II. Béla), II. András fia (IV.) Béla (a nagyapa: III. Béla) esetében, s Utószülött István fia, (III.) András szintén nagyapja, II. András nevét kapta, minden bizonnyal a szokás ismeretében. Ugyanilyen gyakorisággal fordul elő a dédapa nevének visszatérése: ez a helyzet Álmos herceg fia (II.) Béla (a dédapa: I. Béla), II. Béla fia Géza (a dédapa: I. Géza), III. István fia, Béla (a dédapa: II. Béla), valamint V. István András fia (a dédapa: II. András) esetében, s talán IV. Béla király Béla fiának a neve is inkább magyarázható a dédapa, III. Béla, mint az apa nevével. Ez utóbbi lehetőséget alátámasztó példákat is találunk azonban, igaz, csak kettőt: mind II. Géza, mind II. András harmadszülött fia saját apja nevét kapta. Még erőteljesebb – s magyarázatra aligha szoruló – szokásnak mutatkozik a dinasztia két szentté avatott tagja nevének használata: a sort itt Kálmán király nyitja meg, akinek egyik fia az István, a másik a – szentté még nem avatott közvetlen királyelőd – László nevét viselte, a sort II. Béla folytatta, akinek harmadszülött fia Szent István nevét kapta – a másodszületett pedig szintén I. Lászlóé –, de volt István nevű fia II. Gézának, III. Bélának és IV. Bélának, míg Szent László után nevezte el a maga fiát Imre király, s elsőszülött fiát V. István, III. Béla pedig minden bizonnyal Szent Imre hercegre emlékezve adott nevet a maga elsőszülöttjének.

A névadás további motívumai között ott találjuk a programadást: Géza fejedelem egyetlen ismert fiának mind a pogány Vajk, mind a keresztény István neve az uralkodás fogalomköréhez kapcsolódik: a Vajk – a legelterjedtebb magyarázat szerint – a török *baj* 'gazdag, úr' szóval hozható összefüggésbe, míg az István a görög *Sztephanosz* magyar változata, mely voltaképpen 'koszorú' jelentésű, de már István király bővebb szövegezésű legendája uralkodói névként értelmezte: „hiszen az István görög megfelelője latinul megkoronázottat jelent” (Kisdi Klára ford.). Ugyanez lehet a magyarázata annak, hogy I. András a két közismert őszövetségi király, Salamon és Dávid nevét adta fiainak, miként aligha lesz véletlen, hogy Kálmán király fiainak, Istvánnak és Lászlónak a nevében az akkor már szentté avatott első király és az előző uralkodó alakját idézte meg, hiszen mind I. András, mind Kálmán király kénytelenek voltak szembenézni fivéreik – a későbbi I. Béla, illetve Álmos – trónigényével, miközben trónjukat a maguk fiainak szánták. Meglehet, az ősválasztás állhatott a háttérben annak, hogy I. Béla Géza fejedelem

nevét adta elsőszülöttjének, így ugyanis az apját megvakíttató első király, István megkerülésével köthette fiát a dinasztia egy kiemelkedő alakjához. Indokolt az a feltevés, hogy I. István király Ottó és Imre (Henrik) nevű fiai a korszak apjukkal is szoros – részben rokoni – kapcsolatban álló két német-római császára után, III. Ottó (983–1002, császár 996-tól) és István sógora, II. Henrik (1002–1024, császár 1014-től) után kapták nevüket, s ennek alapján szokás azt gondolni, hogy kettejük közül Ottó lehetett az idősebb – ő még III. Ottó életében, tehát 1002 előtt születhetett –, míg Imre valamikor ezt követően, amikor már II. Henrik volt a császár, látta meg a napvilágot, talán 1007-ben, amint azt a hagyomány tartja. Jó néhány esetben csak találgathatunk a névadás motívumait illetően, ezek egy részében új, a dinasztia történetében előzményekkel nem rendelkező nevek tűnnek fel, máskor pedig a név szerepelt már a korábbiakban is, ám a rokonság túlságosan távoli, s nehéz magyarázatot találni ismételt felbukkanására. Mindent egybevetve az Árpád-ház férfi tagjai körében a leggyakrabban viselt név – nem meglepő módon – az István, ezt követi fej-fej mellett a László és a Béla, majd az András, s végül a Géza zárja a gyakrabban használt nevek sorát, míg a többi legfeljebb egy-két esetben fordul elő.

Az Árpádok leányai esetében jóval nagyobb a nevek változatossága, az Erzsébet és a Margit gyakorisága mindazonáltal kiemelkedik a többi közül. Az Erzsébet nevet elsőként II. Géza egyik leánya viselte a dinasztiaiban; a névválasztás háttérében ez esetben minden bizonnyal Keresztelő Szent János édesanyja kereshető. Utóbb azonban II. András már 1235-ben szentté avatott lányának alakja került előtérbe, akinek emlékezete jól kitapintható hatást gyakorolt a dinasztia névadási gyakorlatára. Aligha lehet véletlen, hogy halála után a gyermektelenül elhunyt IV. László kivételével minden király – IV. Béla, V. István és III. András – leányai között találkozunk olyan hercegnővel, aki Szent Erzsébet nevét viselte, s minden bizonnyal beilleszthető e sorozatba az V. István feleségének kiszemelt előkelő kun hercegnő, aki maga is az Erzsébet nevet kapta a keresztségben. Az Árpád-házi leányok nevének kiválasztására esetenként felismerhetőnek tűnik az anya befolyása: szerfelett valószínű például, hogy III. Béla ismert nevű leányai, Margit és Konstancia a király felesége, Châtillon Anna (Ágnes) – Konstancia antiochiai fejedelemnő leánya – kívánságára kapták az Antiochiai Szent Margitra utaló,

valamint a királyné anyjának alakját megidéző nevüket, a következő nemzedékben pedig II. András második feleségétől született leánya, Jolánta saját édesanyja nevét kapta, amelyet ugyanakkor a királyné felmenői – ideértve édesanyját is – szintén igen gyakran viseltek.

III. Béla említett leánya az első ismert Margit a dinasztia tagjai között. A név gyorsan népszerűvé vált, amihez hozzájárulhatott, hogy II. András 1217–1218. évi szentföldi hadjárata során a magyar krónikás szerint megvásárolta és hazahozta – egyebek mellett – Antiochiai Szent Margit koponyakeréklyéjét is. Tény mindenestre, hogy II. András utóda, IV. Béla már szemlátomást súlyt helyezett arra, hogy leányai között legyen Margit is, ami abból gyanítható, hogy a tatárjárás idején IV. Béla és Mária királyné két leánya, Margit és Katalin elhunyt Dalmáciában, ugyanakkor és ugyanott azonban Mária életet adott a királyi pár nyolcadik leánygyermekének, s az újszülött hercegnő a Margit nevet kapta. A név IV. Béla unokái között is feltűnik, V. István és nővére, Anna hercegnő egy-egy leánya szintén ezt a nevet kapta, ők azonban mindketten még azelőtt születtek, hogy a Dalmáciában napvilágot látott Margit, a szent életű domonkos apáca kultusza kibontakozott volna. Az Árpád-ház kihalása nem tette lehetővé, hogy IV. Béla leányának, az ifjabb Margitnak a neve Szent Erzsébetéhez hasonló, mélyebb nyomokat hagyjon a dinasztia névadási gyakorlatában. Az ellenben bizonyosra vehető, hogy az Erzsébet és a Margit nevek tartós és jól dokumentált 14. századi népszerűségében szerephez jutott az Árpád-ház két szent életű hercegnője emlékezetének hatása.

III. A KIRÁLY

A rendelkezésünkre álló források abban egyetértenek, hogy a 18. századtól Árpád-háznak nevezett dinasztia legkorábbi tagjai már a Kárpát-medence birtokbavételét megelőzően a kor magyarságának politikai vezetői voltak. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár (913–959) előadása szerint eredetileg valamiféle „főnök”-ök álltak a magyarok élén – a császár a szláv eredetű „vajda” szót használja megjelölésükre –, akik közül az „első” egy Levedi nevű vajda volt, akinek az „első”-sége, úgy tűnik, nem rangján, hanem tekintélyén alapult. Ezt a Levedit akarta a magyarok „fejedelmé”-vé (*arkhón*) tenni a kazár kagán, ám Levedi maga helyett egy másik vajdát, Álmost vagy annak fiát Árpádot ajánlotta, s végül a magyarok választása Álmos helyett Árpádra esett, akit fejedelemmé is tettek. A császár elbeszélése azzal zárul: „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek [azaz magyaroknak] más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.” Munkája egy másik részében Konstantin császár már „nagyfejedelem”-ként (*megasz arkhón*) említi Árpádot, míg harmadszülött fiának, Jutocsának a fiát, Falicsit „a mostani fejedelem”-nek nevezi (Moravcsik Gyula ford.).

A magyar Anonymus más történetet örökített meg. Elbeszélése szerint a magyarok vezetői, „a hét fejedelmi személy, akiket a mai napig hétmagyarnak (*Hetumoger*) hívnak [...], szabad akaratából és közös megegyezéséből Ügyek fia Álmos és a nemzetségéből majdan leszármazók személyében fejedelmet és parancsolót választott magának és fiai fiainak is az utolsó nemzedékig”, döntésüket pedig esküvel erősítették meg, melynek első pontja úgy szólt: „maguk és utódaik fejedelme mindenkor Álmos nemzetségéből származzon” (Veszprémy László ford.). A két elbeszélés különbségei végelátha-

23. kép. A hét honfoglaló vezér,
középen turulos pajzzsal Árpád vezér,
iniciálé a Képes Krónikában

tatlan viták alapjául szolgáltak a történetírásban a 18. század óta, s a polémiák számát csak gyarapította a honfoglalás előtti időszak magyarságára vonatkozó muszlim beszámolók ismertté válása az 1870-es évek elején. Az említett viták a dinasztia történetét számos ponton érintik: miként nevezték meg maguk a magyarok azt a méltóságot, amelyet Bíborbanszületett Konstantin a „nagyfejedelem” kifejezéssel illet, Álmos vagy fia, Árpád volt-e az első ezen „nagyfejedelemek” sorában, milyen jellegű és kiterjedésű volt a már a Kárpát-medencében élő

„nagyfejedelemek” hatalma, s a sor hosszan folytatható lenne.

Mivel a Kárpát-medence 10. századi politikai történetéről vajmi csekély ismeretek állnak rendelkezésünkre, észszerűnek látszik az események fordított sorrendjében haladni, s így kockáztatni meg következtetéseket, annak tudatában, hogy azok, a módszer miatt, mások, mint bizonytalanok – és ennek megfelelően vitathatók – aligha lehetnek. Afelől nem hagynak kétséget forrásaink, hogy az első ezredfordulót követően az akkor már királyként uralkodó István csak fegyverrel terjeszthette ki hatalmát a Kárpát-medence egészére: előbb a források egy részében Gyula néven szereplő anyai nagybátyját győzte le 1003-ban, utóbb pedig Ajtony felett diadalmaskodott vitatott időpontban, a legvalószínűbben 1030 előtt nem sokkal. Mind Gyula, mind Ajtony országrésznyi terület ura volt előzőleg, előbbi uralmi területe Erdéllyel – más vélemény szerint Erdély északi részével –, utóbbi a Dél-kelet-Alfölddel azonosítható. Ahhoz sem férhet kétség, hogy mind Gyula, mind Ajtony önállóan tartottak kapcsolatot a területeikkel szomszédos Bizánci Birodalommal: mindketten az ottani rítus szerint vették fel a keresz-

ténységet, Erdélyben bizánci térítőpüspök tevékenykedhetett, s még az új vallás elveinek követésében kevés buzgóságot tanúsító Ajtony is létesített egy monostort görög szerzetesek számára. Hasonló jelenségek figyelhetők meg a 10. század második felében az Árpádok történetében: már István király apja, Géza fejedelem békés kapcsolatokat alakított ki a nyugati szomszédokkal, a Német-római Császársággal, s nemcsak megnyitotta területét az onnan érkező térítők előtt, de tevékenységüket erőszakkal támogatta is, miközben a pannonthalmi monostor alapítása ugyancsak az ő nevéhez fűződik. Nehezen vitatható tehát, hogy a 10. század második felében legalább három, egymástól független, de a lényegét illetően hasonló utakon járó politikai központ létezett a magyarok szállásterületein, így István nem örökölte, hanem megteremtette az Árpádok egész Kárpát-medencére kiterjedő tényleges hatalmát. Az indokoltan feltehető, hogy az Árpádok már a korábbiakban igényt tartottak valamiféle főhatalomra, csak hogy az a 10. század közepén legfeljebb külső támadás esetén érvényesült. Az előbbire utal Konstantin császár, amikor Árpád nagyfejedelem egyik unokáját, Falicsit a „mostani fejedelem”-ként említi, az utóbbira akkor, amikor megjegyzi: „A türköknek [...] a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak” (Moravcsik Gyula ford.). István ellenfeleinek földrajzi elhelyezkedése, valamint apja politikájának említett jellemzői ugyanakkor indokoltá teszik annak feltételezését, hogy a Kárpát-medence nyugati felének már Géza a birtokában volt.

A HATALOM SZIMBÓLUMAI

István még a nagyfejedelemséget örökölte meg apjától, Gézától, nem sokkal ezt követően azonban királlyá koronáztatta magát, utódai pedig valamennyien királyi címet viselve uralkodtak, s a koronázás szertartásával jutottak az azzal együtt járó hatalom teljességéhez. Az első koronázásról, jelentőségéhez képest, keveset tudunk, időpontját illetően azonban forrásaink adnak bizonyos támpontokat. A pécsi püspökség számára kiállított oklevelének keltezése szerint az okmány kiadására 1009. augusztus 23-án került sor, „a kegyes

István uralkodásának kilencedik évében”. Ennek alapján bizonyosra vehető, hogy az első uralkodói év kezdetét, következésképpen István koronázásának időpontját az 1000. augusztus 22. és 1001. augusztus 23. között eltelt év valamelyik napjában kell keresnünk. Egy másik forrásunk, a *Zágrábi krónika* lehet a segítségünkre a pontosabb dátum megtalálásában. Ebben ugyanis az olvasható, hogy István „Magyarország vezérségét nyolc évig tartotta, mielőtt a királyi címet megszerezte, utána pedig uralkodott harminchárom évig, hét hónapig, tizennégy napig”, s meghalt „az Úr megtestesülésének 1000 harminc 4. esztendejében” (Kulcsár Péter ford.). A tudósítás, amint az különösebb utánjárás nélkül is világos, nyilvánvaló hibákkal terhes: István nem nyolc évig volt fejedelem koronázása előtt, s nem 1034-ben halt meg, ám valóban 41 évig uralkodott – 3 évig fejedelemként és 38 évig királyként –, s ha koronázása és halála napja között, nem számítva az egész éveket, valóban „hét hónap és tizennégy nap” telt el, akkor, tekintve, hogy valójában 1038. augusztus 15-én hunyt el, a koronázás napjaként 1001. január 1. jelölhető meg, ami bele is illik a pécsi oklevél által megadott keretekbe. Van ugyanakkor olyan vélemény, mely, más megfontolásokat is követve, 1001 nyarának valamelyik nagyobb egyházi ünnepében – a pünkösdben (június 1.) vagy Nagyboldogasszony napjában (augusztus 15.) – keresi a koronázás időpontját. A koronázás helyszínét illetően ugyanakkor IV. László egy 1274 elején kiadott oklevele szolgál bizonyoságul arra, hogy a szertartásra Esztergomban került sor, s ezen híradás helytálló voltában nincs okunk kételkedni.

A későbbi koronázások azonban nem mindenben követték az első mintáját, mivel nem az, hanem az első megkoronázott személy került a magyar politikai gondolkodás középpontjába. A 13. századra mindenesetre már szilárdan gyökereket eresztett az a felfogás, mely három feltétel egyidejű teljesüléséhez kötötte a koronázás törvényes voltát: az új királyt Esztergom érsekének kellett megkoronáznia, de nem saját, esztergomi székesegyházában, hanem a Szent István által alapított székesfehérvári prépostság templomában, mégpedig azzal a koronával, melyről úgy tartották, hogy egykor István uralkodói fejéke volt. Mivel Esztergom érsekét ugyancsak István tette a magyarországi egyház fejévé, könnyű belátni, hogy a királyavatás törvényességét biztosítani hivatott szabályok mindegyike az államalapító király személyéhez kapcsolódott: a törvényes koronázásra vonatkozó előírások rendszere

24. kép. István király képmása
a koronázási paláston

azt a célt szolgálta tehát, hogy megteremtse a szimbolikus, mégis közvetlen kapcsolatot az éppen trónra lépő uralkodó és Szent István között.

A hármas követelményrendszer egyes elemei különböző időpontokban tűnnek fel forrásainkban. Az az elvárás, hogy a koronázás szertartását Székesfehérvárott kell megrendezni, már a 11. században jelen lehetett a magyar politikai gondolkodásban. I. Andrástól kezdve bizonyosan a prépostság templomában koronáztak meg minden Árpád-házi uralkodót, de az sem lehet véletlen, hogy 1044-ben, amikor Péter király III. Henrik német uralkodó

(1039–1056, császár 1046-tól) segítségével visszaszerezte az ország feletti uralmat, Székesfehérvárott, „a mindörökké Szűz Máriának a bazilikájában” – azaz az István által alapított prépostság templomában – került arra sor, hogy Henrik „Péter királyt a királyi koronával jogainak csorbítása nélkül visszahelyezte a királyságba” (Bollók János ford.). Az egyetlen kivételnek ebből a szempontból IV. Béla 1235. évi koronázása tűnik, a 14. századi krónikakompozíció ugyanis erről beszámolva azt állítja, hogy II. András halála után „fiát, [...] Bélát koronázták királlyá; október tizennegyedikén, azon a vasárnapon, amikor azt éneklik, hogy »Adj, Uram békét«, Fehérvárott Szent Péter székesegyházában [...]. A királyi kardot fivére, Kálmán herceg tartotta tisztelettel az oldala mellett, lovát pedig Dániel rutén herceg vezette előtte a legnagyobb tisztelettel” (Bollók János ford.). A magyar krónika némileg pontatlan: a szerző eltévesztette a mise bevezető könyörgését, a Szent Péter-templomot pedig minden bizonnyal azért említi a koronázás helyszí-

neként, mert tömör beszámolójában összevonta a szertartás két különböző elemét. A jóval későbbi források alapján rekonstruált középkori királyavatási eljárás része volt ugyanis, hogy az egyházi szertartás keretei között a prépostság templomában már megkoronázott király ünnepélyesen átvonul a közeli Szent Péter-egyházba, ahol uralkodása szimbolikus megkezdéseképpen ítéletet hoz, vagy lovaggá üt arra érdemeseket. Az a krónikában leírt menet, amely alkalmával Kálmán herceg vitte IV. Béla kardját és Danyiil vezette a lovát, minden bizonnyal a két templom közötti útra vonatkozhat az 1235. évi koronázás esetében is. IV. Béla koronázásáról hasonló módon számol be a király egyik leányának, az 1999-ben szentté avatott Kingának a 14. század első harmadában írt legendája is, csak hogy ott – helyesen – a székesfehérvári prépostság temploma a koronázás színhelye.

Az indokoltan feltételezhető, hogy a királyokat kezdettől fogva az esztergomi érsek koronázta. Az mindenesetre bizonyos, hogy a 12. század második felében a főpap közreműködésére a királyavató szertartás során már az érseket megillető előjogként tekintettek. Egy angol klerikus, Walter Map, amikor beszámol azokról a politikai viszontagságokról, amelyeket egykori párizsi diáktársa, az időközben az esztergomi érsekség élére került Lukács volt kénytelen elszenvedni a trónért II. Géza király halála után kitört küzdelmek során, említést tesz arról is, hogy Lukács érsek nem volt hajlandó megkoronázni II. Lászlót, akit így az a kalocsai érsek koronázott meg, „akire semmiben sem tartozott a királykoronázás” (Körmendi Tamás ford.). Walter megjegyzését az magyarázza – amint az a szöveg értelméből szükségképpen következik –, hogy a király megkoronázásának jogáról úgy tudta, az Esztergom érsekét, azaz Lukácsot illeti meg. Ebben nem is tévedett, mert nem sokkal később, amikor Lukács érsek a Bizáncból visszatérő Béla hercegtől – a későbbi III. Béla királytól – tagadta meg a koronázást, s ezért a szertartást a kalocsai érseknek kellett végrehajtania, mind a király, mind a pápa szükségesnek tartotta kinyilvánítani, hogy ez nem szolgálhat alapul a mindenkori esztergomi érsek koronázási jogának megkérdőjelezéséhez a jövőben. Ezt követően az esztergomi érsek királykoronázási jogát több ízben megerősítették a pápák, ám két egymást követő alkalommal mégis a kalocsai érsek koronázta a királyt: előbb III. Lászlót 1204-ben, majd II. Andrást 1205-ben, mivel Esztergomnak az idő szerint nem volt érseke.

Talán ezek az esetek – valamint sógora, II. András király támogatásának reménye – bátorították Bertold kalocsai érseket arra, hogy kísérletet tegyen a koronázás jogának legalább részleges megszerzésére. Vállalkozását eleinte siker koronázta, mert sikerült elérnie egy olyan egyezmény kidolgozását, mely szerint a király „első koronázása” az esztergomi érsek kizárólagos joga marad, s a kalocsai érsek csak akkor veheti át az esztergomi helyét, ha az „nem tudja vagy rosszindulatúan nem akarja a királyt megkoronázni”, esetleg üresedésben van Esztergom érseki széke, de bármely okból is koronáz a kalocsai érsek, az nem teremt jogalapot arra, hogy magának követelje az első koronázás jogát. A „második koronázás” joga azonban mindkét érseket egyformán megilleti. Az egyezmény a két érsek között nézeteltérésekre okot adó további kérdésekre ugyancsak kiterjedt. A pápai jóváhagyásra beterjesztett egyezménynek időközben elkészült újabb változata szintén eljutott Rómába, ahol az esztergomi káptalan képviselői ugyancsak megjelentek, s egyházuk jogainak csorbitására hivatkozva mindkét változat elvetését kérték a pápától. III. Ince (1198–1216) így is tett, mégpedig arra hivatkozva, hogy egyfelől a korábbiakban II. András kérésére már megerősítette az esztergomi érsekség királykoronázási jogát, másfelől nagy veszélyt lát abban, ha a király megkoronázásának joga több egyház között oszlana meg, kiváltképpen olyankor, amikor többen versengenek a koronaért. Az esztergomi érsek joga épségben, esetleges helyettesítésének kérdése pedig szabályozatlan maradt tehát. Az Árpád-kor folyamán azonban ez utóbbi körülmény a későbbiekben nem okozott nehézséget: mindig Esztergom érseke koronázta a királyt.

Általános vélemény szerint III. András volt az első király, akinek okleveleiben, 1292-ben és 1293-ban, feltűnik az az állítás, hogy Szent István koronáját használták királlyá avató szertartása során. Annak magyarázataképpen, hogy éppen akkor tűnt fel a koronát Szent Istvánnak tulajdonító felfogás, legújabban felmerült, hogy a korábban törvénytelen születésűnek bélyegzett király, valamint a koronát őrző székesfehérvári társaskáptalan prépostja – az idő szerint egyúttal III. András alkancellárja – egymásra találó érkei tapinthatók ki a háttérben, amennyiben előbbi saját uralma legitimitását, utóbbi egyháza fontosságát akarta növelni Szent István alakjának előtérbe tolásával. Ez az elképzelés azonban bizonyosan téves. Valójában már közel két évtizeddel korábban is nyomára akadunk a III. András okleveleiben ol-

vasható gondolatnak. IV. László 1274 elején kiadott oklevele ugyanis, amely bizonyságul szolgál arra, hogy Szent Istvánt Esztergomban koronázták meg, egyúttal azt is megemlíti, hogy ez a „mi királyi koronánk felhelyezésével” történt. Az adat vélhetően azért került el eddig a kutatás figyelmét, mert ez esetben nem IV. László koronáját azonosítja a szöveg Szent Istvánéval, hanem éppen fordítva, Szent Istvánét mondja azonosnak IV. Lászlóéval. A tizenkét esztendő uralkodónak semmiféle legitimációs válsággal nem kellett szembenéznie, az oklevél kiadása idején pedig az alkancellár Benedek budai prépost, Esztergom későbbi választott érseke volt. Nyilvánvaló tehát, hogy az oklevél a kor – egyébiránt, mint látni fogjuk, bizonyosan téves – közfelfogását közvetíti számunkra, mégpedig anélkül, hogy bármiféle időszerű politikatörténeti jelenség felsejlene a háttérben.

A kérdés megítélésekor nem mellőzhető a stájer Ottokár tanúságtétele sem, aki III. András koronázásáról beszámolva magától értetődő természetességgel tesz említést arról, hogy a szertartás során Szent István koronáját használta az esztergomi érsek. A *Stájer rímes krónika* 1308 és – alighanem – 1312 között készült, de bizonyosan 1318 előtt, amiből az következne, hogy a magyar királyi udvarban csupán másfél évtizeddel, de legfeljebb negyedszázaddal korábban kiagyalt, „Szent István koronája”-ra vonatkozó, merőben új elképzelés bámulatos gyorsasággal ismertté vált az ország nyugati szomszédságában is, ami nehezen hihető. A törvényes koronázás valamennyi feltétele, amint arról már szó esett, Szent István személyéhez kötötte a szertartást, így az, hogy királyavatás legjelentősebb tárgyi kellékét illetően csak az 1290-es évek elején merült volna fel a korona és Szent István között a közvetlen kapcsolatot megteremtő gondolat, szerfelett különös jelenség lenne, kiváltképpen azért, mert a rendelkezésünkre álló forrásokból éppen ellentétes kép bontható ki, mely töredékes ugyan, mégis igazolja, hogy a koronázás során használt tárgyak esetében éppúgy törekedtek Szent István alakjának megidézésére, mint történt az a helyszín kiválasztásában és a szertartást végző főpap kijelölésében.

Az István királlyá avatásakor használt korona eredetéről két, egymástól jelentős mértékben különböző híradás maradt ránk. A kortárs német történetíró, Merseburgi Thietmar arról tudósít, hogy III. Ottó „császár kegyéből és biztatására pedig a bajorok hercegének, Henriknek a sógora, a saját orszá-

gában püspöki székeket létesítő Vajk, koronát és áldást nyert” (Thoroczkay Gábor ford.). Hartvik püspök, aki Kálmán király utasítására készítette el Szent István harmadik legendáját, más történetbe foglalta bele István koronájának eredetét. Szerinte István küldött követséget a pápához jóváhagyásért az egyházalapításaihoz, valamint hogy „érdemesítse őt is arra, hogy királyi diadémával izmosítsa”. A pápa, II. Szilveszter (999–1003) aztán álmában megjelenő égi intésre egy eredetileg másnak szánt koronát el is küldött Istvánnak apostoli áldásával együtt, így „István királyt az olajkenettel felkenve a királyi méltóság diadémjával szerencsésen megkoronázták” (Kurcz Ágnes ford.). Szempontunkból e helyütt nincs jelentősége azoknak a sokat vitatott kérdéseknek, hogy a felidézett szövegek melyike tükrözi pontosabban a történetet, s miként értelmezhetők alkalmazott kifejezéseik. Annál inkább figyelemre méltó, hogy van olyan forrásunk, mely egy további hatalmi jelvényről tesz említést. A Thietmarhoz hasonlóan kortárs, de nem német, hanem francia Adémar hagyta ránk krónikájának egy – korábban vitatott, ma már kétségtelen hitelességüként elfogadott – változatában azt a tudósítást, mely szerint III. Ottó császár (983–1002, császár 996-tól) a megtért és István névre keresztelt Géza fejedelemnek „megengedte [...], hogy országát a legszabadabban birtokolja, megadta neki az engedélyt, hogy mindenütt vitesse a szent lándzsát, miként az magának a császárnak szokása” (Makk Ferenc ford.). Az vitatott ugyan, hogy a lándzsát valóban Géza fejedelem kapta-e, vagy inkább már fia, István, de ennek megint nincs különösebb jelentősége, az ellenben bizonyos, hogy István uralkodói jelvényként használta a lándzsát. A fegyver ugyanis feltűnik két, kétségtelenül István korából származó tárgyi emléken: látható a 12. században átalakított, és azóta koronázási palástként használt miseruhán, amelyet eredetileg a székesfehérvári prépostságnak adományozott István és felesége, Gizella királyné 1031-ben, s ott van a király LANCEA REGIS (‘a király lándzsája’) felirattal ellátott dénárján is.

Az első magyar király tehát, amint az az egykorú írott és tárgyi források alapján megkérdőjelezhetetlen, két uralkodói felségjelvényt bizonyosan használt, a koronát és a lándzsát tudniillik. Ezek további sorsát illetően sem vagyunk teljesen tájékozatlanok. A trónon Istvánt követő Péter koronázásáról nincsenek ismereteink, az uralmát megszakító Aba Sámuelről is annyit tudunk csak, hogy „királyi szokás szerint felszentelték” (Makk Ferenc ford.),

25. kép. István király „lancea regis” feliratú dénárja

ami aligha jelenthet mást, mint hogy megkoronázták. Minden bizonnyal ugyanazzal a koronával, mint Pétert – és előtte, nagy valószínűséggel, Istvánt – is, mivel a trónjáról elűzött Péter kincstárát hátrahagyva menekült el az országból 1041-ben, s így került a királyi lándzsa Sámuel kezére, amit az tesz bizonyossá, hogy a fegyver a Sámuel bukását eredményező ménfői csata után a Péter uralmának visszaállítása érdekében rátamadó németek zsákmánya lett: „elragadták a király aranyozott lándzsáját” (Makk Ferenc ford.). Ezt

követően Péter király újra elfoglalhatta a trónt, amiről a magyar krónikás így számol be: Székesfehérvárott III. Henrik német uralkodó (1039–1056, császár 1046-tól) „Péter királyt a királyi koronával jogainak csorbítása nélkül visszahelyezte a királyságba: Szent István király szent jelvényeivel királyi módon feldíszítve saját kezűleg a királyi trónhoz vezette, s Isten dicsőséges szülőanyjának, a mindörökké Szűz Máriának a bazilikájában a királyi trónra ültette” (Bollók János ford.). Az első krónikaszerkesztés elkészítésének időpontjától függ, hogy István „szent” jelzője későbbi betoldás-e a szövegben, s ugyanez a helyzet „jelvényei” esetében is. (Emlékeztetőül: ha a legrégebb krónika Kálmán király idejében készült, amikor Istvánt már szentté avatták, a jelző mindkét esetben korhűnek minősül, ha a krónika alapszövege korábbi, akkor viszont későbbi betoldásnak tekinthetők.) Az egymást kiegészítő tudósítások afelől mindenesetre nem hagynak kétséget, hogy 1044-ben István koronája és lándzsája még rendelkezésre állt, és használták is azokat.

A helyzet akkor változott meg, amikor a következő évben, 1045-ben, az újra Magyarországra látogató III. Henriknek „Péter király [...] aranyozott lándzsa képében átadta [...] a magyar királyságot” (Bollók János ford.), azaz a német uralkodó hűbéresévé vált. Ezt követően és ennek következtében küldhette III. Henrik Rómába István királyi jelvényeit, amiről szintén több forrásunk megemlékezik. Van köztük olyan, mely csak a lándzsát említi

meg, míg VII. Gergely pápa (1073–1085) Salamon királyhoz intézett levelében a koronáról is szó esik: „[a] kegyes emlékezetű Henrik császár azt az országot [azaz Magyarországot] Szent Péter tiszteletére megostromolva, miután legyőzte a királyt [ti. Aba Sámuel], és győzelmet aratott, a lándzsát és a koronát Szent Péter testéhez [azaz Rómába] küldte át” (Thoroczkay Gábor ford.).

Nincs ok kételkedni abban, hogy István felségjelvényei közül a korona és a lándzsa valóban Rómába került a 11. század közepén. A lotaringiai származású Leodvin bihari püspök, amikor hazalátogatott és ereklyéket adományozott a namuri Szent Albán-egyháznak, beszámolt arról, hogy az említett ereklyék akkor kerültek elő, amikor I. András király „hamarosan hatalomra kerülése után [...] elődjének [azaz István király] ékszereit, királyi felszerelését kerestette” (Makk Ferenc ford.). I. András törekvésének csak az lehet a magyarázata, hogy egyfelől a királyavató ékszerek 1046-ban valóban nem álltak már rendelkezésre, másfelől pedig a király abban bízott, hogy mégiscsak fellelhető az országban olyan, egykor István király tulajdonában lévő tárgy, mely alkalmas lehet arra, hogy – felhasználva azt koronázása során – a Péter király trónfosztása után megszerzett hatalmának törvényességén tátongó réseket István király alakjának megidézése révén fedje el. Arról nem maradt fenn híradás, hogy „a királyi felszerelés” felkutatását siker koronázta-e, a mai koronázási jogarról azonban megalapozottan feltételezhető, hogy ekkor kerülhetett elő. Erőteljesen bátorítja ezt az elképzelést, hogy a király tihanyi monostora 1055. évi alapítólevelének egy részlete „a legkeresztényebb jogarhordozó”-ként (Piti Ferenc ford.) említi Andrást, ami félreérthetetlenül utal arra, hogy a királyi jelvények közül a kézenfekvő korona helyett a jogar került előtérbe, s nyilván nem véletlenül. A szokatlan, gömbös végű magyar jogar, amelynek legközelebbi párhuzama éppen István sógora, II. Henrik német-római császár (1002–1024, császár 1014-től) ólompecsétjén látható, az első magyar király korából származik, legfeljebb a láncon függő kis gömbök kerültek a tárgyra a későbbiekben.

Minden bizonnyal a korona pótlása is megtörtént valamiképpen, ám erről nem állnak rendelkezésre információk. Azzal a korábbiakban felmerült állásponttal kapcsolatban, mely a 19. században Nyitraivánkán, a föld mélyéről előkerült, úgynevezett Monomakhos-koronával azonosította I. And-

26. kép. I. Géza király ábrázolása
a Szent Korona alsó részén

rás koronáját, indokolt kételyek fogalmazhatók meg.

Az ellenben kétségtelen, hogy a 11. század második felében került Magyarországra a mai Szent Korona alsó része, amelyet zománclemezeinek stílusa és azok görög feliratai nyomán közkeletűen „görög korona”-nak szokás nevezni. Keltezéséhez biztos támpontot nyújt VII. Mihály bizánci császár és I. Géza magyar király ábrázolása az ékszeren: előbbi 1071 és 1078, utóbbi 1074 és 1077 között uralkodott. A korona a bizánci női koronák jelleg-

zetességeit viseli magán, így minden bizonnyal I. Géza bizánci feleségének diadémja volt. Ennek a koronának a keresztpántok révén történő beboltozásával alakították ki a mai Szent Koronát, mely jellegében jelentősen eltér a kor nyugat-európai koronáitól, s a bizánci császárok 11. század végétől használatos koronáinak mintáját követi, ami a mai tárgy összeállítását illetően a szóba jöhető legkorábbi időpontot is meghatározza. A tárgy vizsgálata alapján bizonyosra vehető, hogy a keresztpántokon lévő zománclemezek a 11. században készültek, így akár az első magyar király, István kincstárából is származhatnak, ám az szintén kétségtelen, hogy nem egy koronához tartoztak, azaz a mai Szent Korona összeállítása nem két korona egyesítése révén történt. A Szent Korona kialakításakor több szempontot követtek egyidejűleg: az új típusú bizánci császári koronákhoz hasonló uralkodói jelvényt akartak létrehozni, mely ugyanakkor a már szentként tisztelt István személyéhez köthető elemeket is tartalmaz, miként szintén Istvánhoz kötődik a koronázási palásttá átalakított, István és Gizella által készíttetett miseruha, valamint a koronázási jogar. A ma ismert Szent Korona összeállításának időpontját illetően csak az vehető bizonyosra, hogy az a 12. század folyamán

kereshető, amit alátámaszt az a tollrajz, amely a III. Ince pápa (1198–1216) által András hercegnek – a későbbi II. András királynak – 1204 végén vagy 1205 elején elküldött és a főpap másolati könyvébe bevezetett levél szövege mellett látható. Felvethető ugyan, hogy nem a Szent Korona valóságának szánt ábrázolásáról van szó, hanem csupán egy tetszőleges koronáról, mégis, a rajz viszonylagos pontossággal tükrözi a Szent Korona jellemzőit, és annak a leírásnak ugyancsak megfelelő, amellyel Anna Komnene mutatja be az új típusú bizánci császári koronát: „[a] császári korona [...] szorosan követi a fej vonalát, mint zárt félgömb, mindenütt gyöngyök és drágakövek borítják, némelyek aranyba foglalva, mások függőkön: valóban az arc két oldalán gyöngyláncon lógtak a drágakövek, melyek behullottak az arcba. Ez a császári öltözetet kiegészítő korona” (Passuth László ford.).

A Szent Korona összeállításának valószínűsített 12. századi időpontja alapján két uralkodóról merült fel, hogy köze lehet az új magyar korona elkészítéséhez: az időszak elején Kálmán király, a végén pedig III. Béla lehetett a megrendelő. Utóbbi mellett szólhatna, hogy esetében a bőségesen elegendőnél is több idő állhatott volna rendelkezésre a bizánci minta átvételére, miközben a király bizánci kapcsolatai ugyancsak közismertek – ifjúkora éveit Bizáncban töltötte egy bizánci–magyar egyezmény túsul adott kezéseként –, azt ugyanakkor, hogy a bizánci trón megszerzésének terve állt volna az új korona elkészítésének háttérében, bizonytalanná teszik azok a kételyek, melyek az állítólagos tervvel kapcsolatosan indokoltan felmerültek. Kálmán mellett nyomósabbnak tűnő érvek szólnak, köztük művészettörténeti megfigyelések is. Az jól ismert, hogy az elődje, I. László által szentté avatott István iránt Kálmán különféle módokon kifejezésre juttatott, rendkívüli tiszteletet tanúsított. Nemcsak az sorolható ennek elemei közé, hogy a dinasztia tagjai közül elsőként adta fiai egyikének István nevét, és elsőként temetkezett István sírja mellé, továbbá megíratta István egy új legendáját Hartvik püspökkel, hanem az is, hogy önmagát az „alapító” István művét „továbbépítő” uralkodóként láttatja törvénye bevezetőjében. Kálmán korában a mai Szent Korona mindkét, indokoltan feltételezett és bizonyosan valóságos jellemzője – a tárgyat Szent István személyéhez kötni akaró igyekezet és a bizánci minta követése – jól magyarázható. A pápai koronaküldés Hartvik legendájába beszórt története magától értetődően támaszthatta

fel az igényt István hiányzó koronájának pótlására, Kálmán horvát királlyá koronázása pedig nem egyszerűen egy új királyságra terjesztette ki a magyar király uralmát, hanem történetesen egy olyan országra, amelyre Bizánc szintén igényt tartott, amit olykor sikerült is érvényre juttatnia. Nem lenne meglepő tehát, ha az új, a mai Szent Korona az 1102. évi horvát koronázásra készült volna, s a feltételezést bátorítja a Hartvik-legenda megírásának ezt megelőző időpontra, az 1097 és 1099 közötti esztendőök valamelyikére keltezése. Az új korona egyszerre volt a magyar és a horvát uralkodó koronája, így nemcsak az nyer magyarázatot, hogy a Szent Korona a Horvátországban ismerősnek számító bizánci formanyelvet használva kötődik a magyar Szent István személyéhez, hanem az is, hogy Kálmánt követően egyetlen középkori magyar uralkodónak sem volt szüksége külön horvát koronázásra, a székesfehérvári királyavatás önmagában biztosította az uralom elnyerését mindkét ország felett.

Az új királyi korona és Szent István között ezen a módon kialakított kapcsolat következményeként fejlődött ki a királyok koronázásakor használt fejéket övező különleges tisztelet, amely kizárta valamely alkalmi koronával történő helyettesítésének lehetőségét, s ezért gondoskodni kellett megfelelő őrzéséről. Források sorozata tanúskodik arról, hogy már a 12. század közepe kialakult ez a gondolati keret, amelybe egymást kiegészítő forrásaink egyre több elemet illesztenek be. Ezek egyike a magyar krónikák egyik szövegváltozatát őrző s a szöveget kísérő miniatúrák után *Képes krónikának* nevezett 14. századi kódex egyik képén látható sajátos jelenet. A kép bal oldalán egy olyan süveget viselő személy ül, mint amilyen a hercegeket szokta ábrázolni a miniatúrák készítője, az ő fülébe süg egy másik alak valamit, középen két püspök áll, akik közül az egyik koronát tart a kezében, míg a jobb oldalon egy, kezében szintén koronát tartó és távolodó lovas látható. A kép az 1160-as évek történetét elbeszélő szövegrésznél található, amikor is III. István király ellenében a Bizánci Birodalom támogatását élvező nagybátyjai, II. László és IV. István bitorolták egy ideig a trónt. A kép nyilvánvalóan több, részint egyidejűleg, részint egymást követően lezajlott eseményt sűrít egyetlen kompozícióba, ám ezek pontos azonosítása lehetetlennek tűnik, mivel olyan történésekről, amelyek a képen láthatóknak megfeleltethetők lennének, sem a krónika, sem más írott forrás nem számol be. A korszak

27. kép. A korona ellopását illusztráló miniatúra
a Képes Krónikában

politikatörténete ugyanakkor mindjárt két értelmezési lehetőséget is felkínál. Elképzelhető, hogy a korona ellopását ábrázolja a kép, ám a további részletek – ki lopta el, kitől, mikor és miért – ismeretlenek, miként az sem tudható, sikeres volt-e a vállalkozás. A jelenet magyarázható ugyanakkor oly módon is, hogy a trónjáról ideiglenesen elűzött III. István egyik híve rejti el a koronát ura riválisai elől. Az mindenesetre bizonyos, hogy akár a korona elrablásáról (vagy annak kísérletéről) van szó, akár a korona elrejtéséről, a kép festője úgy tudta, hogy az idő tájt már egy meghatározott ékszer használata volt a törvényes koronázás feltétele, hiszen a korona ellopásának vagy elrejtésének nem lett volna értelme, ha az szabadon helyettesíthető egy alkalmasszerűen kiválasztott másik fejéssel. Hozzávetőleg ugyanez idő tájt Bizáncban úgy tudták, hogy a magyar királyok koronáját egy bizonyos helyen őrzik egy templomban, amelyet forrásunk „Paionia [azaz Magyarország] koronás temploma”-ként említ, mely a „királyi székváros”-ban található (Moravcsik Gyula ford.). Az említett város csak Székesfehérvárral azonosítható, ahol a helyi prépostság templomában – a „koronás templom”-ban – már a 11.

század közepe óta koronázták a magyar királyokat, s ugyanerre vall, hogy nem sokkal később, 1198-ban, III. Ince pápa (1198–1216) megerősítette a székesfehérvári prépost azon jogát, hogy maga nevezhesse ki a káptalan örkanonokát, akinek a „gondjára és felügyeletére vannak bízva ennek az egyháznak a kegyszerei, kiváltságlevelei és a királyok koronája is”, s éppen ezért ügyelni kell arra, hogy alkalmas személy legyen az örkanonok, nehogy „valami kár érje az egyházat, vagy valami sérelmet szenvedjen a haza becsülete, ami a koronából ered” (Gy. Ruitz Izabella ford.). A korona gondos őrzésének követelménye ugyanakkor nem a fejék földi javakban kifejezhető értékével, hanem a hazának a koronából eredő becsületével áll nyilvánvaló összefüggésben, ami újabb bizonyosság amellet, hogy a „királyok koronája” kifejezés nem általánosságban értendő, hanem egy meghatározott ékszerre vonatkozik. Ez magyarázza meg, hogy 1205 tavaszán, amikor Imre király özvegye, Konstancia királyné kisgyermek fiával, a királlyá koronázott III. Lászlóval Bécsbe menekülve magával vitt egy koronát is, az ékszer csak a királyavató korona lehetett, mivel András herceg – a későbbi II. András király – háborúval fenyegette meg a Konstanciát és III. Lászlót befogadó osztrák herceget annak visszaszerzése érdekében. A háború végül elmaradt, mert III. László hamarosan meghalt, s a korona visszakерült Magyarországra, s így elhárult az akadály II. András megkoronázása elől.

Időközben a Hartvik-legenda Szent István elfogadott és széles körben hatást kifejtő életírása lett, természetesen a pápai koronaküldés történetével együtt, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a Szent Korona és István alakja között Kálmán által kialakított kapcsolatot szilárd meggyőződéssé érlelje. Érthető tehát, hogy 1240 körül egy heiligenkreuzi szerzetes a magyar királyok koronázási szertartásáról is írván azt találta említésre méltónak, hogy „a királyokat egészen a mai napig koronázásuk alkalmával a mondots István [azaz Szent István] trónjára helyezik. Akit az ország főpapjai királlyá avatnak, azokat annak dicső fegyverzetével ékesítik fel” (Kubinyi András ford.). A IV. László egyik oklevelében a király koronázásáról írtak némileg eltérnek ettől a tudósítástól, mert abban az olvasható, hogy Benedek székesfehérvári kanonok „öltöztetett fel bennünket koronázásunk napján szent elődeink királyi ruháiba, amelyeket a koronázás céljára szenteltek fel”. A különbség ugyanazon gondolati keretbe illeszthető, amelyben

„Szent István király nemzetségéből” a „szent királyok nemzetsége” lett. Az a gondolat pedig, hogy a „szent királyok” koronája maga is „szent”, magától értetődően adódhatott, amit a Hartvik-féle István-legenda közismert csodás koronaküldési jelenete ugyancsak alátámasztott, hiszen a pápa „isteni sugallatra” küldött koronát Istvánnak, amit így utóbb már éppúgy tekintettek „angyal adta koroná”-nak (Bollók János ford.), mint „szent koroná”-nak. Ez utóbbi kifejezés – a ma rendelkezésünkre álló forrásokban – első alkalommal IV. Béla király egy 1256-ban kiadott oklevelében tűnik fel, és az Árpád-kor folyamán később sem szerepel gyakran, elterjedésének igazi időszaka a 14. század eleje, aminek magyarázata a korszak politikatörténetében rejlik, annak eseményei ugyanis nem kis részben éppen a királyavató korona birtoklása körül forogtak.

A királyi korona iránt megmutatkozó tisztelet eszméje ugyanakkor nem szorította háttérbe az uralkodó nagyon is valóságos személyét az Árpád-korban. A király és koronája elválaszthatatlanok egymástól: az alattvalók a királynak és a koronának tartoznak hűséggel, a királynak és a koronának tesznek szolgálatokat, s eközben, ha a szükség úgy hozza, a királyt és koronáját védelmezik. A király és a korona egyedül akkor távolodik el egymástól némiképpen, amikor az uralkodó korlátozza saját vagy elődei adományozási szabadságát a „korona jogá”-ra hivatkozva. Az érem másik oldalán ugyanakkor azt találjuk, hogy a koronában testesül meg a „királyi jog”, a király és a korona szembenállása tehát csupán látszólagos.

A ma már a koronázási jelvények között szereplő kard kezdetben aligha lehetett a király koronázási szertartásában szerephez jutó tárgyak között; sem a jelenlegi fegyver – mely valójában a 15. században készült –, sem annak valamely elődje. Ez azért ítéltető szerfelett valószínűnek, mert amikor I. András király a királyság és a hercegi hatalom közötti választásra kényszerítette öccsét, Béla herceget – a későbbi I. Béla királyt – az előbbit a korona, az utóbbit pedig a kard jelképezte. A magyar krónikás által I. András szájába adott szavak szerint: „Próbára akarom tenni a herceget, és kettesben meg akarom kérdezni tőle, hogy a koronát akarja-e vagy a hercegséget”, majd a történet így folytatódik: „[a] király odatétette a herceg számára maga elé egy vörös bársonypárnán a koronát és melléje a kardot. Ez utóbbi a hercegség jelképe” (Bollók János ford.). Mindez „Várkony”-ban, minden bizonnyal

28. kép. A Szent Korona

a mai Tiszavárkonyban történt, ezért kapta a történetírásban a „várkonyi jelenet” nevet az esemény. Utóbb aztán Kálmán király felszámolta a hercegi különkormányzat 11. századi változatát, a dukátust – erről még lesz szó egy másik fejezetben –, így indokoltan feltételezhető, hogy a kard szintén az ő uralkodása idején vagy nem sokkal azt követően került a koronázási jelvények közé, az azonban nem állapítható meg, hogy az a 10. század második felében készült fegyver, melyet a 14. század közepe óta bizonyosan, de talán már évtizedekkel korábban is „Szent István kardja”-ként a prágai Szent Vitus-székesegyház kincstárában őriztek és őriznek ma is, jutott-e bármikor szerephez az Árpád-házi királyok koronázási szertartásai során, miként az sem ismert, hogy pontosan mikor és milyen körülmények között került Csehországba.

Az pedig, hogy a koronázás milyen szertartásrend szerint ment végbe az Árpád-kor folyamán, nem határozható meg egyértelműen. A keresztény Nyugat országaiban több szertartásrend – latin szóval *ordo* – volt használatban, amelyek az egyes részcsелеkmények sorrendjében és a szertartás során felhasznált liturgikus szövegekben különböztek egymástól, továbbá a szerephez jutó uralkodói felségjelvények terén is eltértek egymástól. Elterjedt feltételezés szerint István koronázásakor a német-római császárok

felavatásakor használatos, úgynevezett mainzi ordót alkalmazták volna. Az az idő szerint igen erőteljes magyar–német kapcsolatok némi alapot nyújtanak is ennek a hipotézisnek a felállításához, a bizonyító erejű adatok azonban hiányoznak. Ellene mond ugyanakkor ennek a feltételezésnek, hogy a mainzi ordó összeállítására csak István koronázását követően került sor, s bár ismert egy korábbi német szertartásrend is, abban nem jut szerephez a bizonyosan István felségjelvényeihez kapcsolódó lándzsa vagy annak megfeleltethető uralkodói jelvény. Az egyetlen olyan 11. századi magyar királyavató szertartás, amelynek lefolyásáról némi képet adnak forrásaink, a gyermek Salamon még apja, I. András életében végrehajtott koronázása. Az ekkor használt szertartásrend a magyar krónikák híradása alapján nagy biztonsággal azonosítható egy angolszász ordóval. Ha ez a tény önmagában nem is bizonyítja, hogy már István esetében szintén ezt a szertartásrendet alkalmazták, ennek feltételezése legalábbis elképzelhető, mégpedig annál is inkább, mert felmerültek érvek amellett, hogy az utolsó Árpád-házi király, III. András koronázásakor ugyancsak ezt használták. Ha valóban így volt, Salamon 1058. évi és III. András 1290-ben lezajlott koronázása között akkor is hatalmas űr tátong, s nincsenek olyan forrásaink, melyek azt áthidalhatnák.

A középkori szertartásrendek a trónra lépő király esküjét is tartalmazták, éppen ezért III. Honorius pápa (1216–1227) magától értetődőnek tartotta 1225-ben, hogy II. András „koronázásakor [...] esküvel fogadta, hogy országa jogai és koronája tisztességét sértetlenül megőrzi” (Bónis György ford.), s utóda, IX. Gergely (1227–1241) sem kételkedett abban 1235-ben, hogy a király esküt tett koronázásakor, bár annak sem formáját, sem tartalmát nem ismerte. Valójában azonban csak véletlenszerűen vannak ismereteink arról, hogy koronázásukkor tettek-e az Árpádok valamiféle esküt, s jellemző módon akkor említik forrásaink az esküt, ha az az általános ígéreteken kívül mást is tartalmazott. A szokásos eskü vélhetően olyan lehetett, mint amilyet, pontokba szedve, a stájer Ottokár említ III. András 1290. évi koronázásának leírásakor. Elbeszélése szerint koronázásakor III. Andrásnak a következő esküt kellett letennie: „először is, hogy a béke és nyugalom őre legyen; másodsor, hogy a pápának és a keresztény papságnak engedelmességgel tartozzon; harmadszor, hogy számoljon le azokkal, akik az országban rabolnak és gyűjtogatnak; negyedszer, hogy legyen az özvegyek és árvák

gyámolítója a bajban; ötödször, hogy ne hagyja figyelmen kívül az igazságos ítéleteket, hanem habozás nélkül szerezzen nekik érvényt; hatodszor, hogy mindenkor a magyarok jogait gyarapítsa; hetedszer, hogy minden erejével arra törekedjen, és ha kell, tegyen is róla képessége szerint, hogy Miasszonyunk országa, azaz Magyarország soha ne kerüljön idegen kézre, a német fejedelmek birtokába, nehogy az ő martalékuk legyen, és hogy az országot állítsa helyre eredeti állapotában” (Bagi Dániel ford.). Egyedül az utolsó, a hetedik pont térhetett el az eskük megszokott tartalmától, az ugyanis nyilvánvaló összefüggésbe hozható azzal, hogy III. András trónra lépése idején az osztrák herceg megszállva tartotta Nyugat-Magyarország egy részét. Ezt megelőzően V. Istvánról maradt ránk olyan híradás, mely szerint koronázásakor, 1270-ben, arra tett esküt: mindenkit megőriz jogosan birtokolt javaiban, s a jogtalanul elvettek visszaadásáról is gondoskodik. Azonos tartalmú esküt tett a vele együtt megkoronázott felesége, Erzsébet királyné is, ami kétségtelenné teszi, hogy V. István ígérete nem a szokásos koronázási eskü része volt, hanem annak kiegészítése, amelynek időszerűségét a IV. Béla által a birtokjogok felülvizsgálata érdekében lefolytatott vizsgálatok során a birtokosok által elszenvedett sérelmek és azok orvoslásának szándéka adták.

A Nyugat-Európában a 12. század első felében megjelent címerek a század végén már a Magyar Királyságban is feltűnnek, amint arról a dinasztia királyai és hercegei által vert pénzérmék és az okleveleik megerősítésére hivatott pecsétek ábrázolásai félreérthetetlenül tanúskodnak. A korábbiakban úgy tartották, hogy III. Béla királyhoz köthető az az ezüstpénz, dénár, amelyen a címerpajzsban egy kettőskereszt tűnik fel, míg fiai, Imre és II. András király aranypecsétjein – az utóbbi esetében a viaszpecsétéken szintén – a címerpajzsban már az a vízszintes sávzat jelenik meg, amelyet a köznyelv „Árpád-sávok”-nak, a címertan tudománya, a heraldika pedig hétszer vágott mezőnek mond. IV. Béla aztán visszatért a kettőskeresztes címer használatához, s követték ebben utódai, az utolsó Árpádok is.

A kettőskereszt és III. Béla személyének összekapcsolása kézenfekvő megoldásnak tűnhetett valóban, hiszen egyfelől a kettőskeresztet a Bizánci Birodalomban régóta használták uralkodói jelvényként, Béla pedig Bizáncban töltötte ifjúkora jelentős részét, ami magyarázatot kínált arra, miként talált utat a bizánci jelvény a magyar királyi reprezentációba. Az ugyancsak

29. kép. Imre király aranypecsétjének hátoldala,
hétszer vágott mezővel

magától értetődőnek számított, hogy éppen IV. Béla tért vissza a kettőskeresztes címerhez, hiszen róla köztudomású, hogy egyfajta példaképként tekintett nagyapjára, III. Bélára. Nehezebb volt feleletet találni arra, hogy Imre és II. András miért vetette el az apai kezdeményezést és helyettesítette azt a hétszer vágott mezővel. Imre esetében felmerült az a magyarázat, mely felesége, az Aragóniából érkezett Konstancia környezetének ösztönző erejével számolt: az aragón címerben ugyanis a vörös mezőt függőleges arany sávok tagolják (a cí-

mertan „vörös mezőben arany cölöpök” formában írja le az aragón címet), s ennek hatására és átdolgozása révén született volna meg Imre említett címere. A tetszetős elmélet ugyanakkor nem ad választ arra, hogy II. András miért nem apja, hanem bátyja címerhasználati gyakorlatát folytatta, s a felelet hiánya még feltűnőbb, ha András sávozott pajzsot ábrázoló pénzei némelyikét valóban még 1205. évi trónra lépte előtt verette – amint az felmerült a pénztörténeti szakirodalomban –, akkor ugyanis, amikor 1197 és 1203 között – némi megszakítással – Szlavónia hercege volt.

A nehézségek egy részét megoldja, hogy a III. Bélának tulajdonított, kettőskeresztes címet ábrázoló dénárt meggyőző érvelés újabban IV. Béla veretének tartja, ami összhangban van a király pecsétjein szereplő címerrel is. Az Imre és II. András által használt sávozott címer tehát nem az apai címer elutasításaként született meg, hanem éppen ellenkezőleg, a dinasztia első ismert címereként azonosítható. Még az sem tűnik merész feltételezésnek, hogy valójában mindketten apai örökségként vették birtokba, hiszen másként nehéz lenne megmagyarázni, hogy az egymással – olykor fegyveresen

is – szembeforduló fivérek ugyanazt a címert használják. Ez a körülmény ugyanakkor oka fogyottá teszi azt a vélekedést, mely szerint az Imre és Konstancia között létrejött házasságnak és az aragón címernek valamiféle szerepe lehetett a sávozott címer megszületésében. Az nem vitatható ugyanakkor, hogy mind III. Béla, mind II. András pénzein fel-feltűnik a kettőskereszt motívuma, ám még nem pajzsra helyezve, ami kétségtelenné teszi, hogy nem címerábrázolásról van szó. Éppen ellenkezőleg: Imre király viaszpecsétjén például feltűnik ugyan a kettőskereszt, csakhogy a király jobb kezében tartott glóbusz (a köznyelvben: országalma) tetején.

Annak magyarázatában, hogy IV. Béla a kettőskereszt címerpajzsba emelésével kétségtelenül új címert kezdett használni, továbbra is szerepet játszhatnak a korábbi értelmezések azon elemei, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy IV. Béla már herceg korában súlyos konfliktusokba keveredett apjával részben annak politikája, részben személyes okok miatt. Az tehát, hogy IV. Béla az uralkodói reprezentáció terén is szakított a korábbi gyakorlattal, éppen nem meglepő fejlemény, s ezt a lépést csak megkönnyíthette, hogy ehhez elegendő volt a nagyra becsült nagyapja pénzein már feltűnő kettőskereszt motívumát címerpajzsba foglaltatnia. Döntését ugyanakkor más körülmények ugyancsak befolyásolhatták. Felesége, Mária királyné a legjelentősebb bizánci utódállam, Nikaia császáranak leánya volt, így egy bizánci uralkodói jelvény használatbavétele ebből a szempontból is érthető. Azt sem indokolt figyelmen kívül hagyni, hogy 1238 nyarán, amikor IV. Béla a pápa, IX. Gergely (1227–1241) szorgalmazására bulgáriai hadjáratra készülődött, azt kérte, hogy a nyugati egyház feje őt magát bízza meg a meghódításra váró területeken a pápai követség tisztségével – ami felhatalmazást adott volna arra, hogy saját belátása szerint kezdjen ott hozzá a latin egyházszervezet kiépítéséhez –, s kérését kiegészítette azzal, kapjon engedélyt „előttünk és seregünk előtt keresztet hordozni”, s mindezt azzal indokolta: „hiszen mindez boldog emlékü elődünknek, Szent Istvánnak is meg volt engedve”. A Hartvik püspök által írt Szent István-legenda valóban tartalmaz olyan részletet, ami IV. Béla indoklásának háttéréül szolgálhatott. E szerint ugyanis II. Szilveszter pápa (999–1003) nemcsak koronát, hanem „[a]zonfelül még egy keresztet is küldött a királynak, amelyet apostoli küldetésének jelképe gyanánt előtte kellett hordozni” (Thoroczkay Gábor ford.). Mindezek alapján aligha kelthet

meglepetést, hogy IV. Béla a kettőskeresztet emelte be címerébe, mégpedig minden bizonnyal mindjárt trónra lépését követően, hiszen a kettőskeresztet ábrázoló pecsétje éppúgy használatban volt már a tatárjárás előtt, miként említett, kettőskeresztet ábrázoló dénárját is ebben az időszakban verték. Utódai, amint arról már szó esett, maguk is a kettőskeresztes címer használata mellett döntöttek, ami óhatatlanul együtt járt azzal, hogy a címert idővel a magyar királyi hatalom jelképének tekintsék.

A vágásos címer II. András halála után kiszorult ugyan az éppen trónon ülő királyok uralkodói reprezentációjából, ám nem ment feledésbe. A kor minden jel szerint a dinasztia – s nem a magyar királyi hatalom – címereként tekintett rá, aminek bizonyága, hogy a későbbi III. András még trónra lépését megelőzően használt pecsétjén ábrázolt lovagalak pajzsán jól felismerhetők a vágások, miként X. Lajos francia király (1314–1316) feleségének, Klemenciának a pecsétjén is feltűnik a sávozott címer. Mindkét esetben az Árpádok dinasztiájához tartozás hangsúlyozása indokolta a címer feltűnését: arra, hogy Andrásnak miért volt erre szüksége, kitérünk még a későbbiekben, Klemencia pedig a magyar trónra 1290 óta igényt tartó nápolyi Anjou-házból származott: a későbbi magyar király, I. Károly (1301–1342) testvéreként az ő nagyanyja is V. István leánya, Mária nápolyi királyné volt. A vágásos címer az idők folyamán annyi változáson ment át, hogy Imre és II. András idején a pecséteken ábrázolt vágások között még oroszánok szerepelnek, a 13. század végére ezek aztán eltűntek, amire éppúgy nincs meggyőző magyarázat, miként megjelenésükre sincs.

A HATALOM ÖRÖKLÉSE

A koronázás előtt dönteni kellett abban a kérdésben, hogy a dinasztia tagjai közül kit illet az meg, s vele az uralom. Annak vizsgálata, hogy volt-e valamilyen kötelező erejű szokás, mely megadta a feleletet a kérdésre, magától értetődően merült fel, s élénk vitákat váltott ki a történészek és jogtörténészek körében. A viták során a korban használatos, az utódlás törvényességét biztosítani hivatott trónöröklési elvek többsége szóba került: az apa elsőszülött fiának, a dinasztia legidősebb tagjának, esetleg a hatalom megalapítójának

tekintett őshöz a leszármazás rendje szerint (életkorától függetlenül) legközelebb álló személynek az öröklése mellett felmerült a választás, valamint az utód kijelölésének gyakorlata, miként az is, hogy mindezek felül a részint testi, de főként erkölcsi alkalmasság mérlegelése ugyancsak befolyásolhatta a döntést. Az álláspontok többsége szerint az egymás mellett létező „ősi” és „új” elvek részint keveredtek, részint küzdöttek egymással, vagy éppen egymást váltva érvényesültek.

A dinasztia első, pogány korszakára vonatkozóan forrásaink szélsőségesen eltérő képeket vázolnak fel a fejedelmi hatalom öröklését illetően, ám abban egyetértenek, hogy a fejedelemnek Álmos, illetve Árpád leszármazottai közül kellett kikerülnie. A magyar hagyomány szerint apáról fiúra szállt a hatalom. Anonymus úgy tartja: Árpádot fia, Zoltán követte, őt szintén a fia, Taksony, majd az ő fia, Géza lett a fejedelem, hogy a sort végül megint a fiú, István zárja. A krónikák különböző változatai csupán annyiban térnek el ettől az elképzeléstől, hogy Árpád fia Zoltán fejedelemségéről nem szólnak, személyét csupán a dinasztia nemzedékrendje kapcsán említik. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár (913–959) szintén ismerte Zoltánt, miként fiát, Taksonyt is, csak hogy Árpád harmadik fiának, Jutocsának a fiát, Falicsit említi „mostani fejedelem”-ként a 10. század közepén, ami nem egyeztethető össze a magyar forrásokból kibontakozó képpel, mely szerint a fejedelmi hatalom Zoltán ágán öröklődött volna apáról fiúra. Az ellentmondás feloldására született meg az a feltételezés, mely szerint a fejedelemség az Árpád négy fiától származó utódokat felváltva illette meg az ágak sorrendje szerint – azaz Falicsi előtt Árpád első két fia vagy azok fiai lehettek a fejedelmek –, utóbb azonban Taksony elérte, hogy az addigi renddel szakítva fia, Géza legyen az örököse, s ugyanígy járt el az ő fia, Géza is, s nyilván ezt az új helyzetet vetítik vissza a középkori magyar történetírók a korábbi időszakra.

Az elképzelés – melynek legvonzóbb vonása, hogy összhangot teremt ismert forrásaink egymásnak ellentmondó híradásai között – egyúttal arra is fényt vet, hogy nem nélkülözte a dinasztia múltjában gyökeredző előzményeket a már keresztény királyként uralkodó István azon döntése, melynek értelmében trónját a felnőtt kort egyetlenként megélt fiának, Imrének juttatta. A herceg halálát követően újra István döntött, ez alkalommal unokaöccsére, Péterre esett a választása. Az utód kijelölését vélhetően ugyanaz az

30. kép. Géza fejedelem,
 miniatúra a Képes Krónikában

eljárás kísérte, mint amelyikről a Hartvik-legenda István jelölése kapcsán emlékezik meg: Géza fejedelem „összehívta Magyarország főembereit és [...] a közös tárgyalás tanácsa szerint fiát, Istvánt a nép élére állította, hogy uralkodjék utána és ennek megerősítésére mindet külön-külön megeskette” (Kurcz Ágnes ford.). A főemberek itt említett hozzájárulása a döntés érvényességének nélkülözhetetlen feltétele volt. Ezt tagadta meg Péter esetében István unokafivére Vazul, s ezért vakítottatta meg a király. Jól érte-

sült német forrásunk azzal egészíti ki a híradást, hogy Vazul „méltóbb volt a királyságra” (Makk Ferenc ford.), aminek magyarázata abban kereshető, hogy a német szerző maga is úgy vélte: a dinasztiahoz fiágon tartozó joga az uralomra megelőzi a leányági leszármazottét. Ugyanez lehet a háttérben annak, hogy a magyar krónikás szükségesnek látta indokolni István döntését azzal a megjegyzéssel: a királyt aggasztotta, hogy „vérrokonai közül senki sem látszott alkalmasnak arra, hogy halála után az országot Krisztus hitében megőrizze” (Bollók János ford.), majd – ellentmondásba keveredve önmagával – mégis előadja azt a hiteltelen történetet, mely szerint az ármánykodó Gizella királyné vakítottatta meg Vazult az őt utódként kiszemelő István akarata ellenére. Péter királyt néhány évnyi uralkodás után letaszították trónjáról, mert „zsarnok”-nak – azaz alkalmatlannak tartották –, majd az ezt követő eseményekről a krónikás úgy számol be, hogy „a magyarok főemberei és vitézei a püspökök tanácsára egybegyültek [...] és izgatottan kutatták, hogy az időtájt találhatnak-e az országban a királyi nemzetségből származó olyan valakit, aki alkalmas volna az ország kormányzására [...]”. S miután ilyet nem találhattak, kiválasztottak maguk közül egy bizonyos

Aba nevű ispánt, Szent István király sógorát [vagy unokaöccsét], és őt tették meg királlyá maguk fölött” (Bollók János ford.). Ez alkalommal tehát egy új, a király választásának elve lépett a színre.

Péter második bukását követően a dinasztia az idő szerint élő két ágának tagjai egymást váltva viselték a királyi méltóságot: I. Andrást öccse, I. Béla követte a trónon, őt I. András fia, Salamon, majd I. Béla fia, I. Géza következett, amiből azonban nem lehet semmiféle előzetesen megszabott öröklésrend érvényesülésére következtetni. Valamennyien erőszakkal jutottak ugyanis a királyi méltósághoz, még Salamon is, hiszen őt az országba bevonuló német birodalmi sereg segítette a trónra, s a fegyveres harc akkor csak azért maradt el, mert I. Béla fiai külföldre menekülve tértek ki az elől. I. Lászlót a magyar krónika híradása szerint az előkelők választása tette királlyá – „Magyarország nemeseinek teljes sokadalma [...] közös egyetértéssel, egyöntetű szavazással, egyhangú akarattal és közmegegyezéssel megválasztotta az ország kormányzására” (Bollók János ford.) –, aminek erőteljes hangsúlyozása alighanem annak a krónikában is megjelenő ténynek az ellensúlyozására szolgált, hogy valójában Salamon volt a törvényesen megkoronázott király mind I. Géza uralkodása idején, mind László trónra léptekor. I. Lászlónak fia nem született, így unokaöccsei, I. Géza fiai közül jelölte ki a maga utódát, ám a krónika előadása ezen a ponton különösen zavaros, minden bizonnyal azért, mert mind a Kálmán, mind az Álmos pártját fogó krónikás előadásának töredékeit tartalmazza a ma rendelkezésre álló szöveg. E szerint László papi pályára szánta Kálmánt, akit utóbb püspökké is szenteltek, majd Kálmán mégis Lengyelországba menekült, minden bizonnyal azért, mert a trónra, s nem püspöki székre vágyott. László király azonban, miután úrrá lett rajta a később halálosnak bizonyult kór, hazahívta Kálmánt Lengyelországból, ami azt a látszatot kelti, hogy mégiscsak őt akarta utódjául, csak hogy ezt követi a hír, miszerint László valójában Álmos mellett döntött, aki azonban átengedte a trónt bátyjának, Kálmánnak. Még inkább összekuszálja a szálakat, hogy a krónika egy másik részletében az olvasható: Kálmán annak köszönhette a trónját, hogy a magyarok rákényszerítették az uralkodásra, mivel fivérei meghaltak. Ez utóbbi megjegyzés nyilvánvaló tévedés, hiszen Kálmán egyetlen ismert testvére, Álmos valójában hosszú évekkal bátyja után halt meg. Az ugyanakkor aligha ítélné

31. kép. Álmos herceg és kisfia, Béla megvakítása, miniatúra a Képes Krónikában

meg teljes biztonsággal, hogy I. László a testvérek melyikét szemelte ki a maga utódjául; még az sem zárható ki a lehetőségek közül, hogy más-más időpontban más-más megoldás mellett döntött. Abból a tényből ugyanakkor, hogy a *Pozsonyi Évkönyv* – hibás évszámokat megadva – egymást követő években ad hírt László haláláról és Kálmán megkoronázásáról, arra lehet következtetni, hogy hosszabb időt vett igénybe a trónöröklés kérdésének lezárása: egy rövidebb belviszály Kálmán és Álmos között éppúgy felmerülhet, mint annak a pápai engedélynek a késlekedése, amely a korábban püspökké szentelt Kálmán világi uralkodóvá koronázásához szükséges volt. Kálmán király utóbb saját fia, István számára biztosította a trónt, de akarata érvényesítéséhez öccse, Álmos herceg és annak fia, a gyermek Béla megvakíttatásán keresztül vezetett az út. II. István uralkodása végén, mivel a királynak

gyermektelenül kellett szembenéznie a közelgő halállal, a trónöröklés nyitott kérdésére különféle válaszok születtek. Az eseményeket illetően megint a magyar krónika elbeszélésére kell hagyatkoznunk. Ennek megfelelően az előkelők előbb II. István nővérének, Zsófiának a fiát, Sault akarták a király halála után uralomra juttatni, majd, amikor II. István súlyos betegségbe esett, bizonyos „árulók” mégis inkább Bors ispánt és Ivánt választották királlyá, s erre válaszul megint más előkelők elárulták II. Istvánnak, hogy Álmos herceg megvakított fia, Béla az országban tartózkodik, mire a felgyógyult király Ivánt kivégeztette, Bors ispánt száműzetésbe küldte, s végül a vak Béla herceg örökölte a trónt.

Az események értelmezése ez alkalommal sem egyszerű, s nehezíti a felmerülő kérdések megválaszolását, hogy a szereplők többségéről – Zsófiáról és fiáról, Saulról, továbbá Bors ispánról, valamint a társaként szereplő Ivánról – csak annyit tudunk, amennyit a krónikás elárul. Történtek ugyan kísérletek a kor más szereplőivel való azonosításukra, ám ezek korántsem vezettek meggyőző eredményre. A történetekből annyi mindenesetre kirajzolódni látszik, hogy ismét felmerült – aligha kétséges, hogy kényszermegoldásként – a leányági leszármazott öröklése, az események egy pontján a választás ugyancsak szerephez jutott, ám végül a királyi dinasztiából fiágon származó jelölté lett a trón.

II. Bélától kezdődően tisztul a kép: kizárólagos gyakorlattá vált az elsőszülött fiú – vagy testvérek esetében az idősebb – öröklése, azzal a megszorítással, hogy a III. László korai halála után trónra lépő II. András valójában elődje nagybátyja, egyúttal pedig – nagy valószínűséggel – a dinasztia egyetlen Magyarországon élő férfi tagja volt. Két öccse, Salamon és István közül legalább az egyik bizonyosan életben volt még néhány évvel korábban, 1197–1198 fordulója táján, ezt követően azonban már nem hallunk egyikőjük felől sem; nyilván elhunytak.

Az igény, hogy az apa a maga – elsőszülött vagy egyetlen – fiára hagyassa trónját, mint láthattuk, legalább Taksony fejedelem, azaz a 10. század közepe óta jelen volt a dinasztia történetében, s a 12. század közepétől kizárólagos gyakorlattá vált. Mégis: éppen a 12. század közepéről maradt ránk olyan forrás, mely kifejezetten ellene mond ennek a képnek. Ioannes Kinnamos bizánci történetíró ugyanis, miután hírt adott arról, hogy II. Géza

öccsei, István, majd László hercegek a Bizánci Birodalomba menekültek, arról ír munkájában, hogy a magyarok „közt [...] az a törvény van, hogy a testvérek közül mindig az életben maradókra száll a korona”, s II. „Géza [...] az ősi törvényt mellőzve az uralmat fiára ruházta” (Moravcsik Gyula ford.), azaz III. Istvánra. Ez az a forráshely, amely döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy kialakuljék a magyar történetírásban az az elképzelés, mely szerint az „ősi”, azaz még a keresztény királyság megalapítása előtti időkben a dinasztia legidősebb tagját illette meg az öröklés joga. A tudósítás megbízhatóságára azonban árnyékot vet az a nehezen elhárítható gyanú, hogy az információ a III. Istvánnal szembeni trónigényük támogatását Bizánctól remélő László és István hercegektől származhat, akik nyilván igyekeztek uralkodói ambícióikat törvényes jogigényként feltüntetni. Az sem növeli a bizalmat Kinnamos tudósítása iránt, hogy a megvakított Álmos Bizáncba menekülését hasonló, de bizonyosan nem helytálló módon magyarázza: a magyaroknál „az a szokás, hogy ha fejedelmük gyerekeket hátrahagyva távozik az életből, mindaddig, míg az uralmat közülük átvevő nem lesz fiúgyermek apja, a testvérek egymással egyetértésben vannak, és egymás iránt jóindulatot tanúsítanak, ha azonban már gyermeke születik”, testvérének vagy testvéreinek „az ország földjén való tartózkodást csak úgy engedik meg, ha a szemüket kiszúrják. Álmos tehát ezért jött a császárhoz” (Moravcsik Gyula ford.). Míg ez utóbbi tudósítás bizonyosan téves, az előbbi lehetne helytálló az említett körülmények ellenére is. Valójában azonban mindazon hercegek esetében, akik – bizonyítottan vagy feltehetően – trónkövetelőkként léptek fel, más motiváció sejlik fel döntésük hátterében. Vazul fiágon tartozott a dinasztiahoz, míg Péter a leányágot képviselte, ezért volt Vazul „méltóbb a királyságra”, amint az az *Altaichi Évkönyv*ben olvasható. I. András maga jelölte öccsét, Bélát örökösének, mielőtt fiai megszülettek volna, így Bélának a gyermek Salamon megkoronázása miatt érzett haragjára a korábbi ígélet megszegése elégséges magyarázatot kínál. I. Géza valóban idősebb lehetett unokatestvérénél, ám Salamon támadt Géza ellen, Álmos pedig bizonyosan fiatalabb volt Kálmánnál, miként a III. István halála után a trónért harcba induló Géza herceg szintén a kettejük küzdelméből győztesen kikerülő III. Bélánál. II. Géza öccseinek, II. Lászlónak és IV. Istvánnak a példája valójában tehát egyedinek tekinthető, ami megintcsak arra utal,

hogy Kinnamos egy adott politikai fejlemény magyarázatát a két herceg önigazolásnak szánt elbeszélésében igyekezett megtalálni.

A trónért harcba indulók legfőbb megfontolása az lehetett, hogy ők maguk – életkoruktól függetlenül – éppúgy a dinasztia tagjai, mint a király, s trónra kerülésük legfeljebb némi lelkiismeretfurdalást okozhat nekik – mint I. Gézának és I. Lászlónak a törvényesen megkoronázott Salamon trónfosztása –, de jogot nem sértenek. Az előkelők maguk is hasonlóképpen vélekedtek, s ezért álltak a dinasztia egyik vagy másik tagja mellé, s ha úgy adódott, a trón betöltését illetően kialakult válság megoldását az uralkodó család tagjaitól várták, mint a 11. század közepén. Más lehetőség után csak akkor néztek, ha nem találtak alkalmas személyt a dinasztiaiából, miként történt az Aba Sámuel esetében. Az szintén kiviláglik az eseményekből, hogy a férfiági leszármazottakat előnyben részesítették a leánnyal szemben: az, hogy István elérte Péter utódlását, a király kivételes tekintélyével magyarázható, Zsófia hercegnő fiát, Sault ellenben nyomban ejtették, amint előkerült a vak Béla herceg. Az előkelőket kétségkívül megillette ugyanakkor beleegyezésük kinyilvánításának joga, ám ez csak kivételes alkalmakkor jelentett tényleges választást: Aba Sámuel esetében bizonyosan erről van szó, s I. László trónra jutása hátterében is az állt, hogy az előkelők inkább akarták őt királyukul, mint Salamont. Az előkelőket ugyanakkor kötötte a hűség az uralkodócsaládhoz: Bors ispán és Iván támogatói nyilvánvalóan azért számítottak „árulók”-nak, Kálmán király második felesége törvénytelen születésűnek bélyegzett fia, Borisz hívei pedig azért voltak szabadon lemészárolhatók, mert valamennyien megszegték e hűséget, és a dinasztiahoz – bizonyítottan vagy feltételezetten – nem tartozó trónkövetelők mellé szegődtek. Téves tehát az a közelmúltban megfogalmazott vélekedés, mely Bors és Iván történetéből arra következtet, hogy az Árpádokat nem illette meg kizárólagos jog a királyi hatalomra. Éppen ellenkezőleg, e jog olyan erőteljesen érvényesült, hogy II. Béla is trónra léphetett, mert a vakságában megmutatkozó testi alkalmatlansága mit sem számított azzal szemben, hogy a dinasztia fiágának egyetlen élő tagja volt.

Mindezek alapján a trónöröklésnek egyetlen szabálya ismerhető fel bizonyosan, nevezetesen az, hogy a trón az Árpádok dinasztiaját illeti. A sorokat eldöntő, de a főszabályhoz képest mégiscsak másodlagosnak számító

részletkérdések körén belül kezdettől fogva felismerhető a trón apáról fiúra történő örökítésének igénye, miként a fiág előnyben részesítése is a leányággal szemben. Ez utóbbi tényező összhangban volt a kor magyar társadalmának patrilineáris felfogásával, mely a leginkább nyilvánvaló formában a nemesi birtokjog intézményeiben mutatkozik meg, ahol is a fiúk öröklési joga háttérbe szorította, de nem számolta fel a lányokét. Több jelölt esetében a trónigényt ugyancsak a dinasztiahoz tartozás ténye alapozta meg, magát a kérdést azonban a mindenkori, az előkelők támogatásának megnyerése – vagy éppen ellenkezőleg: elmaradása – révén is formált hatalmi erőviszonyok döntötték el egyik vagy másik fél javára.

A HATALOM GYAKORLÁSA

A dinasztia királyai önálló, szuverén uralkodóként álltak országuk élén, senki főhatalma nem érvényesült felettük. Ennek az elvnek a kölcsönös elfogadása és tiszteletben tartása volt az alapja Géza fejedelem és a Német-római Birodalom kiegyezésének. Rendkívüli körülmények közepette azonban a dinasztia néhány tagja késznek mutatkozott arra, hogy feláldozza a maga és országa függetlenségét. Amint arról már szó esett, Péter király 1045-ben hűbéresként vettette alá magát a német uralkodónak, de uralmát így sem volt képes megőrizni, s VII. Gergely pápa (1073–1085) szemrehányásából egyértelműen kiviláglik, hogy a trónjától már megfosztott Salamon ugyanerre a lépésre szánta el magát, amit a magyar krónika híradása szintén megerősít. A királyi hatalmat a 12. század közepén bizánci támogatást élvezve megszerző II. László és IV. István formálisan talán nem, ténylegesen azonban a konstantinápolyi császár vazallusainak számítottak: a bizánci történetíró, Niketas Choniates beszámolójából kiderül, hogy mind a magyar, mind a bizánci kortársak így tekintettek rájuk. IV. Béla a muhi vereséget követően ajánlotta fel II. Frigyes német-római császárnak (1212–1250, császár 1220-tól), hogy elfogadja hűbérurául, ha segítséget kap tőle a mongolok ellen. A felajánlkozásra a császár rá is bólintott, ám a segítség elmaradt, így IV. Ince pápa (1243–1254) néhány évvel később, 1245-ben, feloldotta a magyar királyt a hűbéri eskü köteléke alól. A kérdéshez hozzátartozik még, hogy a pápai udvarban

32. kép. IV. Henrik serege élén visszahozza
Salamont Magyarországra,
miniatura a Képes Krónikában

a 11. században megjelent, s a 13. század végén is élő felfogás szerint az első magyar király, István annak idején Szent Péternek ajánlotta fel országát, a pápákat tehát főhatalom illeti meg Magyarország felett. VII. Gergely pápa (1073–1085) így foglalta össze ezt a vélekedést a trónjáról már letaszított Salamon királyhoz 1074 őszén írt, már többször említett levelében: „hazád véneitől tudhatod, hogy Magyarországot, a Szent Római Egyház tulajdonát István király Szent Péternek hajdan minden joggal és hatalommal együtt felkínálta és alázatosan felajánlotta” (Thoroczkay Gá-

bor ford.). A magyar hagyomány szerint ugyanakkor István valójában Szűz Mária oltalmába ajánlotta országát. A magyar királyok soha nem ismerték el a pápai függést, ami megmaradt pusztá igénynek, gyakorlati következmények nélkül, hatástalannak mégsem mondható. A krónikás szerint ugyanis az Árpád-ház kihalását követően a kor magyar hatalmasságainak többsége eleinte azért nem akarta a pápaság által támogatott Anjou herceget, a későbbi I. Károlyt (1301–1342) elfogadni királyául, „nehogy elveszítsék egy szabad ország szabadságát azáltal, hogy elfogadják az egyház által adott királyt” (Bollók János ford.).

Annak a területnek a magja, amelyre a dinasztia királyainak hatalma kiterjedt, a Kárpát-medence egészére kiterjedő Magyar Királyság volt, keleti és délnyugati végén a Magyarország részének tekintett, de a 12. századtól kezdve külön tartományként kormányzott Erdéllyel és Szlavóniával. A 11–12. század fordulóján Kálmán király – elődje, I. László kezdeményezését folytatva – Horvátországra és Dalmáciára is kiterjesztette hatalmát: ezek

a területek, mivel külön királyságoknak számítottak, be is kerültek a magyar királyok által ünnepélyes kiállítású oklevelekben használt címeibe. II. Béla óta szerepel a címek között a Bosznia feletti uralom kifejezésre juttatására szolgáló *Rama* területnév, Imre király pedig 1202-től beemelte a Szerbia országnevet is. A 13. században további ország- és területnevekkel gyarapodott a teljes királyi cím: II. András idején jelent meg a két rutén fejedelemségre, a Halicsra és Vlagyimirra utaló *Galicia* és *Lodomeria* elnevezés, IV. Béla uralkodása alatt tűnik fel a *Cumania* – azaz „Kunország”, mely elnevezés alatt a Kárpátoktól keletre és délre elterülő vidék pontosan meg nem határozható részét értették –, míg V. István a *Bulgaria* névvel bővíti a királyi címet. A terület- és országnevek rendszerint egy-egy oda vezetett és sikeresnek értékelt hadjárat eredményeként kerültek be a királyi címbe, s megmaradtak ott akkor is, ha használatuk már nem párosult a terület feletti tényleges hatalommal. Volt ugyanakkor olyan, a Kárpát-medencén már kívül eső terület, a Száva, a Drina és a Kolubara folyók között elterülő Macsó, mely a 13. században huzamosabb ideig maradt magyar fennhatóság alatt, mégsem került be a királyi címek közé.

Koronázását követően a király mint az „ország természetes ura” vette át a kormányzást, s jutott jelentős mértékű, összetett hatalom birtokába. A király legfontosabb feladatának az igazságszolgáltatás számított, ami azt volt hivatott biztosítani, hogy az alattvalók – mind a különböző közösségek, mind az egyes személyek – az őket megillető jogok és kötelezettségek szerint éljenek. Indokoltan szerepel tehát V. István egyik oklevelében, hogy a király személyétől függ „az alattvalók üdve és sérthetetlensége”. Az igazságszolgáltatás fogalmába a kor felfogásában a megsértett jogrend helyreállításán, azaz a tulajdonképpeni bíraskodáson kívül az érvényes, így követendő jog megállapítása – tehát a jogalkotás, törvényhozás – szintén beletartozott. Ebből fakadóan – nem számítva az egyházi bíraskodást – a király volt az országban az egyetlen igazi bíró, minden más ítélkező személy bírói hatalma, közvetlenül vagy közvetve, az uralkodótól eredt. Ez ad magyarázatot arra, hogy az Árpád-kor végén már országos hatáskörű bírói feladatokkal rendelkező mindkét méltóságviselő, a nádor és az országbíró esetében is a király személyes ítélkezését helyettesítő tevékenységből nőtt ki a bírói

joghatóság, miközben a fontosabbnak ítélt ügyekben a király továbbra is a maga személyében hozott ítéletet.

A király képviselte az országot a külföld felé, ő fogadott és küldött követeket, ő döntött a háború és a béke kérdésében. Ha háborúba indult, a király hívta hadba a katonáskodásra kötelezetteket. A hadjárat, legalábbis a 13. század utolsó negyedében, a székesfehérvári koronázótemplomban őrzött királyi zászló ünnepélyes felemelésével kezdődött (ugyanitt helyezték el a korábbi hadjáratokban zsákmányul ejtett ellenséges zászlókat és más haditroféákat is). A hadjárat végét a had királyi felosztatása jelentette. A hadizsákmány felosztásáról szintén az uralkodó intézkedett, s ugyancsak ő jutalmazta meg a hadjárat során kiemelkedő érdemeket szerzett személyeket.

Az Árpád-házi királyoktól alattvalóik elvárták, hogy hatalmukat személyesen gyakorolják, aminek nagykorú uralkodó esetében jó ideig nem is volt akadálya. Példák sokasága igazolja, hogy a király, ha nem is minden esetben, de igen gyakran maga vezette hadba az ország seregét, s bizonyosan ezzel függ össze, hogy a különféle kiváltságolt közösségek hadi szolgálatára vonatkozóan a király által személyesen vezetett hadjárat alkalmával vagy nagyobb kötelezettséget róttak a közösségre, vagy csak ebben az esetben várták el katonák kiállítását. A nem kifejezetten bírói ügyek elintézésében szintén személyesen vett részt az uralkodó, ennek gyakran idézett példája, hogy III. Béla egy végrendelkezést „egy vasárnapon, Sene ispán házában egy tölgyfa alatt” ülve hagyott jóvá (Makk Ferenc ford.). IV. Béla trónra lépését követően több intézkedést hozott, amelyek célja egyértelműen az volt, hogy azt a kevésbé formalizált, archaikus kapcsolatrendszert a király és alattvalói között, amely nagyapja idejében még magától értetődőnek számított, jelentősen átformálja. Ezek egyike olyan komoly felzúdulást keltett, hogy a tatárjárás krónikása, Rogerius a király és alattvalói között kialakult „gyűlölség” egyik okaként tért ki rá művében: a magyarok „gyakran panaszkodtak amiatt is, hogy a király az ország szokásjoga ellenére és az ő elnyomásukra saját akarata szerint elrendelte, hogy a nemesek, bármily kimagasló rangúak is, nem indíthatják el peres ügyeiket az ő udvarában, és nem mondhatják el neki dolgaikat élőszóval, hanem kérvényeket kell benyújtaniuk a kancellárokhöz, és tőlük kell ügyük befejezését várniuk”. Rogerius arra szintén kitér, hogy a morgolódók szerint az ügyintézés hosz-

szadalmasabbá és költségesebbé vált, miközben kételyeket fogalmaztak meg a „kancellárok” – azaz a királyi kancellár és az alkancellár – pártatlanságát illetően, majd így összegzi az elégedetlenek véleményét: „Ezért általában és nyíltan azt vallották az emberek, hogy ezek [tudniillik a kancellárok] az ő királyaik, és azt mondogatták, hogy nincs is nekik más királyuk”. Rogerius, mint minden más esetben, ez alkalommal is IV. Béla oldalára állt, s a király elfoglaltságaival indokolta az újítás bevezetését, melynek célja az volt, hogy „az ügyek gyorsan kellő elintézését nyerjenek”, s csak „a kákán is csomót, a tojásban is szőrszálat” keresők zúgolódtak (Horváth János ford.). Abban igaza lehet Rogeriusnak, hogy a kérvényezés szokatlan anyagi terheket rótt az ügyeik elintézését várókra, ám „a magyarok” elsősorban mégis azt sérelmezhatték, hogy királyuk elzárkózik tőlük, nem hajlandó személyesen érintkezni velük, s nem is barátkoztak meg a helyzettel. Ennek nyilvánvaló bizonyossága, hogy mintegy három évtized múlva, amikor IV. Béla kénytelen volt nagyobb megértést tanúsítani a nemesség igényei iránt, minden indoklás nélkül lemondott egykori reformjáról: „a nemesek ügyeit kérvények nélkül kell elintézni”, amint azt 1267. évi törvényében előírta.

A hatalomgyakorlás személyes jellege csorbulhatott ugyanakkor természetes okok miatt, akkor ugyanis, ha a király kiskorú volt, vagy más körülmény gátolta. Az előbbi több esetben előfordult: mind Salamon, mind IV. László tízévesen lépett trónra, II. Gézá tizenegy évesen koronázták királlyá, III. László talán négyéves lehetett, amikor át kellett volna vennie apja örökét; hozzájuk képest az uralkodását tizenöt éves korában megkezdő II. és III. István már nagykorúnak számított a korban. A személyes hatalomgyakorlásra nem életkora miatt alkalmatlan uralkodóra az egyetlen példát a még gyermekkorában megvakított II. Béla szolgáltatja. Az efféle helyzetekből fakadó nehézségek áthidalására, úgy tűnik, a dinasztiaiban nem alakult ki egységesen követett szokás. A magyar krónikás elbeszélése szerint Salamon mellett egy hazai előkelő, az „Isten és ember előtt utálatos” Vid ispán (Bollók János ford.) jutott kiemelkedő szerephez, vélhetően azért, mert már Salamon apját, I. Andrást ispánként szolgálta, amennyiben valóban ő az a Vid ispán, akit az 1055. évi tihanyi alapítólevél szövege megemlít, ami igen valószínűnek ítélnél. Az már inkább feltűnő, hogy az időközben felnőtté cseperedett Salamon mellett is megőrizte befolyását, mégpedig olyannyira, hogy a kró-

33. kép. Salamon és Géza herceg vizsgálja, a király mellett jobbra Vid ispán, Képes Krónika

nikás azt nem is hagyta szó nélkül: „Vid pedig úgy irányította a királyt, akár mester a tanítványát, és a király joggal tekinthető, noha minden jogalap nélkül, az ő alattvalójának, amitől minden embernek őrizkednie kellene, de leginkább a királyoknak” (Bollók János ford.). Ez a modell kétszáz évvel később ismét feltűnik: II. Ottokár cseh király (1253–1278) vélekedett úgy az 1270-es évek közepén, hogy az akkor még kiskorúnak számító IV. László „semmit sem mer tenni” egy akkori magyar előkelő, Gutkeled nembéli Joachim „akarata nélkül”.

Máskor a királyi család tagjai voltak azok, akik a kiskorú uralkodó mellett a kezükbe vették a kormányzat tényleges irányítását. II. Géza mellett efféle szerepet töltött be anyai nagybátyja, Beloš, vele azonban a felnövekedett király már összekülönbözött, így nem meglepő, hogy Beloš utóbb a trónt Géza fia, III. István ellenében elfoglaló IV. István környezetében tűnik fel. A tízéves gyermekként megkoronázott IV. László mellett a dinasztia egyik oldalági tagja, Béla macsói herceg juthatott volna hasonló kulcsszerephez a király kiskorúsága idején. A herceg maga is IV. Béla unokája volt édesanyja, Anna hercegnő révén, s nem mellékesen az egyetlen törvényes születésüként elismert felnőtt férfi az idő szerint az uralkodócsaládban. A macsói herceget azonban egy magyar előkelő, Kőszegi Henrik és kísérete a mai Margit-szigeten árulással vádolta meg, majd heves szóváltást követően meggyilkolta. A gyilkosság indítéka nem ismert: forrásainkban egyaránt felmerül az a gyanú, hogy Béla herceg mégiscsak a koronára vágyott volna, ami meglehetősen valószínűtlen, miként az is, hogy a cseh királyhoz fűződő rokoni kapcsolata állt az árulás

vádjának hátterében – II. Ottokár felesége ugyanis Béla leánytestvére, Kuni-gunda volt –, s ez okozta a herceg vesztét. Könnyen lehet, hogy egyszerűen csak útjában volt azoknak, akik úgy gondolták: a király kiskorúsága kedvező alkalmat kínál arra, hogy korlátlanul érvényesítsék érdekeiket. A gyilkosság mindenesetre megtorlatlan maradt. Ezt követően IV. László édesanyja, Erzsébet özvegy királyné tett kísérletet arra, hogy maga kormányozza az országot kiskorú fia helyett, ám a próbálkozás gyorsan kudarcba fulladt. Az említett esetek egyikében sincs tudomásunk arról, hogy az informális befo-lyáson túlmutató megoldás született volna a király kiskorúságából fakadó nehézségek áthidalására. Akadt ugyanakkor erre is példa, de csak egyet-len: a halálát közeledni érző Imre király öccsét, András herceget az ország kormányzójává nevezte ki már megkoronázott fia, III. László kiskorúsága idejére. Az özvegy királyné, Konstancia és a kormányzó közötti viszály ezt a kísérletet is sikertelenné tette, s a gyermekkirály néhány hónap múltán be-következett halála miatt az sem ítéltető meg, hogy a modell hosszabb távon működőképes lehetett-e volna.

II. Béla ugyanakkor nem életkora, hanem egykori megvakíttatása miatt volt alkalmatlan a királytól elvárt személyes hatalomgyakorlásra. Ebben a helyzetben felesége, Ilona királyné szokatlanul erőteljes kormányzati sze-repvállalása figyelhető meg. A magyar krónikás elbeszélése kezdeményező szerepet juttat a királynénak azon gyűlés megszervezésében, amely a II. Béla és apja, Álmos herceg megvakíttatásában részesnek gyanított előkelők le-mészárlásába torkollott. Még egyértelműbb jele Ilona királyné különleges helyzetének, hogy az Álmos herceg által alapított dömösi prépostság birtokait 1138-ban összeíró oklevél dátumsora az uralkodóén kívül a királyné nevét is feltünteti, miközben András egykori veszprémi prépost jónak látta, hogy II. Béla király mellett Ilona királyné hozzájárulását is kikérje, amikor a pan-nonhalmi monostornak adományozta javait. Mindezen adatok alapján talán nem túlzás arra következtetni: Ilona királyné, merőben szokatlan módon, egyfajta társuralkodói szerepet töltött be férje oldalán, ha nem is valamiféle formális döntés nyomán, a tényleges viszonyokat tekintve mindenképpen.

UDVAR ÉS SZÉKVÁROSOK

Az uralkodó élete a királyi udvarban zajlott, amely több feladatot látott el egyidejűleg. Egyfelől gondoskodott a király és közvetlen családtagjai mindennapi szükségleteinek kielégítéséről, másfelől a királyság politikai központja volt. Az udvar ellátásához az élelmiszereket és egyéb javakat az erre hivatott királyi birtokok szolganépe termelte meg, amint arról a III. Béla korából származó jövedelemjegyzék röviden megemlékezik: „a föld népe teljesen ellátja élelemmel a királyt”. A gyakorlati teendők az udvari szolgálatra rendelt és különféle feladatokat ellátó szolgákra hárultak, akik felett a korai időkben a „palota ispánja” gyakorolt joghatóságot. A „palota ispánját”-t utóbb „nádor”-nak nevezték, s a méltóság viselője egy ideig gazdasági jellegű feladatokat is ellátott, hiszen Kálmán király törvényének rendelkezése szerint a határvidékről az udvarba hírt vivő küldöttek a nádortól kapták meg útiköltségüket. Tevékenységében fokozatosan mégis a bíraskodás került előtérbe, és idővel mind intézményi, mind térbeli szempontból eltávolodott a királyi udvartól. A nádortól a hol „kamaramester”-nek, hol „szekérnagy”-nak nevezett személy vette át az udvartartás irányítását a 13. századra.

A szolgák mellett az udvarhoz tartoztak azok, akiket a történetírás „udvari ifjak” néven tart számon. A 13. században bizonyosan, de feltehetően már korábban is a királyi család fiaival néhány hasonló életkorú, többnyire az előkelő családokból kikerülő gyermek nevelkedett együtt, akiknek későbbi karrierjére a szerencsés esetben királlyá koronázott herceg mellett eltöltött évek – amint az sejthető – igencsak ösztönző hatással lehetett, miként az is, ha felnövekedvén alkalmi megbízatások sikeres teljesítésével bizonyították rátermettségüket. Az udvari ifjak ügyeiben a 13. század elején a nádor ítélkezett, ami alighanem azon idők emlékeként maradhatott meg tevékenységi körében, amikor még ő állt a királyi udvar élén.

Az udvar belső életéről, források híján, nem sokat tudunk. A Szent István rövidebb szövegezésű, úgynevezett kisebb legendájában megörökített történet a betegen fekvő király ellen megkísérelt merényletről azt a benyomást kelti, hogy az udvarhoz tartozó előkelők számára nem okozott különösebb nehézséget a király személye közelébe férkőzni. A szintén ágyban fekvő – s talán ugyancsak beteg – I. András szálláshelyének bejáratát már őrség

34. kép. A várkonyi jelenet, miniatúra a Képes Krónikában

vigyázta, amikor öccse, Béla herceg felkereste a várkonyi jelenet alkalmával, ám az nem ítéltető meg, hogy a két eset között van-e összefüggés. Az előkelők mindenesetre bejáratosak voltak a királyi udvarba – érthető tehát, hogy jogaik csorbításaként tekintettek IV. Béla már említett, az írásbeli kérvényezést bevezető rendelkezésére –, az alacsonyabb születésűek a 12–13. század fordulójának évtizedeiben kiváltságként kapták meg az udvarban való megjelenés lehetőségét.

A királyi udvar efféle, korlátozott nyitottsága alighanem archaikus vonásnak tekinthető. A Bizáncban nevelkedett III. Béla ugyanakkor bizonyosan tisztában volt az udvari ceremóniák presztízsnövelő szerepével, így aztán a szentföldi hadjáratra indult és Magyarországon átvonuló I. Frigyes német-római császárt (1155–1190) fényes külsőségek közepette fogadta Esztergomban, amit ajándékok átadása, valamint a hosszú utazás egyhangúságát megtörő vadászat is kiegészített részint Óbuda környékén, részint a magyar

király „Duna által övezett, jó méretű barátságos vadászó szigetén” (Veszprémy László ford.), azaz a mai Csepel-szigeten.

A korai időszak királyi udvarának másik szembetűnő jellemzője, hogy nem volt helyhez kötött, valójában ott működött, ahol az uralkodó éppen tartózkodott. A király a 11–12. század folyamán gyakran – csekély túlzással élve: életmódszerűen – volt úton, aminek háttérében két tényező bizonyosan felismerhető: egyszerűbb volt helyben felélni a királyi birtokokon megtermelt javakat, mint szállítani azokat, a hatalom személyes gyakorlása pedig megkívánta, hogy az uralkodó időről időre jelenlétével érzékeltesse alattvalóival, hogy van királyuk, akinek figyelme rájuk is kiterjed. Szent Istvánról feljegyezték, hogy „a legfőbb szokása az volt, hogy az összes egyházat, amelyet ő alapított, minden évben [...] meglátogatta” (Bollók János ford.). A krónikában megörökített történetek egyértelmű bizonyosságot szolgáltatnak amellet, hogy a királyok országjáró útjait úgy szervezték, hogy a nagyobb ünnepeket valamelyik püspöki székhelyen vagy más, jelesebb egyházi intézményben ülhessék meg. Így érkezett a nagyböjt idején Aba Sámuel Csanádra, Salamon király és Géza herceg a húsvétot 1064-ben Pécsen ünnepelte, ahol mindketten „egész udvarukkal” jelentek meg, I. Géza egy alkalommal a karácsonyt ülte meg az apja által alapított szekszárdi monostorban, III. Béla pedig ugyanezt az ünnepet 1189-ben Óbudán töltötte. Ilyen alkalmakkor olykor sor került a király ismételt megkoronázására, aminek szerepe az ünnepség fényének emelése mellett a király uralkodói hatalmának demonstrálása volt; ezt tagadta meg az ellenfeleit megölető Aba Sámuelről Gellért püspök a király említett csanádi látogatásakor, s ezt érthették azon „második koronázás” alatt, amelyet az esztergomi mellett a kalocsai érsek is elvégezhet a Bertold kalocsai érsek által kierőszakolt egyezménytervezet szerint.

Útjaik alkalmával a királyok olykor saját udvarházaikban szálltak meg, melyek az ország egész területét behálózó királyi birtokok helyi központjai voltak, s jó néhány emlékét fenntartották forrásaink: tudunk ilyenről – egyebek mellett – a már említett Dömös mellett a Heves megyei Pásztón, a zalai Komáron és a tornai Görgön. Máskor alattvalóik vendégszeretettel élvezték, aminek jogi háttérét a „szállásadás” intézménye biztosította: ennek értelmében a király, családjának tagjai, a különféle királyi tisztségek viselői, valamint mindezek kísérete szállásra és eltartásra tarthatott igényt,

ami igencsak megterhelő lehetett a szállást adó számára. Érthető tehát, hogy a szállásadás kötelezettségétől teljes vagy részleges mentességet adó királyi kegy gyakran tűnik fel mind közösségek, mind egyes személyek számára kiváltságokat biztosító oklevelekben. A királyi oklevelek egy csoportjában a 13. század második felétől szokásossá vált az oklevél kiállításának helyét feljegyezni, így már lehetővé válik egy-egy királyi út nyomon követése, ha nem is hézagmentesen. Esetenként egy-egy esemény időhöz kötéséhez nyújt máshonnan nem remélhető segítséget a királyi tartózkodási helyek listája. Hosszú időn át bizonytalannak számított például az, hogy voltaképpen melyik évben került sor arra a Hód-tavi csatára, amelyben IV. László véres győzelmet aratott a lázadó kunok felett. A kortárs krónikás, Kézai Simon megemlékezik ugyan a csatáról, ám nem köti évszámhoz, a 14. századi krónikakompozíció ellenben határozottan 1282-ben történnék írja az eseményt. Ennek ellenére számos történész kételyeket fogalmazott meg azt illetően, hogy az utóbbi krónikás datálása helyes-e, s inkább 1280-ra helyezték a Hód-tavi csata időpontját. Ma már tisztázottnak tekinthető, hogy a csatára valóban 1282-ben került sor, a közelebbi időpont meghatározásában pedig éppen a királyi tartózkodási helyek vannak segítségünkre. A csata színhelyeként emlegetett „Hód-tó” a mai Hódmezővásárhely területén kereshető, s bizonyos, hogy IV. László személyesen jelen volt az ütközetben. Nyilvánvaló tehát, hogy azok a királyi oklevelek szolgáltatnak információkat a csata időpontjának meghatározásához, amelyek kelethelye igazolja az uralkodó jelenlétét a térségben. Van is ilyen szép számmal. 1282 nyarán IV. László még a Zemplén megyében, a mai Sátoraljaújhely határában álló Patak várát ostromolta, minden bizonnyal egykori nádora, a fellázadt Aba nembéli Finta ellenében. A vár bevételét követően a király gyűlést tartott, amelyen főként helyi birtokügyek kerültek terítékre. Július 20-ától egészen augusztus 15-éig keltek IV. László oklevelei „Patak vára alatt” vagy „Patakon”, de ismert egy augusztus 21-én kelt, ám a kiadás helyét nem tartalmazó oklevele is, mely Szepes megyei ügyel foglalkozik. Ezt követően szerzett tudomást a király a kunok lázadásáról, s indult meg ellenük a már a pataki ostrom idején is rendelkezésére álló sereg élén. S valóban, szeptember 4-én és 15-én Szegeden találjuk, ezt követően egy jó hónapra eltűnik a szemünk elől, majd október 23-án, 24-én és 26-án újra Szegeden tartózkodott, hogy

aztán november 2-án már Budán legyen, ami egyúttal az utolsó adat az évi tartózkodási helyeit illetően.

A csata időpontja nem helyezhető a király első szegedi tartózkodása elé vagy az akkor kelt két oklevél kiadása közé, mert ebben az esetben sem arra nem tudnánk választ adni, hogy hol tartózkodott a király a szeptember és október közepe között eltelt hetekben, sem arra, mi magyarázhatná, hogy – miután a csatát követően minden bizonnyal elbocsátotta seregét, melynek egy része, ne feledjük, már a nyár közepe óta fegyverben volt – alig másfél hónap múltán gyűlést hív egybe, melynek színhelyéül történetesen a nemrégiben megívott ütközet közelében fekvő Szegedet tartja a legalkalmasabbnak. Az ütközet időpontját ezért a két Szegeden keltezett oklevélcsoporthoz jelöli ki: a csatára bizonyosan akkor került sor, amikor a király tartózkodási helye nem ismert, mert – nyilvánvaló okból – nem adott ki oklevelet. Az első szegedi napok az Északkelet-Magyarországról az Alföldre sietősen vonult sereg pihentetésére, további csatlakozók bevárására, valamint a kunok pontos tartózkodási helyének és erejének felderítésére szolgálhattak, majd következett az ütközet; a második Szegeden kelt oklevélcsoporthoz pedig arról árulkodik, hogy ott is gyűlést tartott a király, mely megintcsak birtokügyek elintézésére szolgált. A szegedi gyűlés annak bizonyossága, hogy a király, közvetlenül a győztesen megívott ütközet után, egyszerűen folytatta a kunok lázadása miatt félbeszakadt patakait. Az akkor kiadott oklevelek egyike, történetesen az első, amely október 23-án kelt, a „Patak vár mellett fekvő Újhely” – azaz a mai Sátoraljaújhely – királyi vendégtelepeseinek birtokügyében hozott uralkodói döntést foglalja írásba, ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy a szegedi gyűlés valóban a pataki folytatásának tekinthető. A király tartózkodási helyeinek ismerete, amint azt az iménti példa igazolja, nélkülözhetetlen támpontokat kínálhat a politikatörténeti események rekonstrukciója során.

Az uralkodó és udvara gyakori utazásai korántsem jelentették azt, még a 11–12. század folyamán sem, hogy ne lettek volna olyan települések az országban, amelyeket különleges kapcsolat fűzött a dinasztiahoz. Nem sok kétség férhet ahhoz, hogy az első ezredforduló körüli években Esztergom számított az Árpádok első számú hatalmi központjának. Kései forrásaink szerint Géza fejedelem építtette az esztergomi várat – és abban a maga palotáját –, s ő alapította ugyanott Szent István első vértanú egyházát. Az

*35. kép. Halotti ékszerek III. Béla és felesége,
Antiochiai Anna székesfehérvári sírjából*

1083-ban szentté avatott István kisebbik legendája szerint Esztergomban született a későbbi király, aki, a magyar krónikák előadása szerint, innen indult Koppány ellen, s ellensége felnagyelt testének egyik darabját is az esztergomi vár kapujára tűzték ki. Az adatsorba jól beilleszthető az István esztergomi koronázására vonatkozó hír, miként az is, hogy Esztergom főpapja lett a magyar egyház érseke.

Székesfehérvár még Szent István uralkodása idején zárkózott fel Esztergom mellé, annak következtében, hogy a király itt alapította meg azt a prépostságot, amelynek templomát szánta dinasztíája szakrális központjának. Ezt a szerepet, mint láthattuk, eleinte a koronázás színhelyeként töltötte be, ami a 12. századtól kezdődően a dinasztia tagjainak leggyakoribb temetkezési helyeként tovább erősödött. Esztergomot, úgy tűnik, a világi igazgatás terén is háttérbe szorította némiképpen Székesfehérvár, aligha lesz ugyanis véletlen, hogy forrásaink a 11. század közepének történeteit elbeszélve gyakran említik Székesfehérvárt „királyi székváros”-ként, a „királyság székvárosa”-ként vagy egyszerűen „királyi város”-ként, s alighanem ezzel hozható összefüggésbe, hogy I. Béla Székesfehérvárra hívta össze azt a gyűlést 1061-ben, amelynek alkalmával lázongás tört ki a pogányság visszaállítását követelők körében. A 12. század közepére azonban, miközben Székesfehérvár megőrizte szakrális jelentőségét, újra Esztergom került előtérbe. A szicíliai arab földrajztudós, Idrisi (Abū ‘Abdallāh Muhammad al-Idrīsī) 1154-re elkészült munkájában az olvasható Esztergomról, hogy az Magyarország „leghíresebb városa. Ez [az ország] fő városa, ennek a legnagyobb a kiterjedése, a legtöbb épülettel, a legtöbb lakossal és a legáltalánosabb jóléttel bír. Itt van a királyi palota és [Magyarország] királyainak kormányzóhelye” (Elter István ford.). Ebben az időszakban valóban rohamos fejlődésnek indult Esztergom és közvetlen környéke, ahol legalább hét új település jelenik meg forrásainkban az esztergomi Várhegy közvetlen szomszédságában a 12. század folyamán. Ezek némelyike kifejezetten a dinasztia tagjainak köszönhetette létrejöttét, mint például a II. Géza király által az 1150-es években alapított stefanita ispotályos rend háza mellett kialakult Szentkirály. Ilyen volt Tapolca is, amely a III. Béla első felesége, Antiochiai Anna (Ágnes) által az 1180-as évek közepe előtt alapított fürdő körül jött létre, míg a király második felesége, Capet Margit kulcsszerepet játszott Becket Szent Tamás kultuszának meghonosításában – így kerülhetett sor az 1180-as évek második felében a mártír főpap tiszteletére szentelt egyház alapítására, mely körül Szenttamás fejlődött ki. Mindezek betetőzésekekppen maga III. Béla az esztergomi várban kezdett bele a forrásunk által „királyi ház”-nak nevezett új palota építtetésébe. Legidősebb fia és utóda, Imre király azonban az esztergomi érsekségnek adományozta a még el nem készült palotát, talán azért, mert nem

volt zavartalan az érsekség és a királyi hatalom együttélése, amire a palota sorsáról hírt adó királyi oklevélnek az a megjegyzése enged következtetni, miszerint az adományra részben a „viszály elkerülése” érdekében került sor.

Az 1210-es években egy harmadik település jelent meg a dinasztia központjaként Esztergom és Székesfehérvár mellett: Óbuda. A településen még Péter király alapított prépostságot, s bizonyosra vehető, hogy királyi udvarház is állt annak szomszédságában, de Óbudának mégsem ezek, hanem a közelében fekvő három dunai rév – a megyeri, a jenői és a pesti – adott jelentőséget. (A megyeri rév a mai Káposztás- és Békésmegyer között volt, Jenő falu a mai Margit híd pesti hídfőjénél feküdt, míg a pesti rév a mai Belvárosi templom táján biztosított átkelést a Dunán.) II. András aztán az 1210-es években palotát emeltetett Óbudán, s ezzel kezdetét vette az a folyamat, amelynek eredményeként a település a 13. század végére a dinasztia kormányzati központjává vált, s megőrizte ezt a szerepét azt követően is, hogy a nagyobb részt eredetileg Óbuda határához tartozó „pesti hegyen” IV. Béla felépíttette azt a „várat”, mely csakhamar várossá nőtte ki magát, s megörökölte a Buda nevet annak eredeti birtokosától, a mai Óbudától. A változás jeleként megjelenik az „Óbuda” elnevezés, ám a „Buda” nevet továbbra is gyakran használták a mai Óbudát értve alatta – az említett óbudai prépostság például mindig „budai”-ként szerepel forrásainkban –, ami olykor megfajthetatlenné teszi, hogy voltaképpen melyik településre vonatkozik a „Buda” név.

A három település Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda mindegyike ott-hont adott olyan intézményeknek, melyek egyfajta székvárosi jelleget kölcsönöztek a településnek. Esztergomban ilyen volt – eladományozásáig – a királyi palota, s a 13. század közepéig a királyi bevételeket kezelő kamara is Esztergomban működött, s ennek megfelelően itt verték a király pénzét, melynek egy része beszedett adó formájában ide is tért vissza Kálmán király rendelkezésének megfelelően. Székesfehérvárott a központ szakrális jellegének megfelelő intézmények figyelhetők meg. A koronázás és azzal összefüggésben a koronázási jelvények, valamint a dinasztia ereklyekincseinek őrzése mellett mai fogalmainknak inkább megfelelő intézmény szintén létezett a településen: legkésőbb az 1180-as évek óta a fontosabbnak ítélt királyi okleveleket a prépostság őrizte, s az irategyüttest „királyi levél-

36. kép. Kőtrónus Esztergomból, 1200 körül

tár”-nak tekintették. A 13. század második felében – amikor már több-kevesebb házaggal nyomon tudjuk követni a királyok mozgását az országban – a többnyire továbbra is „Buda” néven emlegetett Óbuda volt a királyok leggyakoribb tartózkodási helye, s a század végén már bizonyosan ott működött a korábban Pesten székelő alnádor bírósága, az alországbíróé pedig talán kezdettől fogva, de a század végén már kétségtelenül Óbudán tevékenykedett. Ez a helyzet tükröződik IV. László azon 1288. évi oklevelében, mely a király állandó óbudai

tartózkodását említi, ámbar nem a király, hanem az udvar intézményeinek állandó jelenlétére vonatkozik a megjegyzés. A dinasztia tehát nem egyetlen székvárosa volt: három település – Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda – osztozott, más-más funkciókat ellátva, egy királyi székváros jellemzőin.

EGYÜTTMŰKÖDÉS AZ ALATTVALÓKKAL

A felnőtt és cselekvőképessége birtokában lévő király személyesen, de nem egyedül gyakorolta az őt megillető hatalmat. A sikeres uralkodás elengedhetetlen feltételei közé tartozott az együttműködés mind a dinasztia többi tagjával – ennek formáiról a későbbi fejezetekben lesz szó –, mind az alattvalókkal, közülük is kiváltképpen az egyházi és világi előkelőkkel.

A király és az előkelők közötti együttműködés elsődleges színtere a királyi tanács volt. Az intézmény talán rendelkezett valamiféle előzménnyel már a királyság megalapítása előtti korban is. Erre utalhat a Hartvik-legenda,

amikor arról ír, hogy Géza fejedelem a „főemberekkel” lefolytatott tanácskozás eredményeként jelölte ki fiát, Istvánt utódjának, ámbár kézenfekvő lehet arra is gondolni, hogy a püspök a maga korában már bizonyosan létező intézményt vetítette vissza a múltba: a kérdés eldönthetetlen. Az mindenesetre bizonyos, hogy a királyság megalapítását követően István király törvényei már gyakran „tanácsunk döntése”-re vagy a „királyi tanács döntése”-re hivatkoznak, hol a *senatus*, hol a *concilium* kifejezést alkalmazva a testületre, de valószínű, hogy az „előkelőink gyűlése” fordulat szintén a királyi tanácsra utal, s nem valamiféle tágabb körben megrendezett összejövetelre. Az már inkább vitatható, hogy az a „zsinati gyűlés”, amelyen Aba Sámuel az előzőtt Péter király törvényeit a „püspökök és a főemberek közös tanácsával” visszavonta, a királyi tanács volt-e, vagy annak kibővített ülése.

A királyi tanács tagjai kezdettől fogva a főpapok és a főbb méltóságokat viselő világi előkelők voltak, az utóbbiakra vonatkozhat a Szent István egyik törvényében felbukkanó „születésre és méltóságra nézve nagyobbak” fordulat. A világi méltóságviselőket a király választotta ki, többnyire az előkelő születésűnek számító alattvalói köréből, de ismertek példák külföldről érkezők, valamint alacsonyabb sorból származó, de tehetségük vagy szerencséjük révén felemelkedő személyekről is. A főbb világi méltóságok viselőinek összefoglaló neveként a 13. század elejétől a „báró” kifejezés állandósult, amely tehát ekkor még nem örökletes főúri cím volt. A királyi tanácsban helyet foglaló főpapok kijelölése terén – miként a püspökségek létesítését illetően is – a kor szokásainak megfelelően eredetileg a világi méltóságviselőkhöz hasonló szabadsággal dönthettek az uralkodók. Ennek eszmetörténeti alapjául az a meggyőződés szolgált, hogy a koronázás szertartásában központi szerephez jutó és ószövetségi mintákat követő szentelt olajjal történő felkenés eredményeként az uralkodói méltóság nem különül el élesen a püspökitől. A felkenés révén az uralkodó mint „király és pap” mintegy püspöki hatalomhoz jutott országának egyházán belül, annak „irányítója és védelmezője” lett, követve ezzel a kései antikvitás keresztény császárainak példáját. Ennek megfelelően a korai középkorban olyan vélemények is megfogalmazódtak, amelyek a királyavatást a szentségek között tartották számon. Ez, a Karoling-korban már kifejlett formájában létező felfogás alapozta meg a világi uralkodók azon egyházpolitikai jogosítványait, amelyek ellen az

„egyház szabadsága” nevében a 10. századi egyházi reformmozgalmakból kifejlődő, s legharcosabb képviselőjéről, VII. Gergely pápáról (1073–1085) elnevezett gregorianizmus indított harcot. Az egyházi reformmozgalmak térnyerése után állandó vitára adott okot a magyar királyok befolyása a hazai egyházra az Árpádok és a pápák között. Ezek nyitányaként íratta meg a 11. század utolsó éveiben Kálmán király Hartvik püspökkel Szent István újabb, harmadik legendáját, mely egyfajta politikai vitairatként a II. Szilveszter pápa (999–1003) által István királynak adott állítólagos felhatalmazásra vezette vissza a magyar uralkodók hagyományosan, valójában bármiféle pápai engedély nélkül élvezett egyházpolitikai jogosítványait, s így kívánta – történeti keretbe illesztve – elismertetni azokat. Hartvik szerint ugyanis II. Szilveszter pápa nemcsak koronát, hanem „[a]zonfelül még egy keresztet is küldött a királynak, amelyet apostoli küldetésének jelképe gyanánt előtte kellett hordozni, és hozzátette: »Én magam apostoli vagyok, ő viszont méltán apostola Krisztusnak, hiszen általa Krisztus magának ily nagy népet térített meg. Ezért az ő rendelkezésre bízunk az egyházaknak és népeiknek igazgatását mindkét jog alapján, amint az isteni kegyelem néki értésére adja«” (Kisdi Klára ford.). Hartvik célja tehát – aligha vitatható módon királya, Kálmán akaratának megfelelően – az volt, hogy a saját korában egyházi és világi téren egyaránt korlátlan főhatalomra törő pápaságával szemben történetileg igazolja a magyar királyok egyházpolitikai befolyásának pápai eredetét. Erre szolgál az idézet részben feltűnő „mindkét jog” kifejezés, mely egyszerre ruházza fel Istvánt az egyházat megillető lelki és az uralkodóra tartozó e világi hatalommal, akit a csak „apostoli” pápával szemben Krisztus valószínű apostolának minősít a szöveg, s teszi mindezt úgy, mintha ezt maga II. Szilveszter jelentette volna ki.

Kései híradások szerint Kálmán király követei utóbb, az 1106. évi guastallai zsinaton az uralkodó nevében lemondtak volna a főpapok beiktatásának a jogáról, az investitúráról, ám nyomós érvek szólnak amellett, hogy ezek a tudósítások nem tekinthetők hitelesnek. A főpapi székek betöltésének ügyét végül a 13. század folyamán sajátos kompromisszum zárta le. Elvileg a kánoni választás elve volt érvényben – amelynek értelmében a püspöki és érseki egyházak papjaiból álló testületek, a káptalanok tagjai szabadon választhatják meg a soron következő főpapot –, az uralkodót azonban a királyi alapítású

egyházak kegyuraként megillette a jelöltajánlási jog, ami a gyakorlatban azt eredményezte, hogy többnyire a király kiszemeltje nyerte el a tisztséget.

A főbb világi és egyházi méltóságok viselőire esetenként együttesen alkalmazták a „báró” elnevezést, aminek hátterében minden bizonnyal az húzódik meg, hogy mindkét csoport tagjainak voltaképpen ugyanazok voltak a feladatai a királyi tanácsban: segíteni az uralkodót döntései meghozatalában, majd közreműködni a határozatok végrehajtásában, mert „a korona és az ország állapotát az előkelők erényei és tanácsai egyaránt rendíthetetlenül megszilárdítják”, amint az II. András egyik oklevelében olvasható. A világiakra vonatkozóan IV. László 1274-ben kiadott oklevele mindezt úgy összegzi, hogy „a Magyar Királyság bárói[nak] hűsége, vitézsége és szorgalma elődeink idejében sikeresen kormányozta és védelmezte Magyarországot”, s voltaképpen ugyanezt juttatja kifejezésre – a szükségszerű módosításokkal – a IV. Béla nevében megfogalmazott oklevél szövege 1253-ban, mely szerint az esztergomi érsek „országunk minden súlyos és titkos ügyében tanáccsal és segítséggel tartozik támogatást nyújtani nekünk”.

A királyi tanács mindkét fél számára kulcsfontosságú intézmény volt. Az uralkodónak a tanács egyetértése a meghozott döntések támogatására és végrehajtására adott biztosítékot, korántsem véletlen, hogy a Szent István nevében fia, Imre számára megfogalmazott *Intelmek* külön fejezetben hívja fel a herceg figyelmét a királyi tanács nélkülözhetetlen voltára: „[a] tanács teszi a királyokat királlyá, szabja meg a királyság határait, védi meg a hazát, tervezi meg a háborúkat, szerzi meg a győzelmet, győzi le az ellenséget, nevezi nevén a barátokat, építi fel az államokat, rombolja le az ellenséges táborokat”, s ezért elengedhetetlen, hogy a királyi tanácsban „az idősebb, az átlagnál derekabb, okosabb és a legbecsületesebb tanácsnokok” üljenek, „[h]a ugyanis okosokkal jársz együtt, okos leszel, ha ostobák közt forgolódsz, az ő társukul szegődöl” (Bollók János ford.).

Az egyházi és világi előkelők ugyanakkor a tanácsban kísérelhették meg érvényesíteni befolyásukat akár annak érdekében is, hogy a meghozott döntések személy szerint kedvezzenek nekik. Aligha túlzott tehát a német Freisingi Ottó püspök a 12. század közepén, amikor arról írt, hogy a magyarok „egyetlen fontos ügybe sem vágnak bele többszöri, hosszas tanácskozás nélkül [...], a király udvarában gyűlnek tehát össze a főemberek, ki-ki hozva

a saját székét, és államuk helyzetét pontról pontra részletesen megtárgyalják, megvitatják” (Kisdi Klára ford.). Az említett székek egyébként közel száz év múlva áldozataul estek IV. Béla azon, az uralkodó és alattvalói közötti távolságot – a már említett írásbeli kérvényezés bevezetéséhez hasonlóan – növelni akaró törekvésének. Minden bizonnyal a királyi tanács üléseire vonatkozik ugyanis Rogerius beszámolója arról, hogy Béla „elrendelte, hogy ha valaki a bárók közül a jelenlétében le mer ülni valamilyen székbe – kivéve a hercegeket, érsekeket és püspököket –, bűnhődjék megérdemelt büntetéssel. Ugyanakkor elégette a bárók székeit, amennyit meg tudott találni” (Horváth János ford.).

A tanács ugyanakkor pusztán léteével korlátozta bizonyos mértékig a király hatalmát, mivel ott az uralkodónak támogatást kellett szereznie elhatározásaihoz. Ellenkező esetben „zsarnok”-nak tekintették, mint Péter királyt, aki második országlása idején „már nem is uralkodott, hanem inkább a sárba tiporva, zsarnoki kegyetlenséggel korbácsolta Magyarországot” (Bollók János ford.), s törvényeit „saját kénye-kedve szerint jogtalanul” (Makk Ferenc ford.) – azaz a királyi tanács egyetértése nélkül – hozta. 1123-ban, amikor II. István egy rutén fejedelemnek segítséget nyújtva ostromolta Vlagyimir várát, a támogatott fejedelem halála után a magyar előkelők értelmetlennek ítélték a további hadakozást, s világossá tették a harcot folytatni akaró király számára, hogy azt „főembereinek a tanácsa nélkül” (Bollók János ford.) tenné. Ugyanígy vetették Rogerius szerint IV. Béla szemére az előkelők jó száz évvel később, hogy „mellőzve tanácsukat, vagy éppen annak ellenére” (Horváth János ford.) telepítette be a kunokat az országba.

A különösen fontosnak ítélt ügyek tárgyalásakor a királyi tanács ülését kibővítették a méltóságot éppen nem viselő előkelőkkel. Minden bizonnyal erre került sor az országba betörő trónkövetelővel, Borisszal a Sajó folyó közelében vívott csata előtt nem sokkal, mégpedig annak érdekében, hogy színvallásra kényszerítsék „Magyarország előkelői”-t: fattyúnak tartják-e Boriszt vagy Kálmán király fiának, s a bizonytalankodókat végül II. Béla király és „tanácsadói” kezdeményezésére lemészárolták. A 13. században szintén találunk olyan utalásokat forrásainkban, amelyek a tanács kibővített ülésére engednek következtetni: az ilyen alkalmakkor született döntésekre úgy tekintettek, mint amelyeket az „egész ország” hozott meg.

Volt ugyanakkor olyan gyűlés, amelyet még szélesebb körben hirdettek meg, igaz, nem időszzerű politikai kérdések eldöntése céljából. III. Béla egyik 1181-ben kiadott oklevele beszéli el, hogy „midőn Szent István király ünnepét Fehérvárott töltöttem” – így az uralkodó nevében megfogalmazott szöveg –, a zágrábi kanonokok azzal a panasszal álltak elő, hogy egy birtokuktól jogtalanul megfosztották őket. A király „az ország számos főemberének jelenlétében” megtárgyalta az ügyet, s megbizonyosodván a kanonokok állításának igaz voltáról, visszaítélte a birtokot nekik. A történetben egyszerre tűnik fel az az archaikus szokás, mely szerint az uralkodó a nagyobb ünnepeket valamely jelesebb egyházban üli meg, valamint a király személyes hatalomgyakorlása, esetünkben az ítélkezés. A későbbiekben szintén vannak adataink a történetírásban „székesfehérvári törvénynap”-ként emlegetett ítélkezésekre, melyek megtartását a 13. század törvényei, elsőként II. András 1222. évi Aranybullája, rendre elő is írják, ámbár a részleteket illetően egymástól eltérő változatokban. II. András uralkodásának idején ugyanakkor a nagyböjt időszakában és Óbudán kerültek terítékre részint kormányzati, részint bírói ügyek, aligha függetlenül a település kormányzati központtá fejlesztésétől. A király korából egy, minden bizonnyal 1213-ban kiállított oklevél utalásai tanúskodnak léte mellett, de talán azt az ügyet is egy ilyen alkalommal tárgyalhatták két évvel korábban, amelyben a jól ismert váradiakhoz hasonló, de az alkalommal az óbudai egyházban lefolytatott tüzesvas-próbára került sor. A gyakorlat tovább élését IV. Béla uralkodásának első éveiben Rogerius megjegyzése mellett – mely szerint a király 1241 kora tavaszán Óbudára ment, „ahol a nagyböjtöt szokta tölteni” (Horváth János ford.) – okleveles adatok bizonyítják.

A Székesfehérvárott, Szent István ünnepén megrendezett „törvénynap” bizonyosan egyik előzménye volt a 13. század második felében kifejlődő „általános gyűlés”-nek – a modern történetírás szakkifejezésével: „országos gyűlés”-nek –, mely a király és alattvalói együttműködésének újabb szintereként jött létre. A gyűlések elsősorban az ország egészét érintő politikai kérdések megtárgyalására szolgáltak, ám továbbra is alkalmat adtak a megsértett jogrend helyreállításával kapcsolatos, azaz bírói ügyek elintézésére vagy legalább annak kezdeményezésére. Az ismert gyűlések időpontjai azonban igen változatos képet mutatnak, amit minden bizonnyal a megoldásra

*37. kép. A város ábrázolása
az esztergomi latinok pecsétjén, 13. század*

váró politikai ügyek dinamikája magyaráz, a helyszínek között ugyanakkor Székesfehérvár mellett feltűnik „Buda” – s többnyire nem dönthető el, hogy a helynév a mai Budára vagy Óbudára vonatkozik-e, máskor ellenben egyértelműen Óbuda a helyszín –, de rendeztek országos gyűlést Pesten, Tétényben, Rákoson vagy éppen a Székesfehérvárhoz közel fekvő Fövenyben. Az említett települések közös jellemzője, hogy valamennyi – forrásaink kifejezésével élve – az „ország közepé”-n feküdt, amelynek területét a királyi székváros feladatköreit egymással megosztva betöltő Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda jelölték ki. A gyűlések állandó résztvevői a főpapok, bárók és nemesek voltak, esetenként azonban kunok, erdélyi szászok, székelyek és románok jelenlétéről is tudunk.

A KIRÁLYI HATALOM INTÉZMÉNYES KORLÁTOZÁSA

Az együttműködés kényszere miatt az uralkodó igyekezett személyes híveit juttatni méltóságokhoz. Érthető tehát, hogy az a Gutkeled nembéli István, akiről maga IV. Béla király emlékezett meg egyik oklevelében úgy, mint „szívünk szerint való férfiú”-ról, az 1242-től egészen haláláig, 1259-ig terjedő időszakban megszakítás nélkül jelentős bárói tisztségeket viselt.

A világi bárók kinevezésekor mindazonáltal célszerű volt, ha a király egyensúlyt alakít ki saját elképzelései és a bárói méltóságokra vágyók igényei között, amit az tett nehéz feladattá, hogy a bárói méltóságok száma korlátozott volt. Szerencsés esetben a báró megfelelt annak a jellemzésnek, amit szintén IV. Béla egyik oklevele adott Geregye nembéli Pál országbíró-ról, aki „különböző erényeivel méltán rászolgált, hogy ne csupán nemességénél fogva, de nagylelkű tettei alapján is országunk előkelői és főemberei közé tartozzék” (Gy. Ruitz Izabella ford.). Ha a báró mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, akkor a király saját belátása szerint – ám a politikai célszerűség szempontjaira figyelemmel – megfosztotta méltóságától, mint tette azt IV. Béla éppen az említett Geregye Pállal, amikor megrendült benne bizalma.

Az uralkodó döntési szabadságát a méltóságviselők kiválasztása terén sokáig semmi nem korlátozta. A 13. században aztán megjelentek az első törekvések a királyi akarat korlátok közé szorítására. Az 1222. évi Aranybullában maga II. András ajánlotta fel azt a megoldást, mely a királyi tanács hozzájárulásához kötötte volna az idegenek méltóságra emelését, amivel nagy kockázatot nem vállalt, hiszen – rendes körülmények között – a hívei ültek a királyi tanácsban, így nem okozhatott nagy nehézséget akarata keresztülvitele, miközben a rendelkezés alkalmas lehetett a méltóságra hasztalan várók és az idegenekben riválisaikat látó elégedetlenkedők lecsendesítésére. Utóbb a király mégis inkább tágitotta saját mozgásterét, amikor az Aranybulla 1231. évi megújításában az idegenek méltóságviselésére vonatkozóan csupán az a megkötés került be, hogy kizárólag az országban megtelepedő „nemes vendégek” kaphatnak méltóságot, ami valójában nem volt más, mint a Szent István kora óta élő, nagy hagyományokkal rendelkező gyakorlat

törvénybe foglalása, ám arról, hogy a királyi tanácsnak bármi szerep jutna, ekkor már nem hallunk.

Az 1290-es évek törvényei már valódi korlátokat emeltek az uralkodó elé a méltóságok betöltése terén, amit III. András trónra jutásának körülményei magyaráznak. Andrást a Lodomér esztergomi érsek által a leghatalmasabb előkelőkből összekovácsolt alkalmi koalíció döntése eredményeként koronázták meg IV. László gyermektelen halálát követően, így a királynak mind a kormányzati rendszerére jelentős befolyást gyakorló főpapi kör törekvéseire, mind az előkelők igényeire tekintettel kellett lennie. Az 1290-ben kiadott törvényben újra előkerült az idegenek – valamint, új elemként, a pogányok, a nem nemesek és a hatalmaskodók – méltóságra emelésének tilalma, továbbá meghatározták azoknak a méltóságoknak a körét, amelyek betöltéséről csak az „ország nemeseinek tanácsából”, azaz az országos gyűlés jóváhagyásával rendelkezhet a király: a törvény a két országos hatáskörrel ítélező bírót, a nádort és az országbírót, az uralkodó gazdasági ügyeit kézben tartó tárnokmestert, valamint a királyi oklevelek kiállításában kulcsszerepet játszó alkancellárt sorolta ezek közé. Az 1298. évi törvény még tovább ment ezen az úton: egyik rendelkezése szerint bármely méltóságot csak a III. András uralkodása idején felállított kisebb tanács egyetértésével tölthet be a király. A kisebb tanácsot a törvény hozta létre: „a király három-három hónapig tartson maga mellett két-két püspököt, [...] egyiket az esztergomi, másikat a kalocsai érseki tartomány alárendelt püspökei közül, és ugyanennyi, általunk most választott nemest az ország minden nemese képében” (Szilágyi Loránd ford.). A kisebb tanács tehát a bárók kizárásával működött, ami merőben új fejlemény, s félreérthetetlenül jelzi a főpapok és a bárók közötti ellentéteket.

III. András egy 1290 őszen kibocsátott okleveléből derül ki, hogy támogatói még pecséthasználatát is korlátozni igyekeztek, amikor úgy döntöttek, hogy a király a megkoronázását követő egy éven belül csak egyszerű pecsétet használjon a nagyobb jogbiztosító erővel rendelkező kettőspecsét helyett. III. András ennek ellenére vésetett és használt kettőspecsétet már 1290-ben is, s a törvények említett rendelkezéseit sem feltétlenül tartották be: példaként említhető, hogy 1298 tavaszától III. András alkancellárja már nem a székesfehérvári prépost volt, jöllehet az említett 1290. évi törvény a fehérvári prépost „régől fogva és köztudomás szerint” élvezett kiváltsá-

gának mondja az alkancellári tisztség viselését. Ennek oka az volt, hogy a préposti méltóságot betöltő Bicskei Botond szembefordult uralkodójával, leváltása tehát politikai szükségszerűségnek számított, ami, amint az magától értetődik, maga alá gyűrte a törvény előírását.

KONFLIKTUSOK A KIRÁLY ÉS ALATTVALÓI KÖZÖTT

III. András nem ok nélkül vonta meg bizalmát alkancellárjától, Bicskei Botondtól. Történt ugyanis, hogy az 1298 első napjaiban elhunyt Lodomér esztergomi érsek utódjául Bicskei Botondot választották meg, aki azonban hasztalan várta, hogy VIII. Bonifác pápa (1294–1303) megerősítse méltóságában, ezért aztán a magyar trónt III. Andrással szemben maguknak követelő nápolyi Anjouk mellé állt, azt remélve, hogy lépésével elnyeri végre az Anjouk trónigényét támogató pápa kegyét, majd a király haragja elől kitérve a szintén az Anjouk pártján álló egyik előkelő védőszárnyai alá húzódott.

A politikai – vagy akár személyes jellegű – konfliktusok a király és alattvalói között végigkísérik a dinasztia életét, ám ezek történetében hatalmas törés következett be, aminek időpontja pontosan megjelölhető.

A korai időszakra jellemző állapotok bemutatására a legalkalmasabb alighanem Freisingi Ottó gyakran idézett megfigyelése, mely szerint a magyarok „fejedelmük irányában [...] mind olyan engedelmességet tanúsítanak, hogy istentelen gaztettnek tartják nemhogy nyílt ellenszegüléssel felfingerelni, de alattomban folytatott suttogással megbántani is [...], ha [...] valamely főrendű személy a királyt mégoly csekély dologban is megsérti, vagy ha – akár alaptalanul – csak [ennek] a gyanújába keveredik, bármely közönséges, az udvarból odaküldött törvényszolga egyedül elfoghatja, megkötözheti és mindenféle kínzásoknak vetheti alá, hiába veszik körül a csatlósai [...], a fejedelem akarata egyedül elegendő mindenki számára döntő érvként” (Kisdi Klára ford.). A német püspök utolsó megjegyzése, mint láthattuk, erős túlzás, a királyi hatalom nyomasztó túlsúlyának hangsúlyozása azonban helytálló lehet, miként az a történetírói vélemény is, mely szerint a 11–12. században annak az előkelőnek, aki valami módon súlyosabb összetűzésbe keveredett uralkodójával, az egyetlen reménysége jószerével csak az lehetett, ha még

azelőtt sikerül az ország határain túlra menekülnie, hogy a király lefogatná. S valóban, a 11. századi trónharcok során mind a dinasztia éppen alulmaradó tagjai, mind az oldalukon kitartó híveik, ha teheték, külföldre menekültek a győztes elől. Ilyen körülmények közepette kegyes cselekedetnek számított, ha a király száműzetésbe küldte azt, akit ellenfelének tartott. Pontos képet ad egy súlyosabb konfliktus lezárásáról a *Pozsonyi Évkönyv* lakonikus bejegyzése, mely azt idézi fel, miként számolt le III. Béla a vele szemben trónkövetelőként fellépő öccse, Géza herceg támogatóival: „Vata ispánt megvakítják. István kalocsai püspököt [azaz érseket] leteszik [tudniillik megfosztják méltóságától]. Ugyanezen időben a király anyját száműzetésbe küldik” (Kulcsár Péter ford.).

Az alattvalók kiszolgáltatottsága és a királyi hatalom rendkívüli túlsúlya azon alapult, hogy az ország erőforrásainak túlnyomó többsége közvetlenül vagy közvetve az uralkodó kezében összpontosult. A királyi birtokok tömege mellett még a leggazdagabb előkelők személyes vagyona is jószerével észrevehetetlenül jelentéktelennek tűnt, így az előkelők vagyoni gyarapodásának elsődleges forrásai a királyi tisztségek viselésével együtt járó jövedelmek voltak. Ezek azonban megintcsak eltörpültek az uralkodó bevételei mellett. Az ispáni méltóságokat viselő előkelőket az általuk beszedett királyi jövedelmekből régi szokás szerint harmadrész illette meg, a kétharmad az uralkodóé volt: erre utal a vámok esetében a magyar nyelvű „királyketteje” (*keralquettet*) kifejezés, mely egy 1282-ben kiállított forrásunkban bukkan fel. A király azonban olyan jövedelemforrásokkal is rendelkezett, amelyeken nem osztozott ispánjaival. Az Árpád-kori uralkodó jövedelmeiről egyetlen forrásunk ad átfogó képet: az a jövedelemjegyzék, amely általános vélemény szerint a 12. század utolsó negyedében, III. Béla uralkodása idején készült, s alighanem egy dinasztikus házasság előkészítéséhez kapcsolódóan mutatta be a magyar király jövedelmeit. Bár a jegyzék pontosabb datálása és a benne foglalt összegek megbízhatósága vitatható, a királyi bevételek szerkezete és az egyes jövedelemforrások egymáshoz viszonyított arányai mégis közel állhatnak a tényleges helyzethez. A jegyzék hét bevételi forrást említ meg, s az ezek mellé rendelt összegek alapján könnyen kiszámítható súlyuk az együttesen 139 ezer márkában megadott királyi jövedelem egészében. A pénzverésből (60 ezer marka: 43%), a sóból (16 ezer marka: 12%),

38. kép. III. Béla uralkodása alatt vert rézpénz

a vámokból (3 ezer márká: 2%), az erdélyi szászok (15 ezer márká: 11%), a megyék (25 ezer márká: 18%) és Szlavónia adójából (10 ezer márká: 7%) származó jövedelmek mellett az ispánok ajándékai (10 ezer márká: 7%) is a tételek közé került. Mindebből az ispánok „átlagos” – a valóságban, persze, aligha létező – jövedelme is megbecsülhető. Az említett jövedelemforrások között két olyan szerepel, amelyek összebevételén a király osztozott ispánjainak az említett kétharmad–egyharmad arányban: a vámokból és a megyékből bejövő összegekről van szó. A szöveg azonban nem teljesen egyértelmű. A vámok esetében a jövedelem forrásáról az olvasható ki, hogy a királynak „az útvámokból, az átkelőkből, a vásárokból, amelyek mind az övéi”, van 3 ezer márká jövedelme, az azonban nem derül ki a szövegből, hogy az említett összeg, a 3 ezer márká vajon már az ispáni rész levonása után a királynál maradó kétharmad-e, s ez esetben a vámokból valójában 4,5 ezer márká folyt be, vagy ellenkezőleg, a 3 ezer márká a teljes összeg, amiből azonban ezer az ispánok része volt. Az előbbi megoldás mindazonáltal némiképpen valószínűbbnek ítéltető. Ez a kérdés a megyei jövedelmek esetében nem merül fel, mivel ott a szöveg világosan a királynak „a hetvenkét ispánjától [származó] éves jövedelemből [öt illetve két]harmadrészből” származtatja a 25 ezer márkát, ami alapján nem nagy feladat kiszámolni, hogy a teljes jövedelem valójában 37,5 ezer márká volt, s 12,5 ezer márkát tett ki az ispánok harmadrésze. Az említett bizonytalanság figyelembevételével a vá-

mokból és a megyei adókból származó királyi jövedelmekből az ispánoknak járó egyharmad rész 13,5–14 ezer márkára becsülhető, ami alig valamivel több, mint a király éves bevételeinek 10%-a. A teljes összeg azonban nem sokáig maradt az ispánoknál, hiszen a jegyzék azt állítja: „[a] hetvenkét ispán mindegyike évente egyszer megvendégeli Magyarország királyát, és mielőtt az felállna az asztaltól, ajándékot ad, legkevesebb száz márkát és közülük néhányan ezer márkát” (Weisz Boglárka ford.). Ezeknek az ajándékoknak a teljes összegét becsüli a jegyzék 10 ezer márkára. Ennek levonása után az ispánoknak az ispáni harmadból származó éves bevételei 3,5–4 ezer márkára rúgnának. Csakhogy ez az összeg – a jegyzék szerint – hetvenkét ispán között oszlott meg, s bizonyosan nem egyenlő arányban. Az átlag 48,6–55,5 márká, amiből nemhogy ezer-, de százmárkányi ajándékokra sem futotta. Az ellentmondás nyilvánvaló, feloldására két megoldással próbálkozhatunk, önkényesen, ez nem tagadható. Az egyik: figyelmen kívül hagyjuk az ispáni ajándékok 10 ezer márkányi összegét, ami egyébként is erős túlzásnak tűnik a többi tételhez viszonyítva. Ezzel a korrekcióval a királyi összbevétel 129 ezer márkára csökken, az ispáni harmadok pedig ennek az összegnek továbbra is valamivel több mint 10%-át teszik ki (10,4–10,8%), miközben az egy-egy ispánra jutó átlag 187,5–194,4 márká, ami már inkább hihetőnek tűnik. A másik lehetőség az, hogy az ispánok nem tisztségük bevételeiből fedezték a királynak juttatott ajándékok költségeit; ez esetben vagy kész ráfizetés volt ispáni méltóságot viselni – ami megintcsak nehezen hihető –, vagy voltak az ispánoknak olyan bevételeik, mégpedig jelentős mértékűek, amelyek nem jelennek meg a királyi jövedelemjegyzék látóhatárán. Ez esetben az utóbbi megoldás tűnik valószínűbbnek, hiszen az például kétségtelen, hogy az ispánok bírói joghatósággal is rendelkeztek, ami bizonyosan járt némi bevétellel, annak nagysága azonban nyilvánvalóan időről időre változott, és nagysága – források híján – még hozzávetőlegesen sem becsülhető meg. Bármilyen legyen az igazság az ispáni ajándékokkal kapcsolatban, az minden bizonytalanság ellenére világosan kiderül, hogy a király jövedelmei mellett az ispánokat megillető összegek igen szerények voltak.

Növelte a királyok hatalmi túlsúlyát, hogy az uralkodói birtokok egyik fajtája, a királyi várszervezet behálózta az ország egész területét: a várakból és a tartozékaikként alájuk rendelt birtokokból álló intézmény katonáskodás-

39. kép. A tatárjárás után épült Hollókő vára

sal szolgáló népei nemcsak az országba betörő külső ellenség ellen vehettek fel a harcot, hanem gyorsan mozgósítható és bevethető erőt képviseltek bármiféle esetleges lázadással szemben is.

Ez a helyzet az 1270-es évek elejére alapjaiban változott meg: az erőviszonyok a királyi hatalom rovására módosultak. A folyamat hátterében egymással párhuzamosan kibontakozó fejlemények álltak. A királyi birtokok eladományozása a 12–13. század fordulója táján a korábbiakat jelentős mértékben meghaladó lendületet vett, s ennek következtében hatalmas magánvagyonok alakultak ki. A királyi várszervezet korszerűtlenné vált – zömmel faszerkezetes földsáncokkal védett – várai helyét a korban modernnek számító kővárak vették át, s az építtetőknak már csupán egyike volt a királyi hatalom, legtöbbjükét világi birtokosok emelték. A nagybirtokos és várral – vagy akár várakkal – rendelkező előkelők magukhoz vonzották a szolgálatukra hajlandó környékbeli nemeseket, akik készek voltak uraikat követni akár a király ellenében is.

Az erőviszonyok megváltozását szemléletesen mutatják az V. István király uralkodása elején és végén történtek. IV. Béla király – tisztában lévén azzal, hogy hívei egy részét trónörököse, István személyes ellenségeinek tekinti – nem sokkal halála előtt levelet írt II. Ottokár cseh királynak (1253–1278), amelyben arra kérte, hogy „mindazon báróinkat, kik hűségben állhatatosan megmaradtak, ha hozzátok folyamodnának, atyailag öleljétek magatokhoz, tanácsal és segítséggel gondolatok reájuk alkalmas időben, ha a mi halálunk után esetleg határaitokra kellene nekik távozniok”. IV. Béla ismerte saját korának politikai hagyományait, valamint az azok által meghatározott magatartásformákat, s nem is tévedett: a legbizalmasabb hívei közé tartozó Kőszegi Henrik és társai valóban a cseh király prágai udvarába menekültek nem sokkal az új király, V. István trónra léptét követően. Az uralkodóval 1272 nyarán szembeforduló Gutkeled nembéli Joachim szlavóniai bán – a IV. Béla „szíve szerint való férfiú”, Gutkeled István egyik fia – már más megoldást választott: elrabolta a király táborából a trónörökös László herceget, s túszával bezárkózott Kapronca várába. Számítása be is vált, mert a herceg kiszabadítására küldött sereg dolgvégezetlenül volt kénytelen távozni a hiába ostromolt vár alól, s csakhamar elhunyt V. István király. Gutkeled Joachim akciója egyfelől bizonyosságot adott arról, hogy egy kővár által kínált menedékben akár a királyi hatalommal is dacolni lehet, másfelől átszakított egy addig szilárdan álló gátat. A korábbiakban a királyi család tagjaira csak egészen kivételes esetekben emeltek kezet – ezek egyike volt II. András király első felesége, Gertrúd meggyilkolása –, 1272 után azonban korántsem számított ritka eseménynek az efféle erőszak. V. István halálát követően a kiszabadult László herceg koronázására készülődő Erzsébet özvegy királyné Székesfehérvár melletti udvarházára tört rá néhány előkelő; az akció oka ismeretlen, mindenesetre sikerült megfutamítani a támadókat. Ezt követte Béla macsói herceg már említett meggyilkolása még mindig 1272-ben. 1274 nyarán Kőszegi Henrik pontosan nem ismert körülmények között hatalmába kerítette IV. Lászlót és Erzsébet özvegy királynét, kiszabadításuk után megintcsak Kőszegi Henrik, valamint a vele szövetséges Gutkeled Joachim a király öccsét, András herceget ejtette foglyul, ám a herceg rövidesen kiszabadult. A királyi család tagjainak személyes biztonságát veszélyeztető akciók IV. László kiskorúságának éveiben minden bizonnyal indokoltan

értelmezhetők a dinasztia tekintélyének megroppanását igazoló jelekként, s a helyzet már nem is változott: 1292-ben III. András hónapokig volt az említett Kőszegi Henrik fia, Iván fogságában. A dinasztia utolsó férfi tagjának uralkodása egész időszakában szembe kellett néznie két ellenség fenyegetésével. A külső veszélyt a születése, s következésképpen magyarországi uralma törvényességét soha el nem ismerő nápolyi Anjou-ház – valamint a trónigényüket, többnyire hallgatólagosan, támogató pápai hatalom – jelentette, az országon belül pedig az 1290-es évekre kifejlődött a nagybirtokos előkelők egy szűk csoportja, amelynek tagjai, az oligarchák képesek voltak arra, hogy egy-egy országrésznyi területről kiszorítsák a királyi hatalmat, s maguk lépjenek annak helyébe. Az oligarchákat fegyveres erővel megtörni sem IV. László, sem III. András nem volt képes, s utóbbi arra kényszerült, hogy előbb bizalmas báróival kössön – kölcsönös jogokat és kötelezettségeket megszabó, s így kifejezetten hűbéries jellegű – szerződéseket hatalma megszilárdítása érdekében, utóbb pedig – azt követően, hogy 1300 tavaszán döntés született az Anjouk nápolyi udvarában IV. László nővére, Mária nápolyi királyné unokájának, Károlynak a Magyar Királyságba küldéséről, hogy a jogos örökségének tartott országot birtokba vegye – kiegyezett az oligarchákkal. Az egyezés értelmében a király átengedte az oligarcháknak azt a területet, amely ténylegesen is a kezükön volt, s cserébe csupán annyit várt el, hogy ne álljanak az időközben Dalmáciában partra szállt Anjou Károly herceg oldalára. A dinasztia történetének végnapjaira a királyi hatalom csak árnyéka volt egykori önmagának, s a múlté volt már az Árpád-kor politikai hagyományának az az eleme is, mely szerint az alattvalóknak csak akkor lehet a saját birtokaik határain túl hatalmuk, ha a király részt ad nekik a magáéból.

IV. A KIRÁLYNÉ

A dinasztia fennmaradását, amint az magától értetődik, az biztosíthatta, ha férfi tagjai megházasodnak, és a frigyekből gyermekek születnek, köztük fiúk is. Így volt ez már a királyság megalapítása előtti időkben, amikor a házasságok az akkori – ismeretlen – szokások szerint létesültek, amiben lehet helye akár a többnejűségnek is, feltéve, hogy az nem Ajtony életvitelének egyedi jellemzője volt. Róla ugyanis megemlíti forrásunk, hogy megkeresztelkedése után is „hét feleséget tartott, merthogy a keresztény hitben nem volt éppen tökéletes” (Almási Tibor ford.). A feleségek némelyikéről, sajátos módon, vannak is információink az Ajtony bukását követő időkből. Egyiküket – Anonymus értesülése szerint – maga Szent István adta az Ajtonyt legyőző Csanádnak Ajtony várával együtt, „mivel a jó uralkodók szokása híveik megjutalmazása” (Veszprémy László ford.), egy másik pedig Szent Gellért legendájában tűnik fel, amikor említést tesz arról, hogy „egy előkelő asszony, jelesül is Becs ispán felesége, aki annak idején Ajtony asszonyai közé tartozott” és „[m]ég maga a szent keresztelte meg” (Almási Tibor ford.), Gellért sírjánál gyógyult fel betegségéből. A még pogány Árpádok feleségeiről semmit sem tudunk, még az ismeretei között tátongó réseket fantáziája segítségével gyakran áthidaló Anonymus is feltűnően visszafogott e téren. Álmosnak Szkítiából származó előkelő feleséget juttat, bár nevét nem ismeri, Árpád feleségét nem is említi, Zoltán házastársát annak a Ménmarótnak a lányában jelöli meg, aki minden bizonnyal kitalált személy, míg Taksonyról úgy tudja, hogy még apja hozott neki feleséget „a kunok földjéről”, azaz valahonnan a kelet-európai steppe egy pontosan meg nem határozható vidékéről. Más forrás által megerősített adattal csak Géza fejedelem feleségét, Saroltot illetően tud szolgálni Anonymus.

A HÁZASSÁGOK

A király házassága a legkevésbé sem volt az uralkodó magánügye, amint az egyértelműen kiderül II. István története alapján. Könyves Kálmán fiáról feljegyezte a krónikás, hogy „nem akart törvényes feleséget venni, hanem szajha ágyasokkal adta össze magát. Ezért [...] az előkelőségek, fájlatva az ország áldatlan állapotát és a király gyermektelenségét, szereztek neki feleséget, egy igen előkelő úrnőt, az apuliai Guiscard Róbert lányát” (Bollók János ford.). A krónikás a házastárs személyét illetően bizonyosan tévedett: valójában Róbert capuai normann herceg leánya volt II. István felesége. A házasság egyébként nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mivel gyermek nem született belőle, meglehet, István kitartott szajhái mellett.

II. István esete a házasságtól való vonakodása miatt egyedinek tekinthető, a dinasztia felnőtt férfi tagjai ugyanis rendszerint megházasodtak, akár többször is, ha a szükség úgy hozta. Az Árpád-házi uralkodók házasságkötéseiben a dinasztia tovább élésének biztosítására való törekvés párosult a külpolitika szempontjaival, s ez utóbbiak középpontjában a szövetségkeresés éppúgy ott lehetett, mint a korábbi ellentéteket feloldó béketeremtés. Az előbbire példa Szent István házassága a bajor Gizellával, ami minden kétséget kizáróan Géza fejedelem legnagyobb külpolitikai sikere volt, s az általa létesült bajor–magyar szövetség biztos támaszt nyújtott Istvánnak az államszervezés során. Más esetben a házasságkötés az azt megelőző ellenségeskedés időszakát zárta le. A Péterrel szemben trónra került I. András uralmát a Német-római Birodalom hosszú éveken át nem volt hajlandó elismerni, s csak meg-megújuló támadásainak sorozatos kudarca bírta rá a helyzet elfogadására. A békét eljegyzés pecsételte meg: András fia, az akkor már megkoronázott Salamon jegyese a császárrá még meg nem koronázott német uralkodó, IV. Henrik (1056–1106, császár 1084-től) nővére, Judit lett. Mind Salamon, mind Judit gyermek volt még az eljegyzés idején, magára a házasságkötésre csak évekkel később, 1063-ban került sor. Az esetek egy részében tehát még az apa gondoskodott fia házasságáról, s a gyermekházasságok nem mentek ritkaságszámba. Ha érett fejjel, maga az uralkodó választotta ki jövődöbelijét, nem kevésbé gondosan mérlegelte a lehetőségeket. III. Béla első felesége halála után előbb egy bizánci hercegnőt akart feleségül venni, ám a konstan-

40. kép. Uros szerb zsupán lánya, Ilona királyné
II. Béla mellett a trónon – az aradi gyűlést
ábrázoló miniatúra a Képes Krónikában

tinápolyi zsinat megakadályozta a házasságot arra hivatkozva, hogy a hercegnő már felszentelt apáca, ami egyébként igaz is volt. Elutasítását követően Béla az angol udvarban próbálkozott. II. Henrik (1154–1189) unokáját szemelte ki, de ebből a házasságból sem lett semmi, s így végül Margitot, II. Fülöp francia király (1180–1223) nővérét – az angol trónörökös özvegyét – vette feleségül. Különös, hogy III. Béla fia és utóda, Imre király szintén messze idegenből hozott feleséget magának az aragóniai Konstancia

személyében, ámbar kettejük frigyét minden bizonnyal még III. Béla kezdeményezte. E két házasság annál is inkább szembetűnő, mert az Árpádok rendszerint szomszédos országok uralkodócsaládjaival létesítettek házassági kapcsolatot. Az ismert királynék túlnyomó többsége közülük került ki, ami összhangban van azzal, hogy az Árpádok külpolitikai érdeklődése elsősorban Közép-Európára és az azzal közvetlenül szomszédos területekre terjedt ki, ami a lehetőségek és célok józan összehangolásának egyfajta jeleként értékelhető. A Magyar Királyság Európa azon régiójában jött létre, ahol a kereszténység latin ágához tartozó Nyugat, az ortodox bizánci világ és a részint pogány, részint muszlim steppe találkozott egymással, éppen nem meglepő tehát, hogy három egymást követő Árpád-házi uralkodó feleségének származása híven tükrözi az ország geopolitikai helyzetét: IV. Béla hitvese, Laszkarisz Mária a 13. század elején összeomlott Bizánci Birodalom örökségét Kis-Ázsiában is tovább éltető Nikaiából érkezett, V. István a Magyarországra 1246-ban beköltözött, steppei életmódjukat és szokásaikat hosszú ideig új hazájukban is őrző, a török nyelvű népek csoportjába tartozó kunok

egyik fejedelmének leányát, Erzsébetet vette feleségül, míg IV. László felesége, Izabella a Dél-Itáliában uralkodó francia Anjou-házból származott.

A dinasztia – esetenként még – meg nem koronázott férfi tagjainak házasságai terén a főbb vonásokat illetően ugyanazok a jellemzők figyelhetők meg, mint a királyok esetében, igaz, kevesebb megbízható híradás áll rendelkezésünkre.

A bizonytalanságok mindjárt az első esetben, Szent István egyetlen felnőttkort megért fia, Imre herceg történetében jelen vannak. Az bizonyos, hogy Imre megházasodott, hiszen István benne látta a maga örökösét, s a dinasztia tovább éltetésének a parancsa a trónörökösre még inkább vonatkozott, mint az oldalágak képviselőire. Arról azonban, hogy ki volt Imre felesége, forrásaink egymásnak ellentmondó tudósításokat hagytak ránk, s a túlságosan sok lehetőség éppúgy megválaszolatlanul teszi a kérdést, mint tenné azt a források teljes hallgatása. Imre legendája csak annyit közöl ezzel kapcsolatban, hogy „atyai rendelkezésből egy királyi nemzetségből származó nemes szüzet jegyeztek el Szent Imrével, és hoztak el hozzá, hogy mindkét királyi ágból királyi utódok származzanak a jövőre” (Piti Ferenc ford.). A 13. századi latin eredetiből a 16. században magyar nyelvre átültetett Szent Margit-legenda írója szintén Imre jegyeséről emlékezik meg, akiről úgy tudta, hogy a „görög császár leánya” volt, János gercsei főesperes 14. századi – nem éppen megbízhatóságáról nevezetes – krónikája szerint viszont III. Krešimir horvát király (1000–1030) leányáról van szó, végezetül a lengyelországi Lysa Góra-i Szent Kereszt-apátságban vezetett évkönyv egyik szerkesztése arról tudósít, hogy Mieszko lengyel király (1025–1034) leánya lett Imre jegyese. Az egymást kizáró tudósítások mindegyikének akadtak hívei a magyar történetírásban, a bizánci házasság mellett érvelők ugyanakkor azzal is számoltak, hogy a magyar Margit-legenda tudósítását a „görög császár leánya”-ról nem szükségképpen kell szó szerint értelmezni, meglehet, a bizánci császári családdal közeli rokonságban álló előkelő nőről lehet szó. Imre jegyesének vagy házastársának azonosítása ma is nyitott kérdés. Két 11. századi herceg, Dávid (I. András fia) és Lampert (I. Béla fia) esetleges házastársairól semmit sem tudunk. Álmos herceg feleségét és a házasságkötés időpontját ellenben ismerjük, mert a Kijevi Rusz történetének legrégebb krónikája, a „Régmúlt idők elbeszélése” a nyugati időszámítás szerinti 1104.

évnél tesz említést arról, hogy „augusztus 21-én adták férjhez Predszlavát, Szvjatopolk leányát Magyarországra, a királyfihoz” (Ferincz István ford.). Az említett Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem volt (1093–1113), a név nélkül feltűnő magyar „királyfi” pedig más, mint Álmos, nem lehet. Az bizonyosra vehető, hogy Álmos minden ismert gyermekének Predszlava volt az édesanyja, az azonban korántsem bizonyos, hogy ő lett volna Álmos első felesége, hiszen a házasság idején Álmos herceg – születésének feltételezett időpontja szerint – már harmincas évei közepén járhatott, indokoltan tartható tehát különösnek a kései házasság, ésszerűbb lehet az a feltételezés, hogy Álmos már korábban is házasságban élt egy ismeretlen nővel. A 13. század hercegeinek házasságai esetében jóval szilárdabb ismereteink vannak. II. András fiatalabb fiai, Kálmán és András, valamint IV. Béla másodszülött fia, Béla házassága egyaránt az apa külpolitikai elképzeléseihez igazodtak. Kálmán eljegyzése Leszek krakkói fejedelem (1202–1227) leányával, Szaloméval annak az egyezségnek a része volt, amit az apák kötöttek 1214-ben egymással: közösen veszik birtokba Halics fejedelemségét, ahol Kálmán uralkodik majd, feleségével, Szaloméval az oldalán, ám a fejedelemség egyes területei Leszeknek jutnak. A házasságkötésre utóbb sor is került, ám az sem politikai, sem dinasztikus szempontból nem bizonyult gyümölcsözőnek. Kálmán csak rövid ideig ülhetett Halics trónján, feleségével pedig szűzi házasságban élt, mivel az 1268-ban, szent életű klarissza apácaként elhunyt Szalome legenda szerint az asszony „Kálmán hitveseként is megőrizte tisztaságát minden kísértés nélkül” (Kisdi Klára ford.). Kálmán öccse, András herceg házassága számára ugyancsak II. András Halics megszerzésére irányuló tervei szolgáltatták a politikai hátteret: András egy rutén fejedelem, Msztyiszlav lányát vette feleségül. A házasság ez alkalommal sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel András herceg rövid és sikeresnek nem mondható halicsi uralkodása az ellenfelei által ostromolt Halics városában ért véget, amikor 1234 elején meghalt, s házassága is gyermektelen maradt. Végül pedig Béla herceg, IV. Béla ifjabb fia házassága a korábbi évek háborúinak lezárásaként az apja és II. Ottokár cseh király (1253–1278) között 1261-ben létrejött béke keretei közé illeszthető be. II. Ottokár feleségül vette IV. Béla unokáját, Kunigundát – Béla Anna nevű lányának egyik leányát –, míg Béla herceget eljegyezték II. Ottokár sógorának, Ottó brandenburgi örgrófnak a leányával,

akit szintén Kunigundának hívtak. Béla herceg és jegyese házasságkötésére végül évekkel később, 1264 őszén került sor Pozsony közelében, s az eseményről a stájer Ottokár terjedelmes és színes beszámolót ad munkájában, igaz, csak hallomásból értesült a történekről. Egy cseh forrásunk szerint a házasságkötés szertartása azzal ért véget, hogy Béla herceg aranykoronát helyezett Kunigunda fejére, amit aztán a kíséretében lévő lovagok egyike kirántott kardját megforgatva leverte onnan, „népének szokása szerint” teszi hozzá magyarázatképpen a szerző.

Az uralkodócsaládok tagjai között létrejött dinasztikus házasságok a kereszténység tanításainak megfelelően éppúgy egy életre köttettek, mint történt az a közönséges halandók esetében. Voltak persze kivételes esetek. A királyi frigyek felbontása során, ha arra sor került, ugyanúgy a dinasztia fennmaradásának és a politikai célszerűségnek a szempontjait mérlegelték, mint a házasságok megkötése alkalmával, érvényesítésük lehetőségét azonban korlátozta, hogy tekintettel kellett lenni a házasság szentségét hirdető egyház álláspontjára. Annak nem volt akadálya, hogy Kálmán király eltaszítsa magától házasságtörésen kapott második feleségét, a rutén Eufémiát. A férjes asszony félrelépését a kor rendkívül szigorúan ítélte meg, mégpedig az egyházzal teljes egyetértésben. A Szent László korában tartott szabolcsi zsinat egyik rendelkezése szerint: „ha valaki más férfival házasságot törő feleségét megölné, Istennek adjon számot” (Nótári Tamás ford.), azaz az e világi hatóságok nem tekintették gyilkosságnak az ilyen esetet, s nem üldözték elkövetőjét. Kálmán király megkímélte Eufémia életét, az asszony büntetése a szégyen volt: haza kellett térnie apjához, Vlagyimir kijevi nagyfejedelemez (1113–1125). A kínos botrányt követően Kálmán nem vett magához új feleséget, amit egyébként az egyházi törvények elő is írtak a hasonló esetekre. Eufémia már saját hazájában szülte meg fiát, Boriszt, aki Kálmán törvényes fiának tartotta magát, s felnövekedvén – valós vagy vélt – jogait kitartóan hajszozó trónkövetelő vált belőle.

Kálmán esetében – az ügy erkölcsi vonatkozásai miatt – az egyház méltányolta a király indítékait, kevesebb megértésre talált II. András, aki merőben politikai megfontolások alapján akarta érvényteleníttetni legidősebb fia, Béla házasságát. A frigy András ötlete volt pedig, szentföldi hadjáratáról hazatérőben számos házassági terv kieszelésével üzte el a hosszú út unal-

41. kép. Laszkarisz Mária és kísérője,
kőfaragvány a spliti székesegyház kapuoszlopán

mát. Örökösének, Béla hercegnek a nikaiai császár, Theodoros Laskaris (1208–1222) leányát, Máriát szánta feleségül, s hogy mennyire komolyan gondolta a dolgot, azt mutatja, mindjárt magával is vitte a hercegnőt Magyarországra. Kezdetben minden ment a maga megszabott útján: 1220-ban, amikor Béla betöltötte a 14. évét, egybekelt az ifjú pár, s két éven át a legnagyobb egyetértésben éltek együtt, ám 1222 kora tavaszán II. András váratlanul úgy döntött, hogy Bélának inkább olyan házasságot kellene kötnie, amely „nagyobb hasznot hajthat az országnak”, s kérte a pápát a házasság érvénytelenítésére. Andrásnak sikerült rávennie fiát, hogy elbocsássa feleségét, s III. Honorius pápa (1216–1227) sem zárkózott el eleve a király kérésétől, ám ma-

gyar püspököket bízott meg az ügy kivizsgálásával, akik viszont úgy találták, hogy a házasság érvénytelenítése „az egész ország botrányára és a keresztény vallás gyalázatára” lenne, így a pápa ennek megfelelően döntött, s mégis elutasította II. András kérését. Béla herceg nyomban visszafogadta feleségét, s már együtt távoztak VI. Lipót osztrák herceg (1198–1230) udvarába, hogy kitérjenek a csalódott király haragja elől. Ez minden bizonnyal túlzott óvatosság volt, mindenesetre az ügyből egyszeriben nemzetközi botrány kerekedett, de talán éppen ez is volt a célja az önkéntes száműzetésnek. II. András végül kénytelen volt meghátrálni: Béla és Mária 1224 májusának vége előtt visszatértek az országba, s idővel II. András is megbékélt a helyzettel.

Mivel a megkötött házasság érvénytelenítése, mint láthattuk, korántsem volt egyszerű, a királynak más megoldást kellett találnia, ha ráunt feleségére vagy egyéb ok miatt nem kívánt vele élni. A leginkább kézenfekvő az volt, ha ágyast tartott – mindjárt akár többet is –, mint ahogy az néhány esetben megtörtént. I. Andrásnak például egy György nevű fia született ágyasától, s fiáról, Salamonról szintén fennmaradt olyan tudósítás, mely valószínűtlen né teszi, hogy a házastársi hűség 11. századi bajnokát kereshetnénk benne. Az utolsó Árpádok közül IV. László bizonyosan kun szeretőit részesítette előnyben törvényes feleségével, Izabellával szemben „semmibe véve hitvesi ágyát” (Bollók János ford.), a stájer Ottokár pedig egy helyütt III. András „paráználkodásai”-ról tesz említést, azt azonban nem tudjuk, okkal-e, vagy csupán valamiféle rosszindulatú híresztelés jutott a fülébe. A felidézett esetek között azonban éppen el nem hanyagolható különbséget jelent – a látszólagos hasonlóság ellenére –, hogy az ágyas tartása nem számított ritkaságnak a 11. században, s voltaképpen a férfi és a nő együttélésének afféle formája volt, amely mai fogalmaink közül talán az „élettársi kapcsolatot”-hoz áll a legközelebb. Az egyház által megszentelt, törvényesnek tekintett házasságtól megkülönböztették ugyan, ám nem számított erkölcsi szempontból elítélt gyakorlatnak, s talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a pár nőtagja esetében sem tekintették lealacsonyítónak, ha efféle kapcsolatban élt. Változást e téren a 12. század hozott. II. István esetében még nem az ágyasok tartása keltett megütközést, hanem a házasság mellőzése, valamint az ágyasok „szajha” volta. A 13. században IV. László életvitele már botrányosnak számított, s a stájer Ottokár szintén úgy tartotta, hogy III. András hűtlenkedései révén „annyi minden csalfaságot vitt véghez, ami nem volt illendő a koronájához” (Bagi Dániel ford.).

A KIRÁLYNÉI MÉLTÓSÁG ÉS INTÉZMÉNYEI

A királyné kezdettől fogva egyfajta szertartás révén jutott méltósága birtokába, amit kétségtelenné tesz Szent István nagyobb legendája, mely szerint István „feleségül vette [...] Gizellát, akit felkentek a krizma kenetével, István pedig társának hirdette a korona viselésében” (Kisdi Klára ford.). A leírás

42. kép. Gizella királyné képmása
a koronázási paláston

nem hagy kétséget afelől, hogy a szentelt olajjal történő felkenés – ami a királyok koronázásában is központi szerephez jutott – már az első alkalommal része volt a szertartásnak, nem következik azonban szükségképpen belőle, hogy a szertartás során Gizellát a szó szoros értelmében megkoronázták volna. A jelenség annál inkább szembetűnő, mert István királylyá avatásának elbeszélésében a legenda szerzője mind a felkenésről, mind a koronázásról megemlékezik: Istvánt „felkenték a krizma kenetével, majd a királyi méltóság koronájával szerencsésen megkoronázták” (Kisdi Klára ford.). Gizellát

ugyanakkor koronával a fején ábrázolja a koronázási palást éppúgy, mint az édesanyja sírjára készített Gizella-kereszt, s Gizella egy drágakövekkel ékesített aranykoronáját mindaddig a veszprémi székesegyház kincstárában őrizték, míg a szentföldi hadjáratra induló II. András magához nem vette azt 1217-ben, hogy aztán Palesztinában pénzzé tegye költségei fedezésére. Ha tehát a legenda szövege híven adja vissza a Gizella királynévá avatásán történeteket, akkor okkal gondolhatunk arra, hogy Gizellának nem helyeztek diadémot a fejére, így a személyéhez köthető korona (vagy koronák) csak afféle házi fejéeknek (vagy fejékeknek) tekinthető. Ez esetben viszont nyilvánvaló, hogy a királyné megkoronázásának gyakorlata – azaz a felkenés mellett egy koronának a királyné fejére helyezése – csak másodlagos fejlemény volt, amely ismeretlen időben, de, mint látni fogjuk, feltétlenül valamikor a 13. század előtt alakult ki.

Gizella esetében nem tudható, hogy ki végezte a szertartást. A későbbiekben a veszprémi püspök előjogai közé tartozott a királyné koronázásának kiváltsága: 1216-ban már bizonyosan, ám utóbb a veszprémi püspök által „régől fogva”, illetve a püspökség „alapítása óta” gyakorolt jogának mondják forrásaink a királyné megkoronázását. Megerősíti némiképpen ezen tudósítások hitelét, hogy az említett évben, 1216-ban a veszprémi püspök a pápa ítéletét kérte a királyné megkoronázásának jogával kapcsolatban Esztergom érseke ellenében, akinek jogai csorbítását vetette a szemére. A királynék koronázásának jogát tehát egy már létező kiváltságnak mutatja forrásunk, így az minden bizonnyal ezt megelőzően alakult ki. III. Ince (1198–1216) megbízottai végül oly módon rendezték a kérdést, hogy ha a király és a királyné koronázására együttesen kerül sor, akkor a királyt az esztergomi érsek, a királynét pedig Veszprém püspöke kenje fel és koronázza meg, ha viszont egyedül a királyné koronázására kerül sor, akkor az érsek kenje fel, s a püspök koronázza meg, végezetül pedig, ha ezen második esetben az érsek valamely okból mégsem lenne jelen a királyné koronázásakor, akkor mind a felkenést, mind a koronázást a püspök végezze. Az ítéletet néhány évvel később, 1220-ban, III. Honorius pápa (1216–1227) is megerősítette, utóbb azonban, amint az a későbbi gyakorlatra fényt vető Árpád-kori adataink alapján megítélhető, a veszprémi püspök a királyné koronázásának jogát a maga teljességében megszerezte.

IV. László felesége, Izabella királyné két, mind tárgyában, mind megfogalmazásában egymáshoz igen közel álló, 1280-ban kelt oklevelében az olvasható ugyanis, hogy őt a néhai – 1275 elején elhunyt – Pál veszprémi püspök kente fel és koronázta meg. Az 1216. évi döntés értelmében erre abban az esetben kerülhetett sor, ha Izabellát férjével, IV. Lászlóval együtt 1272. szeptember 3-án koronázták meg. Valójában azonban Izabella megkoronázására 1273-ban, a május és június vége között eltelt hónap valamelyik napján került sor. Felmerült, hogy a felkenést és a koronázást azért végezte egyedül Veszprém püspöke, mert Fülöp esztergomi érsek 1272. évi halála után az érseki szék huzamosabb ideig nem volt szabályszerűen betöltve, s így Izabella koronázása valójában mégis az 1216. évi rendelkezésnek megfelelően történt. Ennek az értelmezésnek azonban ellentmond, hogy Izabella oklevele nemcsak arról ír, hogy a királyné felkenését és koronázását

ténylegesen a veszprémi püspök végezte, hanem arról is, hogy a magyar királyné felkenésének és koronázásának joga kiváltságaik alapján illeti meg a veszprémi egyház főpapjait. A kérdés szempontjából perdöntő jelentőségű, hogy III. András király második felesége, Ágnes királyné szintén úgy nyilatkozik egyik oklevelében, miszerint őt a veszprémi püspök kente fel és koronázta meg, mégpedig azért, mert Ágnes – vélhetően 1296-ban lezajlott – koronázása idején Esztergomnak Lodomér személyében kifogástalanul megválasztott és megerősített érseke volt. A királyné megkoronázásának rendjében 1220 és 1273 között tehát változás következett be. A pontos időpont meghatározásához hiányoznak a forrásaink, felmerülhet azonban, hogy az esemény valamiképpen kapcsolatban lehet IV. Béla király azon 1269. évi, a veszprémi egyház jogainak helyreállításáról hozott intézkedésével, amely tartalmazza ugyan a veszprémi egyháznak – illetve, értelemszerűen, a püspöknek – a királyné koronázásával kapcsolatos kiváltságát, ám anélkül, hogy az esztergomi érsekről e vonatkozásban bármiféle említést tenne. Ha valóban így volt, akkor az első királyné, akit az új rend szerint avattak fel, V. István felesége, Erzsébet lehetett, akit 1270 júniusában koronáztak meg férjével együtt.

A királyné koronázásának részleteit illetően forrásaink nem sokat árulnak el. Egyikük szerint a szertartást rendszerint Veszprémben tartották, ami talán arra az esetre vonatkozik, ha a már uralkodó király felesége megkoronázására került sor. IV. Béla egy oklevele arra utal, hogy a veszprémi püspök egy bizonyos „szent koroná”-val koronázza meg a királynékat, s ennek alapján felmerült, hogy a szertartás során a királyavató koronát használták. Más forrásaink ellenben „királynéi koroná”-t emlegetnek. A kérdés nem dönthető el minden további kételyt kizáró módon, mindazonáltal a magyar királynéknak, mint látni fogjuk, az Árpád-korban nem jutott olyan államkormányzati szerep, amely indokolta volna a királyi korona használatát, az pedig, hogy II. András könnyű szívvel túlادott Gizella koronáján, arra vall, hogy csupán értékes ékszerszám látott a tárgyban, amelyet nem övezett olyan különleges tisztelet, mint a királyavató koronát.

Az első királyné, Gizella koronáját nem véletlenül őrizték éppen Veszprémben, ahol a 13. században már bizonyosan élt az a hagyomány, hogy a helyi püspöki egyház alapítója Gizella volt. Ha valóban így történt, ak-

kor a Gizella által alapított egyházat férje, I. István tette püspökséggé. Az mindenesetre bizonyos, hogy Gizella kitüntető gondoskodással pártfogolta a veszprémi egyházat, amiről egyébként István hosszabb szövegezésű legendája is megemlékezik: a királyné bőkezűségét „számos egyházban tanúsítják a keresztek, edények, a csodálatos műgonddal készített, avagy szőtt kellékek, mindenekelőtt mégis a veszprémi püspökség, melyet alapkövéből kezdve a szolgálathoz szükséges teljes arany- és ezüstkészlettel meg sokféle kelmével ékesített fel” (Kisdi Klára ford.). A veszprémi egyház gazdagításában utódai, a későbbi királynék is követték Gizella példáját, mivel arra „saját királynéi egyház”-ukként tekintettek. A 13. században a veszprémi püspökség és a királynéi méltóság különleges kapcsolatát nemcsak a püspöknek a királyné megkoronázásával kapcsolatos, említett kiváltsága fejezte ki, de a püspököt illette meg a királynéi kancellár tiszte is, igaz, az Árpád-kor folyamán ennek ellenére előfordult, nem is ritkán, hogy más egyházi méltóságok töltötték be ezt a bizalmi szerepkört. Végezetül: a 14. század végén a veszprémi egyházat a magyar királynék szokásos temetkezőhelyeként említik, a híradást megerősítő adatokban azonban a legkevésbé sem bővelkedünk. Egyedül egy kései forrásunk, a humanista Bonfini állítja azt, hogy „van egy építárium a veszprémi bazilikában egy síron, amelybe valamelyik főpap összegyűjtötte Gesle és Olhait királynék csontjait. A felirat így szól: »Itt László, a király feleségeinek csontjai vannak«” (Kulcsár Péter ford.). Az említett *Olhait* bizonyosan azonosítható Adelhaiddal, Szent László második feleségével, az a körülmény azonban, hogy a szöveg együtt említi a kétségtelenül nem Veszprémben, hanem a passauai niedernburgi kolostorban eltemetett Gizellával (*Gesle*), némi kétkedésre ad okot. Meglehet azonban, hogy a „Gizella” név nem Szent István feleségére utal – mint azt korábban feltételezni volt szokás, dacára annak, hogy Bonfini félreérthetetlenül „László király feleségei”-t említi –, hanem Szent László közelebből ismeretlen első hitvesére. Ez esetben nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy Szent László mindkét feleségét Veszprémben temették el, több királynéi temetkezésről azonban nincs adatunk Veszprémből. Attól kezdve, hogy Kálmán király újra a székesfehérvári bazilikát jelölte ki a maga temetkezőhelyének, s ebben közvetlen utódai – éppen fiát, II. Istvánt leszámítva – követték példáját, a 12. század folyamán Magyarországon eltemetett királynék szintén

Székesfehérvárott letek végső nyugalomra. A 13. században aztán, amikor az uralkodók elhagyták a székesfehérvári temetkezőhelyet, a királynék esetében felvethető a kérdés, hogy maguk döntöttek-e végső nyughelyükről. II. András két feleségét egy-egy ciszterci monostorban temették el – Gertrúdot a pilsiben, Jolántát az egresiben –, az ismétlődés mögött azonban indokoltabban kereshetjük II. András hajlandóságát a rend iránt, mint bármelyik asszonyét, mégpedig annál inkább, mert a király maga is ciszterci monostort alapított a szlavóniai Topuszkón, utóbb pedig maga szintén Egresen temetkezett. III. András első feleségének, Fenennának a sírhelyét nem ismerjük, az, hogy Budán temették el, a ferencesek Szent János-egyházában, csupán feltételezés. V. István özvegyének, a kun Erzsébetnek ugyanakkor még a halála időpontját sem ismerjük, nemhogy nyughelyét. IV. Béla özvegye, Mária ellenben vélhetően maga döntött úgy, hogy néhai férje és fiatalabb fia, Béla herceg mellé temetkezik az esztergomi ferencesek templomában.

A királyné személye körül a királyihoz hasonló udvartartás szerveződött. Az 1298. évi törvény egyenesen előírja a királynénak – III. András második feleségéről, az osztrák Ágnesről van szó – udvara fenntartását: „[h]ogy Magyarország királyné asszonya kellő méltóság tekintélyének örvendhessen, udvarát méltóságokkal és tisztségekkel töltsék be s azokat magyar nemesek, nem pedig idegenek, ünnepélyesebben vezessék, ahogy illik” (Szilágyi Lóránd ford.). A törvény szövege meglehetősen pontossággal tükrözi a királynéi udvartartás szerepét, amely eszerint egyfelől reprezentatív célokat szolgált, másfelől pedig tisztségekhez – s azokkal együtt jövedelmekhez – juttatta azon előkelőket, akiknek valami oknál fogva nem jutott méltóság a királyi udvarban. Ez utóbbival függ össze az „idegen”-ek emlegetése. A királynék külföldi országokból érkeztek új hazájukba, s rendszerint rangjukhoz illő népes kísérettel. Mi sem természetesebb annál, mint hogy bizalmasaik – legalábbis eleinte – e kíséret tagjai közül kerültek ki, ami persze, alkalomadtán feszültségek forrása lehetett a királyné kegyeltjei és a magyar előkelők között. E feszültségek szerencsés esetben idővel maguktól feloldódtak: az udvarhölgyek magyar előkelőkhöz mentek feleségül, a királyné lovagjai pedig vagy birtokokat nyervén letelepedtek, és csakhamar beolvadtak a magyar előkelők soraiba, mint történt az jó néhány esetben, vagy visszatértek hazájukba, amire szintén ismerünk példát.

43. kép. Király és királyné II. András dénárján

A királynéi udvar éppúgy két, egymástól elkülönülő elemből állt, mint a királyi: az egyiket a királynéi udvar bárói alkották, a másikat pedig azok a különféle szolgálattevők, akiknek a királynéi udvar mindennapi teendőinek ellátásában jutott szerep. A királyné bárói között forrásainkban az udvarispán, az asztalnok-, a lovász-, a pohárnok- és a tárnokmester tűnik fel. Az általuk viselt tisztségek többé-kevésbé pontos megfelelői voltak a királyi udvorból ismert, azonos elnevezéssel il-

letett méltóságoknak, ami aligha magyarázható másként, mint hogy azok mintájára jöttek létre. Közülük a 13. század első felében az udvarispán, a század második felében a tárnokmester tűnik a legtekintélyesebbnek. Az egyes méltóságokhoz tartozó konkrét feladatokról keveset tudunk, egyedül az mondható bizonyosnak, hogy az udvarispán elsődleges feladata a királyné joghatósága alá tartozók – így például a királynéi birtokokon élő szolgálónépek – feletti ítélkezés, míg a tárnokmester tiszte a királynéi jövedelmek felügyelete lehetett. A királynéi bárók ugyanakkor, amint az az érintett személyek pályafutásának elemzéséből kiderül, az uralkodó személyéhez kötődtek, valójában a király, s nem a királyné bárói voltak. A királynéi udvarnak ez a bárói szintje sokkal inkább tekinthető ily módon a királyi udvar részének, semmint kisebb hatalmat és presztízst adó, ám mégiscsak önállóan létező utánzatának.

A királynéi udvar másik eleme a tulajdonképpeni udvartartás volt, amelyhez az említett udvarhölgyek és a lovagok, valamint a különféle szolgálatokat ellátó – a királyiakhoz hasonló – „udvari ifjak” és más szolgálattevők tartoztak. Ezek esetében, ellentétben a bárókkal, kimutatható a királyné személyéhez való kötődés, hiszen itt találkozunk az idegen származású király-

nét új hazájába, Magyarországra is követő udvarhölgy és lovag típusával, s bizonynal az sem véletlen, hogy éppen az egyik királynéi ifjú esetében fordul elő a királyné iránti személyes hűség hangsúlyozása. Az udvartartás vezetője minden bizonynal a hol „szekérnagy”-nak, hol „kamaramester”-nek nevezett tisztség betöltője volt, akinek személyét a jelek szerint az udvari ifjak közül választották ki.

A királynénak részint udvartartása költségeinek és egyéb kiadásainak fedezésére, valamint adományai megtételére vagyont bocsátottak a rendelkezésre. Alapjául azok a birtokok szolgáltak, amelyek a mindenkori királynét illették meg. A birtokokat minden bizonynal a királyiak közül különítették el a királyné számára, mégpedig már Szent István korában. S valóban, egyfelől az *Altaichi Évkönyvek* utal arra, hogy Szent István birtokokat adott feleségének, Gizellának, másfelől pedig utóbb többször is emlegetnek olyan földeket, melyeket egykoron még Gizella királyné adományozott egyik vagy másik egyháznak. A királynéi birtokállomány létrejötte egyébiránt nem is igen képzelhető el más módon, mint hogy az uralkodó birtokai egy részét átengedte felesége számára.

A 13. században forrásaink több mint kétszáz királynéi birtokról tesznek említést. A birtokok pusztaszáma csak korlátozott felvilágosítással szolgál a királynéi vagyon méreteiről, hiszen az egyes földek nagysága, a rajta élő népek száma, valamint a birtokok jövedelemtermelő képességére vonatkozó adatok rendre hiányoznak. A királynéi birtokok viszonylagos súlya ennek ellenére is megbecsülhető, ha más birtokosok – hasonlóan hiányos adatok alapján ismert – ingatlanállományával vetjük össze azokat. Ugyanezen időszakban, tehát a 13. században, az esztergomi érsekség kezén százhuszonkét birtokot találunk, az egri püspökségén pedig hatvannégyet. A jelentősebb káptalanok közül a székesfehérvári esetében nyolcvannyolc, az esztergomiéban ötvennégy birtokról van tudomásunk, míg a dömösi prépostságot illetően közel száz birtokról tudunk számot adni. A monostorok bizonynal leggazdagabbjának tartható pannonhalmi földjeit és népeit 1238 táján összeíró Albeus mester kilencvenkilenc kisebb-nagyobb birtokot sorol fel. Bármily korlátozott érvényű is az összehasonlítás, azt mindenesetre elárulják ezek a számok, hogy a királynék joggal számíthatók az ország legnagyobb birtokosai közé. Az a tény ugyanakkor, hogy a többtucatnyi várispánság közül

csupán az egyik birtokállománya megközelítette a királynéi birtokok felét, félreérthetetlen bizonyosságát adja annak, hogy a királynéi javaknak a nagyobb egyházi intézményekkel való összevetésben tekintélyesnek mutakozó mennyisége eltörpült a különböző birtokszervezetekhez tartozó királyi birtokok összessége mellett.

Királynéi birtokokkal az ország számos pontján találkozunk, legnagyobb részük azonban a veszprémi egyházmegyéhez tartozó Zala, Veszprém, Fejér és különösen Somogy megyékben feküdt, de szép számmal találkozunk velük máshol is, így például Nyitra, Komárom, Győr, Esztergom és Tolna megyék területén.

A királyné kezén különböző jogcímeken voltak birtokok. A földek egy része a mindenkori királynét illette: ezek alkották a sajátképpen királynéi birtokszervezetet. A királynéi intézmény földállománya „királynéi jogon” tartozott a királynéhoz, szemben azokkal a földekkel, amelyeket a királyné férjétől személyes adományként kapott. Ez utóbbi birtoktípusra utal IV. Béla feleségének, Mária királynénak az egyik oklevele, amikor megjegyzi, hogy egy birtokot a király személy szerint neki és nem a „királynéi intézmény”-nek adott.

A királynéi birtokok a királyné adományozási jogához tartoztak, s ezt a tényt az oklevelek esetenként külön hangsúlyozzák is. Ennek ellenére gyakran előfordult, hogy az uralkodók adományoztak királynéi birtokot híveiknek. Az esetek egy részében az adományról kiállított királyi oklevél szövege tartalmaz egy záradékot, amely a királynénak az adományba való beleegyezésére utal. A 14. század közepén egy birtokperben az ítélet indoklása kifejezetten megfogalmazza, hogy a király a királyné beleegyezése nélkül nem adományozhatja el a királynéi birtokokat. Máskor azonban nyoma sincs a királyi oklevelekben annak, hogy a királyné beleegyezett volna abba, hogy birtokát férje adományozza el. A király tehát minden jel szerint jogot formált arra, hogy a királynéi birtokokkal alkalmasint maga rendelkezze. Ennek a gyakorlatnak az élet alig tompította valamelyest a királyné beleegyezésének kikérése, részint mert nehezen képzelhető el olyan helyzet, amelyben a királyné megtagadhatta volna azt, részint pedig azért, mert gyakran el is maradt. Aligha lehet kétséges, hogy az uralkodó – kész helyzet elé állítva feleségét – a már elhatározott adományhoz kérte a királyné beleegyezését,

ha egyáltalán ez megtörtént, s kivételszámba mehetett az olyan eset, amikor a királyné nem utólagosan adta beleegyezését, hanem előzetesen bocsátotta a király adományozási joga alá a birtokot. A király döntése tehát elsőbbséget élvezett a királyné joghatóságával szemben a királynéi birtokok esetében. Ez magyarázza, hogy a királynék gyakran az uralkodó beleegyezésével adományozták el birtokaikat.

A királynéi jövedelmekre vonatkozóan a III. Béla korából származó jövedelemjegyzékhez hasonló forrás áll a rendelkezésünkre, s ez éppúgy egy adott pillanatra vonatkozó állapotot mutat be, mint az, így általános érvényű következtetések levonására aligha alkalmas, mégsem érdektelen.

II. András harmadik házasságkötésekor szerződésben rögzítette a Beatrix királyné számára átadott javakat. A házassági szerződés három rendelkezése foglalkozik azokkal a jövedelmekkel, amelyeket II. András felesége számára biztosított. Az első ezek közül az az ötezer ezüstmárka, amelynek kifizetésére II. András ezermárkás évenkénti részletekben vállalt kötelezettséget, s mely felett teljes rendelkezési jogot adott Beatrixnak. Ez az összeg volt, amint azt az okmány félreérthetetlenül leszögezi, a királyné hitbére, azaz a férj vagyonának az a része, amelyet lekötött felesége számára az asszony esetleges megözvegyülése esetére. Ezenfelül a király átadta feleségének mindazon jogokat és jövedelmeket, amelyek a mindenkori magyar királynét megilletik. Mindezekben túlmenően II. András arra is ígéretet tett, hogy minden évben ezer márkát ad a királynénak, vagy annyit, amennyivel együtt a királyné pénzbeli bevételei eléri az ezer márkát. Ez utóbbi rendelkezés alapján következtethetünk a királynéi jövedelmek akkori nagyságára, mely ezek szerint az 1230-as évek közepén kevesebb volt ezer márkánál. Összehasonlításképpen nem érdektelen felidézni, hogy néhány évtizeddel korábban a király egyévnyi bevétele 139 ezer márkában adta meg a III. Béla korából származó jövedelemjegyzék.

Hasonló házassági szerződés a többi királyné esetében nem maradt ránk, szórványos adatokkal csupán a nekik juttatott hitbér nagyságára vonatkozóan rendelkezünk, s ezekből általánosnak tűnik az a gyakorlat, hogy a hitbér fejében különböző királyi jövedelmeket kötött le az uralkodó felesége számára.

Adataink elégtelensége miatt reménytelen vállalkozásnak látszik becslést megkockáztatni arra vonatkozóan, hogy valójában mekkora jövedelemre

44. kép. Lakomát ábrázoló fríztöredék Szabadegyházáról,
1160–1180

számíthatott a királyné az Árpád-korban. Még kevésbé ismertek a kiadásai. Bizonytalan támpontokat ez utóbbit illetően legfeljebb az kínálhat, hogy a 13. század közepén a veszprémi püspök királynéi kancellársága jogán ötszáz márkát kapott, Mária királyné lovászmestere pedig – aki egyúttal a valami-féle szerény jövedelemmel bizonyára szintén járó tárnokispánságot is ellátta – szintén ötszáz márkányi éves juttatásban részesült. A bizonytalanságot az teremti: nem egyértelmű, hogy a királynéi jövedelmeket terhelték-e az efféle kiadások. Feltételezve ugyanakkor, hogy a királynéi udvar többi méltósága (az udvarispán, a tárnok-, a pohárnok- és az asztalnokmester) hasonló nagyságú összegeket húzott tisztsége okán, akkor csak az említett öt tisztségviselő fizetsége mintegy háromezer márkányi kiadással járhatott évente, miközben az udvartartás többi tagja még egy dénárt sem kapott, nem is beszélve az

egyéb költségekről. Szerfelett valószínűnek látszik tehát, hogy a királynéi „költségvetés” gyakran küszködhetett jelentős hiánnyal, még akkor is, ha az 1230-as évek ezermárkányira tehető királynéi jövedelme a század második felére esetleg megnövekedett. A királyné, úgy tűnik, rászorulhatott férje olyan alkalmi juttatásaira, mint amilyeneknek az emlékét az a feljegyzés őrizte meg, amely az István ifjabb király udvarának tagjai számára 1264 első néhány hónapjában egyetlen pénzember által nyújtott hitelekéről ad számot. A számla legnagyobb megterhelője történetesen a feleség, Erzsébet volt, összesen kétszázötvenkilenc márkányi összeggel, de az Erzsébet mulattatójának juttatott másfél márkányi áruért is István fizetett. A jegyzék egyébiránt páratlan betekintést nyújt az ifjabb királyné és környezete fogyasztásába. Némiképp meglepő, hogy ékszerre nem találunk utalást, meglehet, azért, mert az efféle igényeket más forrásból elégítették ki; IV. Béla feleségének, Mária királynénak a szolgálónépei között mindenesetre említene egy aranyművest. A legtöbb esetben *atabí*nak nevezett közel-keleti kelmével találkozunk az Erzsébetnek szállított áruk között, de felbukkan „tengerentúli selyem” és – a királyné említett mulattatója által kapott – luccai selyem is a jegyzékben. A legnagyobb tételt mindazonáltal a két részletben adott kilencven, illetve százötven márkányi hitel jelentette.

KIRÁLYNÉK A FÉRFIAK VILÁGÁBAN

A királynéval szemben támasztott legfőbb követelmény magától értetődően az volt, hogy gyermekeket szüljön férjének és a dinasztíának. Szent István hosszabb szövegezésű legendája félreérthetetlen nyíltsággal jegyzi meg, hogy István főként azért kötött házasságot Gizellával, „hogy ne maradjon utód nélkül” (Kisdi Klára ford.). Lehetőleg erős, egészséges fiúkat várt el az uralkodócsalád érdeke a királynétól, de a dinasztikus házasságpolitika néhány leánynak is jó hasznát vette alkalomadtán.

A gyermekszülés a legfontosabb, de nem az egyetlen kötelezettsége volt a királynénak, jutott neki szerep a királyi udvar reprezentációs tevékenységében is. Amikor 1189-ben I. Frigyes német-római császár (1155–1190) átvonult Magyarországon a Szentföldre igyekvő keresztes hadával, III. Béla

45. kép. Visegrád vára

és második felesége, Capet Margit közösen fogadták a fejedelmi vendéget, akit a királyné maga is megajándékozott: „a királyné pedig adott a császár úrnak egy nagyszerű sátrat, felül egy skarlátból készült sátortetővel és egy szőnyeggel, [...] egy értékes takaróval díszített ágyat vánkossal, valamint az ágy elé állított elefántcsont széket párnával. Mindezeket annyi díszítés ékítette, hogy erre e leírásban képtelen vagyok szavakat találni. És nehogy valami is hiányozzék az elképzelhető gyönyörűségek közül, egy apró fehér vadászkutya is futkározott a szőnyegen” – írja a kortárs krónikás, Lübecki Arnold (Veszprémy László ford.). Hasonlóképpen királynéhez illő cselekedetnek tartották a jótekönyködést, az egyházak kegyes adományokkal való gazdagítását, valamint az özvegyek és az árvák gyámolítását. IV. Béla felesége, Mária királyné a tatárjárást követően saját kincseit feláldozva építtette fel Visegrád várát, melyet „az özvegyek és árvák menedékének” szánt egy esetleges újabb mongol támadás esetére.

A szorosan vett politika terén ellenben nem számított a kor a királynéra. Ennek ellenére az a lehetőség nyitva állt a királyné előtt, hogy személyes befolyását felhasználva, a háttérből irányítsa az eseményeket, ha képes vagy hajlandó volt arra. Géza fejedelem feleségéről, Saroltról az a hír járta, hogy

„az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában, és mindazt, ami férjéé volt, maga irányította” (Thoroczkay Gábor ford.). Sarolt, úgy tűnik, valóban nem tartozott a galamblelkű kegyes úrnők közé. A kortárs német krónikás, Merseburgi Thietmar nem titkolt rosszallással jegyezte meg szintén róla, hogy „mértéktelenül ivott, és katona módjára ülve meg a lovat egy embert hirtelen haragjának túlzott hevesességében megölt. Jobban tenné e beszennyezett kéz, ha orsót forgatna, s őrzőgő lelkét türelemmel megfékezné” (Thoroczkay Gábor ford.). Sarolthoz hasonlatos, bár jóval visszafogottabb jellemzést ad Szent Erzsébet Apoldai Dietrich által írt legendája II. András első feleségéről, Gertrúdról: „András király békés természetű és jóságos férfiú volt, a királyné pedig derék és erős asszony. Asszonyi érveit férfiúi bátorsággal toldva meg intézte az ország ügyeit” (Bellus Ibolya ford.). IV. Béla időnként szintén bevonta a kormányzati ügyek intézésébe feleségét, Mária királynét, aki 1261-ben például Dalmáciába ment, hogy a nemrég Szlavónia hercegévé megtett ifjabbik fia, a még gyermek Béla herceg nevében fogadja a délvidéki tartományok hódolatát, s amikor ez alkalommal súlyos viszályba keveredett a spalatóiakkal, IV. Béla az ügy elsimításába is bevonta feleségét. Aligha lesz tehát véletlen, hogy éppen IV. Béla uralkodása az az időszak az Árpád-kor történetében, amikor a leginkább igazolhatónak látszik, hogy – megintcsak a szokásokkal ellentétben – bárói kiválasztására a királyné is befolyással volt.

Az említett esetek azonban nem valamiféle, intézményesített keretek között gyakorolt hatalomra, hanem sokkal inkább a házastársak személyes kapcsolatában gyökeredző befolyásra engednek következtetni, ebből táplálkozott Sarolt, Gertrúd és Mária kivételes helyzete, s nem méltóságukból. Az országos ügyekre gyakorolt befolyásuk ilyenképpen sokkal inkább a királyné hatalmát, semmint a királynéi hatalmat jeleníti meg. A kor, amint azt az előzőekben láthattuk, a királynéi intézmény helyét valójában nem a királyi hatalom mellett, hanem annak keretein belül jelölte ki.

A KIRÁLYI ÖZVEGYEK

A dinasztia férfi tagjai, amint arról már szó esett, ritkán érték meg az öregkort, így gyakran hagytak hátra özvegyet maguk után. Jellemző ebből a szempontból, hogy a királynék között éppen kétszer annyi a megözvegyültek száma, mint a még férjük életében elhunytaké. A házastársát elvesztett királynénak mindenekelőtt abban a kérdésben kellett döntenie, marad-e új hazájában, vagy távozik. A döntés joga minden bizonnyal magát a királynét illette meg, legalábbis erre vall, hogy Imre király, amikor rendelkezett felesége, Konstancia hitbéréről, két megyéből befolyó jövedelmeket kötött le számára mégpedig oly módon: ha a király halála után Magyarországon marad, akkor továbbra is őt illetik bevételek, ha viszont eltávozna az országból, akkor meghatározott összeget kell kifizetni neki azok fejében.

Többen a távozást választották, s idővel újra férjhez mentek, mint például Judit – Salamon egykori felesége –, Ágnes, III. István özvegye vagy éppen az említett Konstancia, Imre király felesége, bár az ő esetében a „menekülés” kifejezés hívebben tükrözi a történeteket. Visszatért hazájába I. Géza bizánci felesége is. III. Béla özvegye, Margit királyné szintén elhagyta Magyarországot férje halála után, ám ő nem hazatért, hanem a Szentföldre zárandokolt, ahol kisvártatva elhunyt. Távozott a korszak utolsó magyar királynéja, Ágnes is: ő hátralévő éveit kolostorban élte le, ahol jóval több mint fél évszázaddal férje után, 1364-ben hunyt el.

Ha az özvegy mégis a maradás mellett döntött – forrásaink hallgatása alapján ítélve – visszavonultan élhetett. IV. László özvegye, Anjou Izabella, akit Magyarországon többnyire Erzsébet néven emlegettek, egy évtizeden át békésen élt özvegyként új hazájában annak ellenére, hogy családja, a nápolyi Anjou-ház nem ismerte el III. András uralmát törvényesnek, és V. István leánya, Mária nápolyi királyné jogán magának követelte a magyar trónt. Az özvegy Izabella talán a mai Margit-szigeten lévő, s a dinasztiahoz alapításától fogva közel álló domonkos apácakolostorban élt – Nápolyba visszatérve is egy domonkos kolostorban töltötte hátralévő éveit –, hazatérésére mindazonáltal csak 1300-ban került sor, jóllehet már évekkal korábban felmerült a gondolat.

A maradás azonban nem minden esetben volt veszélytelen vállalkozás. Az első királynét, Gizellát Péter király egy évvel trónra léptét követően megfosztotta mindazon javaktól – birtokoktól és pénztől –, amelyek István rendelkezéséből megillették, s ráadásul még őrizet alatt is tartotta. Gizella végül, talán 1045-ben, visszatért Bajorországba, ahol egy passauai kolostor apátnőjeként halt meg évtizedekkel később, 1060-ban. II. Géza özvegye, Eufrozina királyné arra tett kísérletet, hogy fia, III. István halála után a Bizáncból hazatérő III. Bélával szemben annak öccsét, Gézát segítse az ország trónjára. Kudarcot vallott, s ezért súlyos árat kellett fizetnie: Béla előbb fogságra vetette, majd száműzetésbe küldte. A királyné maradványait utóbb Magyarországra hozták, és Székesfehérvárott temették el, igaz, nem a koronázótemplomban, hanem a székesfehérvári keresztesek egyházában.

Az magától értetődik, hogy V. István özvegye, a kun Erzsébet férje halála után is Magyarországon élt, hiszen az országban megtelepedett kunok közül származott, s így neki nem volt hová mennie. Ez a körülmény egy más szempontból is megkülönböztette a korszak többi királynéjától: rokonsága ugyanis szintén Magyarországon élt, s az annak nőtagjaival kötött házasságok révén magyar előkelők kerültek – ha nem is vér szerinti, de számontartott – rokoni kapcsolatba a dinasztiaiával. Hasonló megtörtént már korábban is, hiszen II. András egyik bárója, Ampod fia Dénes a király első feleségének, Gertrúdnak az unokatestvére volt édesanyja révén, aki ugyanis Gertrúd királyné apjának, IV. Bertold meráni hercegnek (1180/1182–1204) a nővére (vagy húga) volt. Az akkor még kivételszámba menő kapcsolat egyfajta magyarázattal szolgálhat arra a bizalmas viszonyra, amely II. András és Ampod fia Dénes között szövődött. A jelenség megszokozódva ismétlődött meg évtizedekkel később, a 13. század második felében Erzsébet királyné kun rokonsága révén. IV. László egyik 1274-ben kiadott okleveléből tudjuk, hogy Gergely vasi ispán felesége a király anyai nagynénje volt, azaz V. István hitvesének, a kun Erzsébetnek a leánytestvére. Az említett Gergely a Monoszló nemzetségből származott, s nehezen hihető, hogy a rokonságnak ne jutott volna szerep abban, hogy V. István uralkodása idején éppen ő volt Erzsébet királyné tárnokmestere. Hasonló körülmény állhat a háttérben annak, hogy Erzsébet 1290-ben, tehát már özvegyként kiadott oklevelében Aba nembéli Lőrinc fia Lőrincet a maga „igen kedves rokoná”-nak mondja, akit megadomá-

46. kép. Erzsébet királyné pecsétje, 1273

nyoz részint érdemeire tekintettel, részint pedig a kettejük között fennálló „rokonság okán”. Ez esetben a megadományozott apja, az idősebb Lőrinc lehetett Erzsébet királyné egy másik leánytestvérének a férje, míg ha mégis az ifjabb Lőrinc felesége révén jött létre a rokonság a királynéval, akkor sokkal inkább Erzsébet egyik unokahúgáról lehet szó.

Jóval kevésbé láthatunk tisztán egy további magyar előkelő feleségét illetően. Mojsról van

szó, aki közel harminc éven át szinte folyamatosan valamilyen bárói méltóságot töltött be, míg 1280 végén bekövetkezett halála véget nem vetett impozáns pályafutásának. Halálát követően nem sokkal IV. László király a maga „nővére”-nek mondja két oklevelében Mojs özvegyét, egy újabban pedig, amelyet 1287-ben adatott ki, a „rokoná”-nak. Ismert ugyanakkor IV. Lászlónak olyan oklevele is, amely említi ugyan Mojs özvegyét, a királlyal való rokonsága azonban nem kerül szóba. III. Andrástól szintén ránk maradt olyan oklevél, melyben a király a maga „nővére”-ként emlékezik meg az asszonyról, ám szintén nem tartotta szükségesnek minden oklevelében utalni a rokonságra, például abban az 1298. évben sem, melyből első ízben szerezhetünk tudomást arról, hogy Mojs özvegye időközben maga is elhunyt. Az asszonyt a régebbi történetírás *Sabina* néven tartotta számon, ám ez a vélekedés nyomtatásban téves szöveggel megjelent okleveleken alapult, IV. Béla szent életű leánya, Margit legendájának a 15. század végén készült magyar nyelvű változata Mojs feleségét Erzsébetnek nevezi.

Az asszony és a dinasztia közötti rokonság, aligha lehetett vér szerinti, mivel az Árpádok családfáján nem találunk olyan hercegnőt, akivel – vagy akinek a lányával – azonosítani lehetne Mojs özvegyét: IV. László Erzsébet nevű nővére a mai Margit-sziget domonkos kolostorában volt apáca akkor,

amikor bátyja már a maga „nővére”-ként említi 1281. évi okleveleiben Mojs özvegyét. Ugyanerre vall, hogy maga Mojs 1280-ban kelt végrendeletében leendő özvegyét „nemes nemzetségből származó”-nak mondja ugyan, ám az Árpádokkal való esetleges rokonságra nem utal. Marad tehát a női ág, s mivel IV. László nevezi „nővére”-nek, illetve „rokoná”-nak Mojs özvegyét, ez esetben is kézenfekvőnek tűnik arra gondolni, hogy V. István feleségének, Erzsébet királynénak a kun rokonsága lehet a háttérben.

Az mindenesetre valószínűnek ítéelhető, hogy az özvegy nem Mojs első és egyetlen felesége volt. Mojs két leánya ugyanis a szigeti domonkos kolostorban volt apáca, s amikor vallomást tettek IV. Béla leányának, Margitnak az életszentségét vizsgáló pápai megbízottak előtt 1276-ban, egyikük, Cecilia, az életkorát firtató kérdésre úgy válaszolt, hogy „[l]egalább ötvenesztendősen lehetek” (Szabó Zsuzsanna ford.), míg a másik, Judit ugyanerre a kérdésre felelve negyvennégy évesnek mondta magát. Az, persze, világos, hogy az említett életkorok nem szükségképpen felelnek meg a valóságnak, annyit azonban mindenképpen jeleznek, hogy a két apáca már középkorú lehetett, így az ő szülőanyjuként nehéz az országba 1246-ban visszaköltöző kunok közül származó Erzsébet királyné valamely nőrokonát számításba venni. Ismeretes azonban Mojs két további leánya is, akikről említett végrendeletében emlékezett meg, egyikük – akinek nem tudjuk a nevét – Héder nembéli ifjabb Kőszegi Henrik felesége volt, a másik, Erzsébet pedig egy másik magyar előkelő, Pok nembéli Móric fia Miklós hitvese. E két lány édesanyja lehetett Mojs özvegye, aminek legalábbis nem mond ellent, hogy egyikük ez esetben édesanyja nevét viselte, igaz, az Erzsébet név rendkívüli népszerűsége szintén magyarázhatja a névazonosságot.

Mojs és (talán) második felesége, Erzsébet házasságának időpontját illetően csak annyi támponttal rendelkezünk, hogy IV. Béla 1260-ban adott engedélyt arra Mojsnak, hogy birtokait családi monostora mellett feleségére és leányaira hagyhassa: az említett 1280. évi végrendeletben éppen ez történt. A házasságra tehát bizonyosan 1260 előtt került sor, amikor Mojs javakorabeli – de még nem öreg – férfi lehetett. Erre abból következtethetünk, hogy Mojs már 1245-ben felnőtté számba ment – ekkor tűnik fel forrásainkban, s mindjárt birtokot kap adományba IV. Bélától –, bárói karrierje pedig 1251-ben indul meg, s jellemző módon olyan tisztségekkel, amelyek

egy pályafutása elején álló, de szép reményekre jogosító előkelőhöz ille-
nek. Mindezek alapján nincs különösebb akadály a annak, hogy – IV. László
említett okleveleivel összhangban – a király kun rokonságának valamelyik,
Erzsébet királynéval nem szükségképpen kifejezetten közeli rokonságban
álló nőtagjával azonosítsuk Mojs özvegyének személyét. A történet legkü-
lönösebb vonása kétségtelenül az, hogy – miként arról már szó esett – egy
alkalommal III. András szintén „nővére”-ként hivatkozik Mojs özvegyére.
A magyarázat talán abban kereshető, hogy III. András elismerte saját roko-
nának közvetlen elődje rokonát, amire jó oka volt, amint az a későbbiekben
kiderül majd.

E hosszas kitérő után visszatérve Erzsébet királyné személyes történetére,
szóba került már az a próbálkozása, hogy fia, IV. László kiskorúsága idején
magához ragadja az ország irányítását, ám sikertelenül, s a kísérlet kudarca
után aztán évekre kiszorult az országos politikából. Egy rövid időre azonban
visszatért, mivel fia 1279 végén rábízta a délvidéki tartományok, Macsó és
Bosznia, valamint – egy rövid időre – Szepes megye kormányzatát, hogy
aztán 1282-ben már Szlavóniára is kiterjedjen az özvegy királyné fennha-
tósága. 1284-ben azonban előbb Szlavóniáról, nem sokkal később pedig
Macsórról és Boszniáról kellett lemondania, s ezt követően visszavonultan
élt ismeretlen időpontban, valamikor 1290 második felében vagy azután
bekövetkezett haláláig.

Egy másik király anyja szintén területi jellegű hatalom birtokába jutott,
ám ő soha nem volt magyar királyné. III. András anyjáról, Thomasináról
van szó, aki fia hívására Velencéből érkezett Magyarországra, valamikor
1292 végén. III. András alighanem a következő év közepén bízta meg a déli
tartományok kormányzásával – Thomasina tárnokmesterét már 1293 júliu-
sában említi egy forrásunk –, bár az „egész Szlavónia hercegnője és a Du-
nán innen a tengerpartig terjedő részek kormányzója” címet csak később
kezdte használni, első alkalommal 1295 novemberében. Udvarát, melynek
méltóságviselői ismertek, Pozsegavárott rendezte be. Thomasina, akinek
tartományához Valkó megye is hozzá tartozott, haláláig igazgatta a déli or-
szágrészeket. Egy ellenőrizhetetlen szóbeszéd szerint Thomasinát megmér-
gezték, ám ez kevéssé valószínű, az azonban bizonyos, hogy 1296 végén
vagy 1297 elején hunyt el.

47. kép. Morosini Tomasina és a gyermek András,
Marco Vecellio 17. században készült festményének másolata

Az özvegy királynék történetét áttekintve leginkább két jelenség tűnhet szembe. Ha Magyarországon maradt az özvegy, s nem vonult vissza egy kolostor magányába – mint IV. László özvegye, Izabella –, és nem is halt meg nem sokkal férje után – mint IV. Béla hitvese, Mária –, szinte kivétel nélkül politikai bonyodalmakba keveredett. A dinasztíának, úgy tűnik, egyszerűen nem volt kidolgozott válasza arra a kérdésre, hogy a királynéi intézmény korlátozott jogokat, de biztos védelmet nyújtó keretei közül kikerült királyi özvegy miként találhatná meg a helyét az országban egy új királyné, tudniillik néhai férje utódjának felesége árnyékában. Nyugodt öregkor azoknak juthatott, akiknek hátralévő életét királyként uralkodó gyermekük tette a korábbi-

akhoz hasonlóan biztonságossá, feltéve, persze, hogy az özvegy és fia között nem alakult ki olyan súlyos összetűzés, mint Eufrozina és III. Béla között. A királlyá koronázott fiú aztán, s ez a másik feltűnő jelenség, ha a szükség úgy hozta, akár territoriális hatalommal is felruházhatta anyját. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy mind IV. Lászlót, mind III. Andrást az uralkodócsalád egyetlen férfi tagjaként tartották számon, amikor Erzsébet özvegy királyné és Thomasina efféle kivételes szerephez jutott. A dinasztia tagjainak az ország feletti uralmon való osztozása az Árpád-kor minden századában megfigyelhető ugyan, csakhogy erre a király és a herceg – vagy hercegek – között szokott sor kerülni.

V. A HERCEG ÉS A HERCEGNŐ

Ha a királyné egészséges gyermeknek adott életet, az éppúgy örömteli eseménynek számított az Árpád-házban, mint bármely más családban. Az apa többféle módon juttathatta kifejezésre boldogságát, forrásainkban azok a királyi adományok hagytak nyomot, amelyekre egy-egy királyi gyermek születése feletti boldogság adott okot. II. András például Veszprém közelében vadászgatva vette hírét a rég várt trónörökös, Béla herceg megszületésének, s egy környékbeli birtokot mindjárt a veszprémi káptalannak adományozott, máskor a gyermek megszületéséről hírt hozó személyt jutalmazták birtokadománnyal.

Nem sok kétség férhet ahhoz, hogy a dinasztia gyermekeit féltő gondoskodás vette körül, ennek ellenére a gyermekhalandóság, amint arról már szó esett, a királyi családban sem volt ismeretlen jelenség. A gyermekek mellett eleinte dajkák látták el a napi teendőket, akik jellemzően alacsonyabb sorból származtak. Közéjük sorolható az a név szerint nem ismert asszony, akiről III. Béla király egyik oklevele árulja el, hogy a király lányának volt a dajkája. A király a dajka szolgálatainak jutalmául fivéreit kiváltságolta, akiknek utódai még 1318-ban is a Győr megyei Écsen éltek. A kiváltságolást írásba foglaló oklevél nem árulja el sem a dajka, sem a gondjaira bízott hercegnő nevét, ám az utóbbi személyének meghatározása mégsem tűnik reménytelen vállalkozásnak. III. Bélának több leányáról tudunk, közülük a leginkább az 1175-ben született Margit jöhet szóba. A hercegnőt éppen a dajkát említő oklevél kiállításának évében, 1185-ben adták férjhez II. Izsák bizánci császárhoz (1185–1195, 1203–1204). Az időbeli egybeesés miatt nehéz, de talán nem is szükséges ellenállni annak a csábító gondolatnak, hogy jutalmazásra éppen ez az esemény adott alkalmat: a dajka szolgálata a hercegnő

férjhezmenetelével véget ért, s a kiváltságolás egyfajta végkielégítés lehetett. II. András Jolánta nevű lányának dajkája, bizonyos Éva asszony ellenben elkísérte felnövekedett úrnőjét Aragóniába annak férjhezmenetelekor, amiből indokolt lehet arra következtetni, hogy igen szoros kapcsolat alakult ki a hercegnő és egykori dajkája között.

A legtöbb ismeret arról a dajkáról áll rendelkezésünkre, akit egy hamis oklevél Menna néven említ. A dajka István ifjabb király – a későbbi V. István – feleségének, Erzsébetnek az udvarában szolgált. A személyére vonatkozó adataink szerint az ifjabb királyi pár több gyermekét is Menna szoptatta: egy, csak tartalmi átírásból ismert oklevél Margit hercegnőt és a későbbi IV. Lászlót nevezi meg, míg a már említett hamis oklevél Máriáról, a későbbi nápolyi királynéről tesz említést. Menna férje, a „szász”-nak mondott Mihály ispán, egy bizonyos István fia volt, s mivel a házaspár a dajka szolgálatai fejében a 13. század elején a királyné német vendégtelepesei által lakott vizsolyi ispánság települései közé tartozó Alnémetit és Felnémetit kapta adományba – fiuk, György pedig szintén a telepesfalvak egyikét, Középnémetit –, indokoltan gyanakodhatunk arra, hogy a dajka is a Vizsoly környéki német ajkú vendégtelepeseek közül származott, miként alighanem férje, a „szász” Mihály szintén. István ifjabb király gyakran időzött az Abaúj megyei vizsolyi ispánság szomszédságában fekvő Patak várában, mégpedig, a jelek szerint, családjával együtt, így aztán észszerűnek látszik a feltételezés, hogy István és felesége a közeli királynéi uradalom lakói közül választották ki gyermekeik dajkáját. (Az említett, forrásainkban „pataki vár” néven szereplő erősség nem a sárospataki várral azonos, hanem a mai Sátoraljaújhely határában épült fel; ma már csak romjai állnak.) Azt, persze, nem tudjuk, hogy választásuk miért esett éppen Menna személyére, az azonban bizonyos: az asszony és családja előtt a döntés következményeként megnyílt az ifjabb király udvara, s ezzel a társadalmi felemelkedés lehetősége. Az a körülmény, hogy Menna a királyi pár több gyermeke mellett szolgált dajkaként, egyértelműen árulkodik arról, hogy elégedettek voltak szolgálataival, s a szoptatás idejének elmúltával is az udvarban maradhatott. Valószínűnek tekinthető ugyanis, hogy Mennáról esik szó a IV. Béla leánya, Margit hercegnő szentté avatásának ügyében 1276-ban felvett jegyzőkönyvben, ahol név nélkül említik IV. László dajkáját. Ez annál bátrabban feltehető, mert a dajka egyik fia, a már említett György iga-

zolhatóan kapcsolatban állt a királynéi udvarral: 1278-ban budai polgárként és IV. László felesége, Izabella királyné székernagyaként, azaz a királynéi udvartartás vezetőjeként említik. Ha ebben a vonatkozásban hihetünk annak a hamis oklevélnek, mely a dajka nevét is fenntartotta, Menna egy másik fia, bizonyos Jakab, idővel pataki plébános lett, ami – mivel a pataki kiváltságolt plébánia volt, papja a királyi káplánok közé tartozott – megintcsak a család udvari kapcsolataira utal.

A kisgyermekkorból kinövő fiúk mellé már részint elméleti, részint gyakorlati ismereteket oktató nevelők kerültek. Az előbbieket természetesen egyházi személyek voltak, olykor kifejezetten nagy tudású férfiak. Szent Gellért hosszabb szövegezésű legendája szerint István király Gellértet – Csanád későbbi vértanú püspökét – bízta meg Imre fia nevelésével. Imre legendája nem tud Gellért efféle szerepéről, bár arról megemlékezik, hogy a herceget „gyermeként lelkiismeretes gonddal neveltetve először a grammatika tudománya hatotta át” (Piti Ferenc ford.). Az később is előfordult, hogy jól képzett egyháziak vállaltak szerepet a királyi ház gyermekeinek tanításában: így bízta meg III. Béla a Magyarországra egy pápai követ kíséretében érkező jogtudóst, Perugiai Bernátot azzal, hogy Imre fia nevelője legyen, V. István elsőszülött fiának, Lászlónak a tanítója pedig Mutmér szepesi prépost volt. Imre egyébiránt hálás tanítványnak bizonyulhatott: nehezen hihető ugyanis, hogy ne támogatta volna egykori mesterét a spalatói érseki szék elnyerésében. Az egri püspökség birtokait és kiváltságait összeíró, IV. Béla által 1261-ben kiadott oklevél ugyanakkor arról ír, hogy „ha valamikor a magyar királyoknak, utódainknak, négy fia lesz, a negyediket az az idő szerinti egri püspök fogja felügyelni, ahogyan ezt a szent királyok rendelték és elhatározták” (Kondorné Látkóczi Erzsébet ford.). A rendelkezés egyértelmű, mégis nehezen értelmezhető. A „negyedik fiú” említése azt a látszatot kelti, mintha az előző három herceg neveltetése feletti felügyelet más egyházak főpapjait illette volna meg, ennek azonban nincs nyoma forrásainkban. Meglehet, olyan helyi hagyomány bukkan a felszínre az 1261. évi oklevél ezen pontján, amelynek valóságalapja ma már nem ellenőrizhető. 1261 után mindenesetre a dinasztia egyetlen királyának sem született négy fia, a korábbiakban azonban, a 12. század folyamán, három egymást követő uralkodónak valóban volt négy-négy fia – II. Béla: (II.) Géza, (II.) László, (IV.) István és

Álmos; II. Géza: (III.) István, (III.) Béla, Géza és Árpád; III. Béla: Imre, (II.) András, Salamon, István –, így ha valóban létezett egykor az egri püspökök 1261-ben említett kiváltsága, annak eredete leginkább ebben az időszakban kereshető, s talán az említett királyok egyikének olyan ígéretéről (vagy akár valóságos döntéséről) van szó, amit az egri püspökség – függetlenül attól, hogy a gyakorlatban érvényesült-e vagy sem – számontartott, s adandó alkalommal írásba foglaltatott a királlyal. Ha valóban így volt, akkor a „szent királyok” elhatározására történő utalás egy újabb bizonyosság arra, hogy a 13. század közepén a kifejezést már kiterjesztették a dinasztia minden tagjára.

A tananyagról, amelyet a királyi család gyermekeinek el kellett sajátítaniuk, nincsenek közelebbi ismereteink. A Szent Imrével kapcsolatban említett „grammatika” a latin nyelv ismeretét ölelte fel, s gyanítható, hogy az Árpádok többsége beszélte a középkori Nyugat műveltségi nyelvét. I. Béla király ellenben száműzetésben nőtt fel, s aligha részesült a dinasztia hercegeinek egyébként kijáró neveltetésben. Arra, hogy nem értett latinul, abból következtethetünk, hogy herceg korában tolmács fordította számára az uno-kaöccse, Salamon koronázása során elhangzottakat.

Az írás és az olvasás tudományával azonban már aligha terhelték a királyi család gyermekeit. Nem is volt rá szükségük, hiszen az írásbeliség még a korszak végén is csak szerény szerephez jutott a mindennapi életben, s bár a kormányzásban folyamatosan növekedett jelentősége, ha szükség volt efféle ismeretekre, bőségesen rendelkezésre álltak tanult egyháziak. Kivétel-számba ment tehát Kálmán király, aki olvasni bizonyosan tudott. A krónikás meg is jegyzi: „a magyarok Könyves Kálmánnak (*Cunues Calman*) nevezték, mivel könyvei voltak, amelyekből püspök módjára végezte a kánon előírta imádságokat” (Bollók János ford.). II. Orbán pápa (1088–1099) Kálmánhoz írt egyik levele megerősíti a krónikás híradását: „világiaknál szokatlan jártassággal tűnsz ki az egyházi írásk tudományában, és ami még inkább illik a bírói hatalomhoz, a szent kánonok ismeretében”. Kálmán műveltsége valóban szokatlan volt; egy lengyel forrásunk szerint „a korában élő valamennyi királynál jobban képzett volt az írásk tudományban” (Bagi Dániel ford.). A magyarázat abban rejlik, hogy eredetileg egyházi pályára szánták a herceget, ami szintén egyedülálló jelenség a dinasztia történetében. Fiaik jövőjét az Árpádok sokkal inkább a világi élet keretei között képelték el,

48. kép. István király és Imre herceg, illusztráció Thuróczy János krónikájában, 1488

s így neveltetésüket is az erre való felkészülés jegyében tervezték meg. Az egyházas tudományok helyett ezért a lovaglás, a vadászat, a fegyverforgatás testi erőt és ügyességet is próbára tevő ismeretei kerültek az előtérbe, s nyilván bevezették a fiukat a kormányzás és a politika rejtelmeibe is, mint történt az Szent Imre herceg esetében az *Intelmek* révén, jóllehet mások esetében nincs nyoma efféle írásműnek. Magától értetődő, hogy e feladatok ellátására az egyházi személyek helyett a világiak voltak inkább alkalmasak. A 12. század közepén egy bizonyos Péter ispán volt II. Béla középső fiának, a későbbi II. Lászlónak a „mester”-e, s a 13. század folyamán szintén tudunk az apa bizalmát élvező, hasonló szerepet betöltő személyekről.

Az uralkodócsalád fiúgyermekait születésüktől fogva megillette a „herceg” (*dux*) cím, ez magyarázza, hogy a későbbi V. István alig néhány hetes fiát már „László herceg”-nek nevezi egyik oklevelében. II. András király utószülött fiától, a fattyúnak bélyegzett Istvántól – III. András apjától – ellenben következetesen megtagadta a *dux* címet a magyar királyi udvar: az 1244. évi magyar–velencei békeszerződésben „a néhai András király úr feleségének fia”-ként említik meg, az 1271. évi magyar–cseh háborút lezáró békeokmányban pedig az „estei örgróf unokája, a lombard István” megfogalmazás hangsúlyozza azt az – akkor még kérlelhetetlen következetességgel képviselt – álláspontot, hogy a törvénytelen születésűnek tekintett István nem számít az Árpád-ház tagjának.

Arra vonatkozóan, hogy a latin *dux* kifejezés magyar nyelvű megfelelőjeként az „úr” szó volt használatos – legalábbis a 11–12. században –, meggyőző bizonyíték az *Vrcuta* (’Úrkuta’) helynév *villa in Puteo Ducis* (’falu a herceg kútjánál’) formában való feltűnése latin nyelvű szövegben. A herceg („úr”) cím megillette a dinasztia királyi koronát nem viselő valamennyi férfi tagját, legyenek azok akár az éppen uralkodó király fiai, akár testvérei vagy unokatestvérei, ezért szerepel Szent László király 1091. évi oklevelében mind fivére, Lampert, mind unokafivére, Dávid (I. András fiatalabb fia) egyaránt *dux*ként. A kifejezés nem a trón örököseként kiszemelt herceg címe volt, amikor tehát a 12. századi bizánci történétíró, Ioannes Kinnamos a magyar *urum* (’uram’) kifejezést a trónörököszt megillető méltóságnévként értelmezte, bizonyosan tévedett. Az *úr* szó ugyanakkor legkésőbb a 13. század végére, úgy tűnik, elveszítette kapcsolatát a dinasztiával, amire abból

lehet következtetni, hogy a stájer Ottokár már a magyar bárókra alkalmazza a német és a magyar nyelv elemeit sajátosan elegyítő *hōhsten uramen* ('nagyurak') kifejezést.

A hercegek rangjukhoz méltó életvitelét, a királynékhoz hasonlóan, a királyi birtokokból számukra elkülönített földek biztosították. A 11. századból ismerünk példát arra, hogy Dávid herceg, Salamon király öccse – már bátyja trónfosztása után – kikérte Szent László király jóváhagyását egy birtoka eladományozásához, ami talán arra utal, hogy a hercegek rendelkezését birtokaik felett éppúgy korlátozta a királyi hatalom, mint láthattuk azt a királynék esetében. Egy 13. századi adat még szorosabbra vonja a párhuzamot, mivel arról tanúskodik, hogy a király – ez esetben IV. László – maga tett adományt a hercegi földekből, igaz, kárpótlást ígért öccsének, András hercegnek az eladományozott hercegi birtokért. A kései középkor magyar jogfelfogása mindenesetre úgy tartotta, hogy a hercegi adományok csak akkor teljes értékűek, ha utóbb a király – vagy trónra lépte után maga az egykori adományozó – megerősítette azt. Ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazása azonban nem volt következetes, a legkevésbé éppen az Árpádok korában.

A hercegek személye körül – legalábbis a 13. században – a királyihoz hasonló udvartartás szerveződött csakúgy, mint a királynék esetében. A gyakorlat nem volt tekintettel a hercegek életkorára: a későbbi V. István és IV. László alig múlt kétéves, amikor már mindkettejük udvari tisztségviselői feltűnnek okleveleinkben. Nyilvánvaló, hogy a kisgyermek herceg helyett az apa, azaz a király döntött az egyes méltóságok betöltéséről, ami megintcsak a királynéi udvarhoz hasonló vonás: a gyermek herceg udvarában is azok kaptak méltóságot, akiknek a királyiban éppen nem jutott.

A HERCEG MEGKORONÁZÁSA

A dinasztia történetében nem ismeretlen esemény, hogy a királyként uralkodó apa még saját életében megkoronáztatja örökösének kiszemelt fiát, ám mindössze hat esetben került erre sor, ami arra vall, hogy általános gyakorlatnak nem tekinthető. A kijelölt utód megkoronázása – bár nem tette feleslegessé a hatalom tényleges átvételekor a királyavató szertartást –, a koronázásnak

tulajdonított kivételes jelentőség miatt alkalmas eszközül kínálkozott ahhoz, hogy a trónöröklés rendjének szabályozatlan viszonyai közepette az apa így biztosítsa fia számára az utódlást. Vitán felül áll ez a szándék I. András király idősebb fia, Salamon 1058. évi, a későbbi II. István valamikor 1114 előtt történt, valamint a gyermek III. László 1204. évi megkoronázása esetében. Annak hátterében, hogy III. Béla 1182-ben megkoronáztatta legidősebb fiát, Imrét, már inkább állhatott I. Frigyes német-római császár (1155–1190) lányának eljegyzése a herceggel, miként egyébként a gyermek Salamon megkoronázása sem volt független a IV. Henrik német király (1056–1106, császár 1084-től) testvérével, Judittal tervezett házasságtól. Alighanem szintén egy házasságkötés ad magyarázatot arra, hogy IV. Béla megkoronáztatta még gyermekkorú fiát, a későbbi V. Istvánt, minden bizonnyal 1245-ben. István herceg megkoronázása ugyanis a tatárjárás idején az országból kivonult kunokkal való kapcsolat rendezésének előkészületeit szolgálta, a kunokkal való megbékélés záloga pedig az volt, hogy István herceg feleségül vett egy előkelő kun leányt, a későbbi Erzsébet királynét. A házasságkötés időpontját illetően forrásaink ellentmondanak egymásnak. IV. Béla egy IV. Ince pápához (1243–1254) írt – a legvalószínűbben 1247-re keltezhető – levele alapján ítélve a házasság megkötésére már az évben sor került, a domonkosok 1254-ben Budán tartott rendi káptalanjáról szóló tudósítás szerint viszont 1254 adódnék a házasságkötés időpontjaként. Az 1247. év mellett egy másik forrás is tanúskodik, ez sem feledtetheti azonban, hogy az 1239-ben született István herceg 1247-ben még nem volt abban az életkorban, hogy a kánonjog előírásai szerint is érvényes házasságot kössön. Mindezen körülmények együttese táplálja a feltételezést, hogy 1247-ben – az egyházi szabályokat, értelemszerűen, figyelmen kívül hagyó – kun, 1254-ben pedig keresztény módra kötötték meg a házasságot. A későbbi V. István 1245. évi megkoronázása ilyenformán alighanem biztosítékul szolgált az 1246-ban már a magyar sereggel együtt harcoló, az országba tehát valamikor azt megelőzően visszaköltöző kunoknak arra, hogy az előkelő kun leány – aki utóbb egy pecsétjén a „kunok császáranak leánya”-ként nevezte meg magát – nemcsak egy Árpád-házi herceg felesége lesz, hanem idővel Magyarország királynéja is.

49. kép. V. István koronázása, balról IV. Béla király és a királyné, Laszkarisz Mária, miniatúra a Képes Krónikában

A sorozatba a későbbi IV. Béla 1214. évi megkoronázása nem illik bele, mert arra bizonyosan az apa, II. András akarata ellenére került sor. Az eset értelmezését alaposan megnehezíti, hogy semmit sem tudunk arról, mi módon lehetett mégis rávenni a királyt fia megkoronázására. Indokoltan feltételezhető azonban, hogy valójában a II. András uralmával elégedetlen előkelők lehettek azok, akik a herceget előtérbe tolva próbáltak meg olyan helyzetet kialakítani, ami kedvező lehetőségeket kínál számukra a politikai viszonyok befolyásolására.

Ezt az értelmezést erősíti meg III. Honorius pápa (1216–1227) azon, évekkel később kelt bullája, amelyet a magyar érsekekhez és püspökökhöz intézett arra figyelmeztetve őket, hogy II. András megkoronáztatta ugyan elsőszülött fiát, de ezt nem azzal a szándékkal tette, hogy még életében más uralkodjék országában, ezért azokat az „elvetemültek”-et, akik viszályt szítva azt ötlötték ki, hogy engedelmességgel nem II. Andrásnak, hanem fiának tartoznak, egyházi fenyítékekkel büntessék meg.

Koronázása után a herceget, történt az akár apja kívánságára, akár annak ellenére, megillette a „király” (*rex*) cím: a későbbi IV. Béla például gyakran „Béla, Isten kegyelméből király, Magyarország királyának elsőszülöttje”-ként nevezi meg magát hercegként kiadott okleveleiben. Egyéb tekintetben ugyanakkor maga a koronázás nem járt mélyreható következményekkel. A herceg életében nem esetleges megkoronázása hozott alapvető változást, hanem az, ha hatalomhoz jutott az ország valamely része felett.

A KIRÁLY ÉS A HERCEG OSZTOZÁSA AZ ORSZÁGON

A herceg megkoronázása és az ország kormányzásában való szerephez jutása egymástól független események voltak. Egyikből nem következett a másik: a még gyermekként megkoronázott hercegek olykor csak hosszú évekkel később kaptak területi hatalmat – ha ugyan kaptak, mert az egyáltalán nem volt a koronázás szükségszerű következménye –, ugyanakkor a király olyan herceggel is osztozhatott az ország feletti uralmon, akinek a fejét korábban nem érintette a királyi korona. Az ország területének felosztása a dinasztia egyes tagjai között nem volt sem általános, sem állandó jelenség a dinasztia történetében, és semmiképp sem jelentette az ország területi egységének elvi feladását. Egy-egy osztozást hosszabb-rövidebb szünet követett: volt király, aki egész uralkodása alatt egy vagy több rokonával osztozott az ország területén, mások ellenben mindvégig saját uralmuk alatt tartották az egész királyságot. Maga a jelenség mégis jellemzőnek mondható, hiszen az osztozások, mint látni fogjuk, jószerével végigkísérik a dinasztia történetét.

A 11. század közepétől jó fél évszázadon keresztül rendszeres, de korántsem állandó gyakorlattá vált az ország feletti uralom megosztása a dinasztia tagjai között. Péter legyőzését és bátyja, Levente halálát követően I. András hazahívta Lengyelországból öccsét, Béla herceget, s megállapodást kötött vele, nagy valószínűséggel 1048 körül. A magyar krónikás szerint a fivérek egyezsége úgy szólt, hogy András – akinek ekkor még nem születtek meg a fiai – öccsét tette meg örökösévé, s „ezek után a király és testvére, Béla, tanácsot tartva az országot három részre osztották; két rész megmaradt a király tulajdonában, vagyis fennhatósága alatt, a harmadrész pedig a herceg tulajdonába került” (Bollók János ford.). Béla tehát a herceget megillető birtokoknál jóval többet kapott bátyjától: hatalmat az ország harmada felett. Az így kialakított különkormányzatot – és annak területét – nevezi a magyar történetírás hercegségnek (*ducatus*), vagy a latin kifejezés magyarosításával dukátusnak. A dukátus nem tekinthető valamiféle olyan intézménynek, mint például egy megye, melynek élére szükségképpen ispánt kell kinevezni a működőképesség fenntartása érdekében, ha a korábbi – bármely okból – megvált tisztségétől. A dukátus alkalmi intézmény volt, s működésének nem jellemzője a folyamatosság: léte mindenkor a király és a herceg (vagy her-

50. kép. Álmos herceg vadászatán,
iniciálé a Képes Krónikában

cegek) személyes kapcsolatától, s még inkább a dinasztia belüli hatalmi viszonyoktól függött. Az 1060-ban trónra lépő I. Béla uralkodása alatt például nincs jele a dukátus létezésének – pedig ő maga, mint láthattuk, állt annak élén a korábbiakban –, utóda, az 1063-ban trónra lépett Salamon pedig csak 1064-ben engedte át a fenyegető belháború elkerülése érdekében az újjáélesztett dukátust unokafivérének, Géza hercegnek, I. Béla fiának. 1074 után Géza immár királyként uralkodott, s ekkor bizonyosan László herceg állt

a dukátus élén, az viszont szerfelett kétséges, hogy amikor I. László néven ő lépett a trónra, öccséből, Lampert hercegből a dukátus ura lett-e. Az utolsó 11. századi herceg, aki minden kétséget kizáróan kormányozta az ország harmadát, Álmos volt, Kálmán király öccse.

Nehéz lenne pontosan megjelölni a dukátus kialakításának hátterében meghúzódó tényezőket. Van kutató, aki szerint a kiszemelt örökös részhatalomhoz juttatásának nomád hagyománya éledt volna újjá a dukátus intézményében, igaz, némileg megváltozott formában. A steppe nomádjai között ugyanis a kiszemelt örökös általában a csatlakozott népek feletti uralmat nyerte el, s így kapott lehetőséget arra, hogy mintegy kijárja a kormányzás iskoláját. E vélemény a nomád gyakorlattól való eltérést abban látja, hogy a dukátus esetében nem etnikai, hanem területi szempontokat követett az osztozás. Más vitatja ezen elképzelés helyességét arra hivatkozva, hogy valójában a dukátus a dinasztikus országfelosztás típusába tartozik, s ennek példái a korai középkor számos olyan európai népénél ismeretesek, amelyek semmiféle steppei hagyománnyal nem rendelkeztek. Akármilyen is az igazság e tekintetben, tény, hogy a dukátus ura tényleges politikai és katonai hatalom

birtokába jutott. Talán éppen ez is volt a cél: jelentős, de az uralkodó erőfölényét azért – legalábbis elvben – nem veszélyeztető részt adni a hatalomból a potenciális riválisnak abban a reményben, hogy a dukátus kormányzása a herceg ambícióit kielégíti, energiáit leköti. Az események ismeretében megállapítható: az így kialakított hatalmi egyensúly rendkívül labilisnak bizonyult, s hogy a herceg hatalmát mire használta fel, az kizárólag a királlyal kialakított kapcsolatának kérdése volt. Mivel a dukátus 11. századi fennállása alatt a belviszály a dinasztia minden nemzedékének életében kiújult, joggal állapíthatta meg a krónikás András és Béla osztozkodásáról írva, hogy „az országnak ez az első fölosztása volt [...] a viszály és a háborúság magvetése Magyarország hercegei és királyai között” (Bollók János ford.).

A dukátus földrajzi kiterjedéséről korlátozottak ismereteink. Az első időszakot, azaz a későbbi I. Béla király hercegsége idejét illetően egyetlen támpontunk az, hogy I. András és Béla herceg viszályának kezdetén egy bizonyos Várkony nevű helyen került sor kettejük találkozójára – a már említett várkonyi jelenetről van szó –, s mivel utóbb seregeik is valahol a Tisza folyó mellett vívták meg a döntő ütközetet, általános vélemény szerint Tiszavárkonyról lehet szó. Ez a körülmény arra utal, hogy Bihar ekkor a hercegség része lehetett. A későbbi – Salamon király, illetve Géza és László hercegek küzdelmét bemutató – tudósítások már nem hagynak kétséget efelől. Géza herceg egy alkalommal a krónikában – megelőlegezve a későbbi fejleményeket – váradinak mondott bihari püspököt küldte egyik követeként Salamon királyhoz, máskor pedig Géza herceg a Bihar és Erdély között fekvő Igfon erdejében vadászott. Ugyanezt erősíti meg a király és a hercegek közötti háborút eldöntő mogyoródi csata leírása is. Az ütközetben László a bihari sereget irányította, míg Géza a nyitraiak élén harcolt, csakhogy tudható: a két herceg a csata előtt zászlót cserélt Salamon király megtévesztése érdekében, ami nem sok kételety hagy afelől, hogy a háború korábbi szakaszában Géza herceg a bihariakat vezérelve szenvedett vereséget a kemeji csatában Salamontól. Egyértelmű tehát, hogy 1074-ben Bihar volt a dukátus központja, melyet az idősebb testvér, Géza kormányzott, míg a fiatalabb Lászlónak a dukátus másik részét alkotó Nyitra környéki területek jutottak.

A magyar krónikás szerint 1064-ben, amikor Salamon kiegyezett I. Béla fiaival, átengedte Géza hercegnek a hercegséget, „ami korábban az apjái

51. kép. Salamon király és Géza herceg
Niš lakóinak hódolatát fogadják.
Iniciálé a Képes Krónikában

volt” (Bollók János ford.). Ezt a tudósítást úgy szokás értelmezni, hogy Géza dukátusa területét illetően is azonos volt apjáéval, azaz már a későbbi I. Béla király dukátusa is Biharra és Nyitrára terjedt ki (esetleg még az ország más részeire is). Az, hogy Bihar már az 1050-es években is a dukátushoz tartozott, mint láthattuk, szinte bizonyosra vehető, ugyanez Nyitra esetében korántsem magától értetődő. Nyitrát egyedül az 1074. mogyoródi csata leírása köti a dukátushoz, ami a forrászegény 11. század történetét ille-

tően önmagában nem adna gyanúra okot. Az már inkább, amit Salamon király és a hercegek 1064. évi kibéküléséről tudunk.

Az unokafivérek megegyezésére „Szent Fábían és Sebestyén vértanúk ünnepén [...] Magyarország színe előtt Győrben” került sor, azaz a január 20-án megkötött politikai egyezséget reprezentatív külsőségek kísérték, az események színhelye pedig a királyt uraló országrész volt. A történet azonban úgy folytatódik a krónikában, hogy a húsvétot – azaz az egyházi év rendjében soron következő nagy ünnepet, mely 1064-ben április 11-ére esett – a király és Géza herceg „egész udvarnépükkel együtt [...] Pécsett ünnepelték. Itt Salamon király húsvét napján az ország előkelőinek jelenlétében Géza herceg keze által megkoronáztatott” (Bollók János ford.). Az itt említett koronázás természetesen nem volt azonos a királyavató szertartással, egyfajta politikai demonstrációnak tekinthető, amely azt volt hivatott kifejezni, hogy Géza herceg kész elismerni királyának Salamont. A szertartás nyilvánvalóan szimbolikus jelentőségű volt, így minden bizonnyal a színhely megválasztása maga is. Feltűnő azonban, hogy nem a királykoronázásoknak akkor már hagyományosan helyet adó Székesfehérvárra, nem a másik királyi

székvárosra, Esztergomra, s még csak nem is a béke létrehozásában minden jel szerint kulcsszerepet játszó főpap, Dezső kalocsai érsek székvárosára esett a választás, hanem Pécsre. Nehéz másra gondolni, mint arra: a döntés háttérében az a cél húzódott meg, hogy a herceg saját országrészében, azaz a dukátusban is kinyilvánítsa meghódolását a törvényes király előtt. Kézenfekvő lehetett volna tehát az ünnepséget Biharban tartani, amely azonban – mindössze néhány évvel a helyi püspökség alapítása után – aligha lehetett még felkészülve egy efféle nagyszabású esemény lebonyolítására. Mindezen megfontolások alapján indokolt arra gondolni, hogy 1064-ben – s nyilván azt megelőzően is – Pécs a dukátus területén feküdt, amiből szükségképpen következik, hogy Baranya megye, miként vélhetően a pécsi püspökség egész területe szintén, a dukátushoz tartozott akkortájt. A dukátus eredetileg tehát a Délkelet-Dunántúlra – és az ahhoz kapcsolódó drávántúli területekre –, valamint a tisztántúli Biharra és környékére terjedt ki. Az ország felosztásának ez a rendje azonban utóbb megváltozott: 1064 után már nincs olyan adat, mely a dukátus élén álló hercegeket és a pécsi egyházmegye területét összekapcsolná, felbukkan ellenben Bihar mellett Nyitra környéke. A magyarázat aligha lehet más, mint az, hogy Salamon király és Géza herceg területcserét hajtottak végre, aminek következtében lépett Nyitra vidéke Pécs és környéke helyébe, s meglehet, ekkortájt kerülhetett a dukátus központja is a bihari területekre. A csere időpontjaként az 1060-as évek második fele, a király és a hercegek harmonikus együttműködésének időszaka vehető a legnagyobb valószínűséggel számításba. A területcsere háttérében meghúzódó okokra vonatkozóan nincsenek információink, észszerű azonban arra gondolni, hogy Salamon király lehetett a kezdeményező fél. A dukátus eredeti területe ugyanis lehetővé tette volna, hogy a király és a hercegek viszonyának elmérgesedése esetén Géza és fivérei ne csak a Biharból könnyen elérhető Lengyelország felől kapjanak segítséget, hanem, nővérük horvát házassága révén, délről is – I. Béla Ilona nevű leánya Zvonimirnak, a későbbi horvát királynak (1075–1089) volt a felesége –, amire a Salamon és a hercegek által 1066-ban közösen vezetett horvátországi hadjárat irányíthatta rá a király és tanácsadói figyelmét. Ha valóban így volt, akkor a területcsere bizonyos mértékig már egyfajta felkészülés volt a később valóban kitörő viszály időszakára.

Számos olyan tény ismeretes, amelyek önmagukban talán csekély súlyúak, együttesen azonban nagyon is alkalmasak ezen elgondolás alátámasztására. Géza herceg apja Szekszárdon – tehát a pécsi püspökség területén – alapított monostort, s oda is temetkezett. Az alapítás idejeként ugyan az 1061. évet szokás emlegetni, valójában azonban az évszám az akkor már királyként uralkodó I. Béla által kiadott, a monostor jogait összeíró, s csak töredékesen ismert oklevelének keltét jelöli, így magára az alapításra valamikor korábban került sor, minden bizonnyal még Béla hercegsége idején. Mór pécsi püspök és Géza herceg bensőséges viszonyának kialakulására a herceg egyetlen ismert, 1064. évi pécsi látogatása aligha lehetett elegendő, indokoltabbnak tűnik hosszabb kapcsolatot feltételezni, amelynek színhelye azonban Nyitra helyett sokkal inkább lehetett Pécs, ahol Mór 1036 óta püspök volt. Félreérthetetlen tehát, hogy a dukátus urainak első két nemzedékét – a későbbi I. Béla és I. Géza királyokat – igen szoros szálak fűzték Pécshez, valamint a pécsi egyházmegye területéhez, miközben a Nyitra vidékével való kapcsolatnak semmi nyoma. Az sem tekinthető talán pusztán véletlennek, hogy utóbb Álmos herceg gyermekként megvakított fia – a későbbi II. Béla király – történetesen megintcsak a pécsi püspökség területén, a pécsvárad-i monostorban lelt búvóhelyre apja, a szintén megvakított Álmos herceg Bizáncba menekülését követően, majd pedig – miután a beavatott előkelők felfedték II. István király előtt, hogy a vak Béla herceg Magyarországon rejtőzködik – az uralkodó a pécsi egyházmegyében fekvő Tolnát jelölte ki a herceg lakhelyéül, és ott biztosított neki méltó ellátást.

A dukátust Kálmán király számolta fel valamikor a 11–12. század fordulója körüli években. A magyar krónikák ma ismert szövege viszonylag részletes beszámolóban foglalkozik a Kálmán és Álmos között történetekkel. Az elbeszélésben említett események sorrendje felkínálja a lehetőséget arra, hogy abból kiindulva egyfajta relatív időrendre következtessünk, esetenként pedig a történet egyes elemeihez még évszámokat is rendelnek a krónikások, így adva fogódzókat az abszolút időrend kialakításához, magát aényt azonban, hogy Kálmán megfosztotta Álmost a dukátustól, hallgatással mellőzi a krónikás. A történet ezen mozzanata egy német forrás 1108. évnél szereplő bejegyzéséből ismert, mely szerint Álmos a német uralkodó, V. Henrik (1106–1125, császár 1111-től) segítségét kérte, mert Kálmán – mint a szö-

52. kép. Királyfejes gyűrű, zománcberakással, 11. század

vegben olvasható – megfosztotta „mind javaitól, mind hercegségétől, amely által a magyarok között kitűnt, és ahogy illett a király fivéréhez, a király után a másodikként tisztelték” (Thoroczkay Gábor ford.). A „hercegség” kifejezéshez a forrásban hozzáfűzött magyarázat minden nehézség nélkül megfeleltethető a dukátusnak, így nyilvánvalónak tűnik, hogy valamikor 1108 előtt történt a dukátus felszámolása. Annak az időpontnak a meghatározása ellenben, amelyet követően került sor a dukátus megszüntetésére, már nem ennyire magától értetődő. Az bizonyos, hogy a 11. század utolsó éveiben Álmos még a dukátus ura volt. A magyar krónikák megemlékeznek arról, hogy Álmos megkapta a dukátust: Kálmánt „megkoronázták, és a hercegséget teljes egészében átengedte Álmos hercegnek” (Bollók János ford.). A hírt megerősíti a *Pozsonyi Évkönyv* azon bejegyzése, mely szerint „Kálmán királyt megkoronázzák, és fivére, Álmos fejéket kap” (Kulcsár Péter ford.). Az említett fejék mibenléte tisztázatlan, mindenesetre a *Képes*

krónika miniatúráinak 14. századi készítője következetesen egy jellegzetes, inkább díszes süvegre, mint koronára emlékeztető fejfedővel ábrázolja a hercegeket, bár a *Pozsonyi Évkönyv* latin szövegében a *diadema* szó szerepel, amelyet gyakran a *corona* szinonimájaként használnak forrásaink. IV. Henrik császár (1156–1106, császár 1084-től) 1096-ra keltezhető levelében mint politikai befolyással rendelkező személyhez fordul Álmos herceghez, ami szintén arra vall, hogy Álmos valóban a dukátus ura lett bátyja, Kálmán trónra léptét követően. A krónikák elbeszélése szerint pedig a keresztes hadak elvonulása után – azaz bizonyára szintén még 1096-ban – „Álmos herceg a hercegségbe ment” (Bollók János ford.). Néhány évvel később, elfogadható érvelés szerint 1098-ban, ugyancsak a dukátus élén állhatott még Álmos, hiszen haddal vonult Kálmán király ellen, és seregeik a dukátus történetével kapcsolatos eseményekben már korábban is szerephez jutó Tisza melletti Várkonyznál találkoztak szembe egymással, ahol azonban a fivérek kibékültek. Az esemény leírása nem sok kétséget hagy afelől, hogy egyfelől Álmos herceg rendelkezett mozgósítható haderővel, másfelől pedig a dukátus bihari részeiből indult a félbeszakadt hadjáratra. Végezetül Kálmán tarcali zsinaton hozott törvényei említhetők a források e sorozatában, ezekben ugyanis találhatók olyan utalások, melyek csak a dukátus létezése esetén értelmezhetők, hiszen szó esik bennük egyebek mellett arról, miként kell eljárni, ha a király és a herceg jelentősebb méltóságviselői pereskednek egymással vagy másokkal, továbbá arról is, hogy a herceg méltóságviselői esetenként a király, a királyéi viszont a herceg területén tartózkodnak. Annak az időpontnak a megjelölése, amely után a dukátus már nem létezett, éppen azért ütközik nehézségekbe, mert a törvény születésének ideje csak a kíváncsnál tágabb határok között határozható meg. Az bizonyos, hogy Kálmán uralkodása idején, a törvény bevezetőjében még élő személyként említett Szerafin esztergomi érsek halála előtt foglalták írásba. Kálmán 1096-ban lépett trónra, Szerafin érsek pedig alighanem 1104 táján hunyt el. Ez utóbbi feltételezés azon tényeken alapszik, hogy Szerafin 1103-ban még bizonyosan életben volt, egy megbízhatóan 1105–1106 tájára keltezhető feljegyzés viszont már utódát, Lőrincet említi Esztergom érsekeként. Ezzel magyarázható a törvény általánosan elfogadott „1100 körüli” keltezése.

A történetírás az így kijelölhető keretek között kereste a dukátus felszámolásának időpontját. A magyar krónikák szerint 1106-ban tért vissza Álmos Passauból, ahová Kálmán királytól való félelmében ment. A korábbi történetírói vélemények Álmos herceg ezen első németországi útjához kötötték a dukátus felszámolását, úgy vélvén, hogy visszatérését követően, mintegy büntetésképpen fosztotta meg Kálmán a dukátustól öccsét. Utóbb azonban egy más megoldás vált elfogadottá, mely szerint Kálmán király a herceg jeruzsálemi zarándoklata által tálcán kínált alkalmat ragadta meg arra, hogy megfossa a dukátustól távollévő fivérét. A zarándokút időpontját nem ismerjük ugyan, de a magyar krónikák egy 1106. és egy 1108. évi esemény közé beékelve számolnak be arról, így e szerint az álláspont szerint mind Álmos szentföldi útja, mind a dukátus felszámolása 1107-ben történhetett.

Az ezen datálási kísérletek által javasolt megoldások egyike sem egyeztethető azonban össze egy olyan forrásunkkal, amelynek mindeddig nem sok figyelem jutott a kérdés vizsgálata során.

A forrás Fulco, az első ismert Magyarországon tevékenykedő világi írástudó – ha úgy tetszik, értelmiségi – 1146-ban írásba foglalt végakarata, melyben „vendég”-nek nevezi önmagát, ami arra utal, hogy külföldről érkezhetett az országra, neve után ítélve német nyelvterületről. Az okmány betekintést enged az íródeák életútjába: „jövetelem első idejében [...] Álmos herceghez csatlakoztam, az ő távozása után azonban Szerafin esztergomi érseknek, majd pedig a veszprémi egyház főpapjainak, tudniillik Máténak és Nánának, Martyriusnak, Péternek és Pálnak [...] híven és örömmel szolgáltam egészen az öregkorig” (Szovák Kornél ford.). A szövegben említett Szerafin érsek, amint arról már szó esett, minden valószínűség szerint 1104 táján halhatott meg. Mivel Fulco évtizedek múltán is megemlékezett a Szerafin érsek mellett eltöltött időről, indokoltan feltehető, hogy annak hossza sokkal inkább években, semmint hetekben vagy hónapokban lehetett mérhető, s így Fulco legkésőbb 1101–1102 táján léphetett a főpap szolgálatába, de akár évekkorábbi időpont is elképzelhető. Még abban sincs okunk kételkedni, hogy Fulco jól emlékezett-e vissza egykori uraira, hiszen az általa felsorolt veszprémi püspökök valóban abban a sorrendben szerepelnek egyéb forrásainkban, amelyben végrendelete felsorolja őket. A dukátus felszámolása időpontjának meghatározása szempontjából ugyanakkor az idézett szöveg értelmezésének

kulcsa kétségkívül abban rejlik, hogy mit jelent Álmos herceg „távozása”. A latin nyelvű szöveg ezen a ponton a *discessus* kifejezést alkalmazza, mely részint ’(el)távozás, elutazás, elvonulás’, részint – átvitt értelemben – ’halál’ jelentésű; ez utóbbi értelemben tűnik fel például III. István király egy húsz évvel később, 1166-ban kiadott oklevelében. Esetünkben a kifejezés ez utóbbi jelentése nyilvánvalóan nem jöhet szóba, mivel Szerafin érsek közel negyedszázaddal előbb hunyt el, mint az 1127-ben meghalt Álmos herceg. Az, hogy a szöveg a herceg valamiféle „utazás”-ára utalna, azért valószínűtlen, mert az elinduláskor nyilván a visszatéréssel is számoltak, aminek a bekövetkezése után Fulco változatlanul folytathatta volna addigi tevékenységét Álmos szolgálatában, s nem lett volna oka új urat keresni. Marad tehát az a lehetőség, hogy a képzett írástudó által – alighanem szándékolt kétértelműséggel – fogalmazott szövegben alkalmazott kifejezés a hercegnek a dukátustól való megfosztására – „eltávolítás”-ára – utal, érzékeltetvén azt is, hogy Álmos számára valóban nem volt visszatérés a dukátusba. Mindezek alapján kézenfekvő arra gondolni, hogy a dukátus felszámolására legkésőbb egy 1101–1102 körüli időpontban kerülhetett sor. E megoldás alátámasztására felhozható még, hogy 1101-ben megszülettek Kálmán ikerfiai, s indokoltan kereshető összefüggés Álmosnak a dukátustól való megfosztása és a dinasztia történetének ezen eseménye között, ami azzal a reménnyel tölthette el Kálmán királyt, hogy lesz kire hagynia uralmát, s nem szükségképpen kell trónörökösét öccsében, Álmosban látnia.

Valójában azonban a dukátus felszámolását illetően egy néhány évvel korábbi időpont mellett is felhozhatók érvek. 1198-ban ugyanis az egymás ellen sereggel felvonuló Kálmán király és Álmos herceg összecsapása elmaradt, amiről a krónikás a következőképpen számol be: amikor a király és a herceg egymás ellen vezették seregeiket, „a hű magyarok [...] fegyvernyugvást kértek tőlük, kérték, hogy tárgyalhassanak egymással, s ezt mondták: »Mire való az, hogy harcoljunk? Csak megostromolnak bennünket, s mi meghalunk, vagy akik megmenekülnek, futhatnak, mint ahogyan nemrégiben atyáink és fivéreink harcoltak az atyáikkal és fivéreikkel, és meghaltak. És okot sem látunk a harcra. Hanem ha nekik tetszik a harc, harcoljanak ők ketten, és aki erősebb lesz közülük, az legyen az urunk.« A főemberek ezt a döntést” hozták Kálmán király és Álmos herceg tudomására, akik pedig

„akaratuk ellenére megnyugodtak” (Bollók János ford.). Ez alkalommal tehát az értelmetlennek ítélt vérontást megeléglő előkelők kényszerítették ki a békekötést a király és a herceg között. Nyilvánvaló, hogy Kálmán számára a legalkalmasabb időpont a dukátus felszámolására éppen ez lehetett, ekkor ugyanis bizonyosságot szerzett egyfelől arról, hogy maga Álmos kész lenne ellene támadni, másfelől arról is, hogy a herceg hívei viszont nem hajlandók a belháborúra uruk hatalmi törekvései érdekében. Ezt az elgondolást támasztja alá az a megfigyelés, hogy ezt követően Álmos ugyan többször kísérletet tett arra, hogy fegyveres erővel támadjon Kálmán ellen, csakhogy – ellentétben az 1098. évi próbálkozással – mindezen esetekben kénytelen volt külföldi támogatók után nézni. Külső hatalom segítségül hívása a dukátus történetének korábbi időszakaiban is rendre feltűnik: megtalálható ez az elem I. András és Béla herceg, valamint a következő generáció, Salamon király és a Béla-fiak történetében egyaránt. Álmos esetében azonban minden jel arra vall, hogy az, amit 1106-ban lengyel, illetve 1108-ban német támogatói a herceg rendelkezésére bocsátottak, nem csupán segélycsapat volt, hanem maga a had, s ezzel magyarázható, hogy támogatás hiányában vagy annak elvesztése után Álmos kénytelen-kelletlen meghódolt a királynak. 1106-ban, amikor lengyel segítséggel foglalta el Abaújvárt, voltak ugyan magyarok a seregében, ők azonban aligha lehettek a dukátus mozgósított harcosai, mert az esetről hírt adó magyar krónika félreérthetetlen megjegyzése szerint azok még Lengyelországban csatlakoztak Álmoshoz, így leginkább olyan magyar előkelőknek gondolhatjuk őket, akik Szent László halála után Álmos utódlása mellett törtek lándzsát, s Kálmán trónra lépte után jobbnak látták, ha lengyel földre menekülnek. 1098 után tehát Álmos herceg akcióinak forгатókönyve jól érzékelhetően megváltozott. A dukátus hadereje helyébe a külföldi támogatók serege lépett, s ez a körülmény amelletт szólhat, hogy a dukátus felszámolására még a 11. században, 1098-ban – vagy nem sokkal azt követően – került sor. Az mindenesetre bizonyosnak tekinthető, hogy a dukátus megszüntetése az 1098 és 1101–1102 közötti évek valamelyikében történt. A 12. század közepén aztán, II. László rövid uralkodása alatt, újjászervezték, ekkor a király öccse, a későbbi IV. István birtokolta az alatt a néhány hónap alatt, míg bátyja uralkodott, amint arról a magyar krónikákat részben kivonatoló, részben önálló részekkel kiegészítő 14. századi német

nyelvű krónika az I. András király és öccse, Béla herceg osztozkodására utaló tudósítása félreérthetetlen bizonyossággal szolgál: „László királyé lett a birodalom két része, a testvéréé, Istváné pedig a harmadik, ahogyan ezt András király előírta” (Orha Viktória Réka ford.).

A magyar történetírás nagy múltú vitakérdése, hogy vajon Koppány minden bizonnyal közismertnek mondható története beilleszthető-e a dukátus históriájába. A kérdésre „igen”-nel felelők a 11. század közepén megjelenő, későbbi országfelosztások egyfajta előképeként tekintenek rá, míg a „nem” válasz hívei valamiféle sajátosan egyedi jelenségnek gondolják. A történetről a legteljesebb képet rajzoló krónikás mindenestre, úgy tűnik, az előbbiekkal értett volna egyet, amit elárul, hogy a „vitéz és nagy hatalmú” Koppányról azt írja, hogy „Tar Szerénd fia volt, aki Szent István király apjának, Géza fejedelemnek az életében” (Bollók János ford.) a „hercegséget birtokolta”, s elbeszélése ez utóbbi pontján ugyanazzal a latin nyelvű szókapcsolattal élt, mint amikor – ő vagy egy másik krónikás – a Salamon király és Géza herceg között 1064-ben létrejött egyezséget ismerteti, amelynek értelmében Géza átengedte a királyságot a fiatalabb Salamonnak, annak fejében, hogy maga pedig „birtokolja békében a hercegséget” (Bollók János ford.). Az alkalmazott kifejezések egymás pontos tükörképei, így világos, hogy a krónikás mind Tar Szeréndet, mind fiát, Koppányt a dukátus urának látta, s alighanem egy későbbi krónikás lehetett az, aki – megszakítva az elbeszélés folyamatoságát – szükségesnek tartotta beszúrní a szövegbe magyarázatképpen és nyilvánvalóan Koppányra utalva: „Ez somogyi herceg volt.”

Koppány – elterjedt, bár korántsem kizárólagos vélemény szerint – Árpád leszármazottai közé tartozott, ám Árpád ismert fiainak csaknem mindegyike szóba került Koppány őseként, ami világos jele annak, hogy személyét mindmáig nem sikerült megnyugtató módon elhelyezni a dinasztia családfáján. Tar Szerénd és Koppány uralmi területe – amelybe Somogy mellett valójában a későbbi Zala megye is beletartozott – korábban minden jel szerint a 10. század első felében élt törzsfő, Bulcsút uralta, aki az Augsburg mellett 955-ben elszenvedett vereséget követően fogságba esett, majd kivégezték. Bulcsú halálát követően egykori területe az Árpádok fennhatósága alá került. Az Árpád leszármazottai körében valószínűsíthető eredeti öröklésrend, amint arról már szó esett, felváltva juttatta a hatalmat az egyes ágak képviselőinek, mígnem

53. kép. Bulcsú kapitány,
iniciálé a Képes Krónikában

Taksonyt saját fia, Géza követte. Az addigi renddel való szakítás tehette indokolttá, hogy a mellözött ág képviselőjét egyfajta kárpótlásban részesítsék, így kaphatta meg Bulcsú korábbi területét az utódlásban mellözött Tar Szerénd, akitől aztán fia, Koppány örökölte azt. Géza ismét a maga fiát, Istvánt jelölte utódjául, Koppány azonban úgy vélhette, hogy a Taksony és Tar Szerénd között létrejött megállapodás csak a dinasztia előző nemzedékében juttatta nyugvópontra az öröklés kérdését, s Géza halálát követően őt illetné meg a fejedelmi ha-

talom. Jellemző e tekintetben, hogy nem István feleségét, Gizellát akarta „vérfertőző házassággal magához [...] kapcsolni” – mint írja a krónika –, hanem Géza özvegyét, Saroltot. Koppány ez utóbbi követelésében a levíratús intézményét szokás felfedezni, ami a steppei kultúrkörben is ismert volt. Ennek lényege abban jelölhető meg, hogy az örökség mellett a megözvegyült asszonyra is igényt tarthatott az elhunyt férj örököse annak érdekében, hogy az asszony hozománya továbbra is a család kezében maradjon. Van ugyan olyan vélemény, mely kételkedik abban, hogy ez a szokás a kor magyarjainak körében élt volna, ám István egyik törvénye meggyőzően bizonyítja létét. Ez ugyanis úgy rendelkezik: „Különösképpen akarjuk, hogy az özvegyek és árvák is legyenek a mi törvényünk részesei ilyen módon, hogy ha valaki özvegyen marad hátra fiaival és leányaival és ígéretet tesz, hogy őket felneveli és velük marad, amíg csak él, legyen meg neki az a tőlünk nyert joga, hogy ezt megtehesse és senki ne kényszerítse őt újabb házasságba. Ha azonban fogadalmát megváltoztatva, ismét férjhez akar menni és az árvákat elhagyni, az árvák vagyonából egyáltalán semmit ne követelhessen magának, csupán

az őt illető ruhákat. Ha pedig valaki gyermek nélkül marad özvegyen és azt ígéri, hogy megmarad özvegységében újabb házasság nélkül, akarjuk, hogy legyen hatalma minden javai felett és bármit akar azokkal tenni, megtehesse. Halála után azonban e javak szálljanak vissza férje rokonaira, ha vannak rokonai, ha pedig nincsenek, a király legyen örököse” (Szilágyi Loránd ford.). A törvény, ezt könnyű belátni, ugyanazt a célt szolgálta, mint a levirátus intézménye: a családi vagyon egyben tartását, ám a levirátus – az özvegy újabb házasságba kényszerítése – nélkül. A keresztény erkölcsi elveket követő tilalomra nyilvánvalóan nem lett volna szükség, ha nincs mit tiltani.

Koppány Saroltra formált igénye szimbolikusan annak kifejezésére lehetett alkalmas: nem István helyére vágyik, hanem Géza örökébe, ami a gyakorlatban, persze, ugyanazt jelentette. A cél kétségtelenül a fejedelmi hatalom megszerzése volt. Az, hogy Koppány ennek érdekében a pogány korból származó hagyományok egyikét használta fel mintegy eszmei támaszként, nem teszi az „ősi szabadság bajnoká”-vá, s még azt sem bizonyítja, hogy ő maga pogány lett volna. Nem feledhető, hogy fél évszázaddal utóbb a Péter király királlyal szemben a trónért harcba induló András herceg, a későbbi I. András sem habozott a pogányság visszaállításáról álmodókkal szövetkezni a siker érdekében, hogy aztán annak elérését követően elrendelje „egész népének főbenjáró büntetés terhe mellett, hogy a korábban engedélyezett pogány vallással fölhagyva térjenek vissza Krisztus igaz hitére, és mindenben a szerint a törvény szerint éljenek, amelyre Szent István király tanította őket” (Bollók János ford.), amit az idézetteket megismétlő Gellért-legenda azzal egészít ki I. Andrást jellemezve, hogy a király „jámbor és fölöttébb keresztény volt” (Almási Tibor ford.). Bármilyen is volt az István ellen 997-ben támadó Koppány vallása, vereséget szenvedett, amiért életével fizetett.

Koppány bukása után évtizedekig nincs tudomásunk a területi hatalom hasonló megosztásáról a dinasztia tagjai között, nem tekinthető arra utaló jelnek Szent István fia, Imre herceg rejtélyes „ruizok hercege” (vagy „vezére”) címe sem. Egy német forrásunk – a *Hildesheimi Évkönyv* – mondja Imrét, megemlékezvén a herceg haláláról, *dux Ruizorum*-nak. A rövid kifejezés értelmezésére számos kísérlet történt, s ezeknek megfelelően eltérő fordítási javaslatok születtek. A régebbi történeti irodalomban felmerült, hogy valamiféle elírásról vagy tévedésről van szó, s így a kifejezés értel-

54. kép. Koppány lefejezése, miniatúra a Képes Krónikában

me gyakorlatilag megfejthetetlen, de volt olyan vélemény is, hogy István a II. Konrád német-római császár (1024–1039, császár 1027-től) támadásának visszaverését követően, az 1031. évi békében megszerzett területek élére helyezte fiát, aki ily módon a „ruiz”-ok – azaz „osztrák”-ok – hercege lett volna. Ez utóbbi értelmezés egyfajta változataként fogalmazódott meg, hogy talán a Gizella királyné révén a bajor hercegségre való igény valamilyen kifejezése állna a cím háttérében, de az sem lehetetlen, hogy valóban tollhibáról van szó, és a *Ruizi* helyén *Ungrin*ak kellene állnia, forrásunkban tehát Imre a ’magyarok hercege’-ként szerepelt eredetileg. Az újabb magyar történetírásból ezek a megoldási kísérletek kikoptak, s jelenleg két, egymással ellentétes nézet él Imre ezen címével kapcsolatban. Az egyik értelmezés a szó mai értelmében vett oroszok előljárójaként értelmezi a kifejezést, s az ország nyugati szélén letelepített s határvédelmi feladatokat ellátó keleti szlávok vezetőjének tartja Imrét. Ezt az elgondolást még Anonymus egy megjegyzése is mintha alátámasztaná, hiszen a Névtelen arról ír, hogy „Zolta fejedelem [...] kijelölte Magyarország határait” egyebek mellett „a németek irányában”, ahol „a nagyapja, Álmos fejedelem idejében Pannóniába bevándorolt oroszokat” bízta meg azzal, hogy „várat építsenek” (Veszprémy László ford.). Az nyilvánvalónak tűnik, hogy Anonymus ezen a módon az írott forrásainkban 1208-ban feltűnő Moson megyei Oroszvár nevének eredetére keres választ a maga jól ismert módszerét követve. A Névtelen történetének hitelét azonban erősen kikezdi, hogy Oroszvár feltárt korai temetőjében sem a Ruszhoz köthető népességnek nincs nyoma, sem annak, hogy fegyveres közösség használta volna, pedig a temető a 10. század közepső harmada és a 11. század közepe közötti időszakra keltezhető, így mind a hely, mind az idő éppen alkalmas lett volna arra, hogy az Anonymus szerint a honfoglaló Árpád fia által letelepített ruténok ide temessék halottakat. Az Imre herceg címének értelmezésére vállalkozó másik elképzelés szerint az ’oroszok vezére’ volt Imre, ám a ma népnévként ismert „orosz” kifejezés ez esetben nem (vagy legalábbis nem elsősorban) a keleti szláv etnikumra utal, hanem azokra a Kelet-Európában élő skandináv – varég – harcosokra, akik testőri feladatokat láttak el István udvarában: azaz Imre a királyi haderő elitegységének számító testőrség parancsnoka volt. Mindkét elképzelés mellett hozhatók fel érvek, s megvannak a maguk gyengéi is, így a kérdés eldöntése

várat magára, mindenesetre az bizonyos, hogy abban az esetben, ha Imre herceg valóban egy határispánság – és annak zömében rutén harcosai – élén állt volna, az általa irányított ispánság, természetesen, sem jellegében, sem kiterjedésében nem lenne hasonlítható sem Tar Szerénd és Koppány uralmi területéhez, sem a 11. századi hercegek dukátusához. Kétségtelennek legfeljebb az tartható Imre említett címe alapján, hogy Szent István valamiféle szerepet adott fiának és örökösének az ország kormányzásában. Ilyen, szerfelett bizonytalan előzmények után került sor I. András és öccse, Béla herceg megegyezésére, s mindarra, ami abból következett, amint arról az előzőekben szót ejtettünk már.

A hercegek területi hatalomhoz juttatásának gyakorlata a dukátus végleges felszámolása után sem szűnt meg, csupán a formája alakult át. A szorosabb értelemben vett ország megosztása helyett a hercegek részint a meghódított szomszédos tartományokat kapták meg kormányzásra, részint az ország azon területeit – többnyire Szlavóniát, ritkábban Erdélyt –, amelyek egyébként is elkülönült igazgatással rendelkeztek. Ami Szlavóniát illeti, 1194-től – hosszabb-rövidebb megszakításokkal – egészen 1269-ig a dinasztia hat, egymást váltó hercege kormányozta, azaz a gyakorlat meglehetősen rendszeresnek ítéltető. Érthető tehát, hogy megfogalmazódott olyan vélemény, mely szerint ez idő tájt Szlavónia a trónörököszt megillető tartománynak tekinthető, hozzávetőleg olyanformán, ahogy az angol király örököse Wales hercege. A nézet vitatott, ám hozhatók fel mellette érvek, még ha az nem is kétséges, hogy a gyakorlat a király egyedi döntésén alapult, ami el is maradhatott akár. Szlavónia és a hercegek évtizedeket felölelő kapcsolata adhat magyarázatot ugyanakkor arra, hogy esetenként, s jellemzően éppen azon időszakban, amikor nem Árpád-házi herceg állt Szlavónia kormányzatának élén, a szlavóniai bánok szokásos tisztségnevéhez rendre társul a *dux* elem – többnyire „bán és herceg” formában –, így Türje nembéli Dénes (1241–1244), Kán nembéli László (1245), Gutkeled nembéli István (1248–1259) egyaránt használta a „bán és herceg” tisztségnevet. Ez annak a jele lehet, hogy a kor felfogása szerint Szlavónia élén hercegnek, azaz *dux*nak kell állnia. Jellemző módon azonban a felsorolt bárók egyetlen más méltóságában sem társul a „herceg” elem a tisztségnévhez, azaz nem személyes presztízscímről van szó.

A dinasztia történetéből egyetlen olyan kísérlet ismert, amely megpróbálta kiszakítani a szlavóniai hercegséget ebből a keretből. Édesanyja, Thomasina halála után ugyanis III. András Magyarországra hívta nagybátyját, Albertino Morosinit – Thomasina fivérét –, aki még 1297-ben átvette a korábban Thomasina által kormányzott déli országrészek irányítását – 1297 szeptemberének elején már kancellárjaként említik Mihály zágrábi püspököt –, majd az 1298. évi országos gyűlés befogadta a magyar nemességbe az akkor már az „egész Szlavónia hercege és pozsegai ispán” címet viselő Albertinót. A következő évben III. András Albertinónak adományozta örök jogon egész Szlavónia hercegségét, mely „a trónörökösöt illeti”, továbbá Pozsega megye ispánságát. Az adományt írásba foglaló oklevél arról is rendelkezik, hogy a hercegség öröklésének rendjében III. András fiát vagy fiait Albertino és az ő fiai kövessék, pontosan megszabva az öröklési rendet. Az okmány eredeti példánya nem maradt ránk, az 1301-ben pápai követként Magyarországon járt Miklós ostiai püspök viszont 1301. november 14-én átírta, s ennek két újkori másolata alapján ismerjük III. András oklevelének szövegét. Az okmány – eredeti példány hiányában – csupán tartalmi szempontból vizsgálható, ami azért mellőzhetetlen, mert hitelével szemben súlyos kifogás merült fel: olyan hamisítványról van szó, szól a végkövetkeztetés, melyet még 1301-ben készítettek III. András hiteles oklevelének felhasználásával. Az ezen álláspont mellett felhozott egyetlen érv szerint teljesen valószínűtlen, hogy III. András önkényesen dönthetett volna a trónöröklés kérdésében. Ez igaz is, csak hogy az oklevél valójában kizárja a trónöröklésből Albertinót is utódait, mivel említett rendelkezéseit a „kivéve a királyi trónt” megszorítás kíséri.

Az örökléssel kapcsolatos rendelkezések tehát kizárólag a szlavóniai hercegségre vonatkoznak, s nem szükségképpen következik belőlük, hogy az oklevél valóban hamisítvány lenne. Nem hagyható figyelmen kívül mindezekelőtt, hogy amikor Albertino a pápai legátus előtt bemutatta az oklevelet – valamint egy másikat, azt tudniillik, amelyet az 1298. évi országos gyűlés állított ki a magyar nemességbe történő befogadásáról –, Miklós püspök mindkét okmány külalakját rendben lévőnek találta, a társaságában lévő Tódor győri, Antal csanádi, Mihály zágrábi, Imre váradi és Miklós boszniai püspökök, valamint Pál kalocsai prépost pedig szintén elismerték valóságosnak az okleveleket mind tartalmukat, mind pecsétjeiket illetően. Elképzel-

hető mindazonáltal, hogy az említett püspökök és a prépost összebeszéltek Albertinóval – egy hamisítvány készíttetőjeként, amint az magától értetődik, elsősorban ő jöhetne szóba –, ámbár ezt nehéz lenne bizonyítani. Gondolhatnánk azt is, hogy nem csupán egy hamisítvány hitelességének igazolását illetően játszottak össze Albertinóval, hanem magának a hamisítványnak az előállításában is szerepet játszottak, például azért, mert valójában egy Albertinót Szlavónia élére segíteni akaró politikai csoportosulás egyházi vezérégyéniségei voltak. Nyilván nem véletlen – gördíthetnénk tovább e feltevés szekerének kerekét –, hogy az oklevelek hitelességét igazoló főpapok között ott találjuk a zágrábi püspököt, aki, mint láthattuk, Albertino szlavóniai hercegi udvarában a kancellári méltóságot viselte. Tény ugyanakkor, hogy az említett püspökök többségének – Imrének, Antalnak és Miklósnak – a neve felbukkan azok között, akik a cseh Vencelt hívták meg az ország élére 1301 nyarán – ennek részleteiről ejtünk még szót –, így az állítólagos hamisításban való esetleges közreműködésükkel legfeljebb jövőendő királyukat állították volna kész helyzet elé Szlavónia kormányzását illetően. Maga a november 14-i átírás indokoltan hozható összefüggésbe a Miklós pápai követ által 1301. október 25-ére összehívott főpapi gyűléssel, mely alkalmat adhatott Albertinónak arra, hogy Miklós pápai követ elé járulják a maga okleveleivel. Az mindenesetre bizonyos, hogy Imre váradi, Tódor győri, Antal csanádi és Miklós boszniai püspököt más forrásunk is a zsinat résztvevői között említi. Mivel az éppúgy nehezen hihető, hogy Albertino képes lett volna egy, a magyar püspököket megtévesztő minőségű hamisítvány előállítására, mint ahogy az szintén megmagyarázhatatlan lenne, hogy a püspökök miért igazolták volna Albertino oklevelének hitelességét, ha hamisnak tartják azt, ésszerűbbnek látszik számot vetni azzal a lehetőséggel, hogy az Albertino által bemutatott második oklevél, tudniillik az, mely Szlavónia kérdéséről rendelkezik, mégis III. András kancelláriájának kiadványa, s valóban a király akaratát tükrözi. Az ugyanakkor igaz lehet, hogy III. Andrásnak komoly nehézségekkel kellett volna szembenéznie akkor, ha megkísérelte volna érvényre juttatni a Szlavónia öröklésének rendjére vonatkozó elképzeléseit az oklevélben foglaltaknak megfelelően, csak hogy ezzel kapcsolatosan nem feledkezhetünk meg arról, hogy az okmányban a király még reális lehetőségként számol azzal, hogy fia születik a jövőben, mindjárt akár több is, így

az Albertino számára tett ígéretet kockázatmentesnek tekinthette, melynek beváltására soha nem kerül sor a jövőben, cserébe viszont biztosíthatja magának nagybátyja támogatását a jelenben. Azt szintén érdemes megfontolni, hogy határozott nyomok mutatnak arra: III. András valóban oly módon vonta be a maga politikai játszmáiba anyai rokonságát, a Morosiniakat, mint akikre a maga dinasztiaja tagjaiként tekint. 1293 augusztusában úgy állította a maga oldalára Dragutin István egykori szerb király (1276–1282) fiát, Lászlót, a magyar trónra III. Andrással szemben igényt tartó nápolyi Anjouk korábbi szövetségését, hogy eljegyezte vele Constanza Morosinit, aki vélhetően Albertino unokája volt, 1300 nyarán pedig a Kőszegiekkel kötött béke egyik biztosítéka volt az Albertino egy másik unokája, Turcho és Kőszegi ifjabb Henrik leánya közötti eljegyzés. Más kérdés, hogy Albertino és utódai örökletes szlavóniai hercegsége – kedvező esetben – valóban megnyithatta volna az utat az Árpádokat a magyar trónon követő Morosini-dinasztia előtt, az efféle esetleges remények azonban vágyálmoknak is túlon túl merészek voltak, s bár Albertino továbbra is használta a szlavóniai hercegi és a pozsegai ispáni címet, visszatért Velencébe, s ott végrendelkezett 1305-ben.

A Magyar Királyság szorosan vett határain kívül kialakított hercegi kormányzatok első példái korán megjelentek: Szent László unokaöccse, Álmos herceg a frissen hódoltatott Horvátországot kormányozta a 11. század végén, II. Béla fia, László herceg pedig Bosznia élére került 1137 táján. III. Béla óta egy ideig a királyok meg-megújuló erőfeszítéseket tettek, hogy ifjabb fiaik számára megszerezzék a szomszédos rutén fejedelemséget, Halicsot. Rövid ideig felülhetett a fejedelemség trónjára a későbbi II. András, majd az ő uralkodása alatt két fiatalabb fia, Kálmán és András. Legidősebb fiának, Bélának viszont előbb Szlavóniát, utóbb Erdélyt adta át II. András, s a Halicsból elűzött Kálmán herceg került Béla helyére Szlavóniába. II. András uralkodása alatt tehát néhány éven át – előbb 1227–1229, majd 1231–1234 között – a dinasztia az idő szerint élő minden férfi tagja uralkodott valahol: maga a király a Dráva és a Királyhágó közötti területen, Béla fia Erdélyben, Kálmán Szlavóniában s végül András herceg Halicsban. Ugyanez a helyzet ismétlődött meg IV. Béla idejében 1260 táján. Ekkor a király idősebb fia, István állt Erdély kormányzatának élén, Szlavóniát a kisebbik fiú, Béla herceg igazgatta, de csak névleg, hiszen kiskorú volt, s új elemként egy oldalági

55. kép. IV. Béla idejéből való szlavón dénár

rokon, IV. Béla veje – Anna leányának férje –, a rutén Rosztjiszlav herceg tartotta a kezén Macsót, Boszniát, valamint Bulgária északnyugati részét. Maga IV. Béla ugyanazon területen uralkodott, ahol egykor apja is, ám nem sokáig: 1262-ben arra kényszerült, hogy országrészének keleti területeit átengedje István hercegnek egészen a Duna vonaláig. A megállapodásukat írásba foglaló pozsonyi béke értelmében István herceg felvette a „Magyarország ifjabb királya” címet. Ifjabb királyságának önállósága a lehető legteljesebb módon valósult meg: területén maga gyakorolta a királyi jogokat, s környezetében nemcsak a hercegi udvartartás szokásos tisztségviselőit találjuk meg, de – egyetlenként a területi hatalomhoz jutó hercegek közül – saját nádort tartott, s bizonyos esetekben önálló külpolitikai lépésekre is vállalkozott.

IV. Béla, ehhez nem sok kétség férhet, kényszernek engedett, amikor idősebb fiának ekkora hatalmat adott. Hogy kettejük viszonyának megromlása pontosan milyen okokra vezethető vissza, az nem tudható. István először Erdély hercegeként kapott területi hatalmat még 1257-ben, majd a rövid ideig magyar fennhatóság alatt álló Stájerország élére került. Ennek elvesztése után sérelmezte, hogy idősebb testvérként megint a távoli Erdéllyel kell megelégednie, miközben öccse, a még gyermek Béla a gazdagabb Szlavóniát kapta meg. István okleveleiben többnyire a szüleitől „érdemtelenül elszenvedett súlyos üldöztetések”-et panaszkolt fel, az azonban, hogy pontosan mit értett

oklevelei ezen megfogalmazása alatt, megintcsak nem ismert. Az ellenben tudható, hogy nővére, az említett Anna maga is szította a IV. Béla és István közötti ellentéteket, melyek végül fegyveres összecsapáshoz vezettek. 1264-ben IV. Béla seregei több irányból támadtak István országrészére, s gyors sikereket arattak. Fogságba esett István családja, hívei sorra faképnél hagyták, ő maga pedig megmaradt embereivel Erdély délkeleti sarkában, a barcasági Feketehalom várába volt kénytelen bezárkózni. Az ostromlott István ifjabb királyt hűségén megmaradt híveinek egy váratlanul érkező felmentő serege szabadította ki szorult helyzetéből. Ezt követően a hadiszerencse megfordult, István egymást követő több csatában győzött apja ellene küldött seregvezérei felett, s végül 1265 márciusában döntő győzelmet aratott a Pest megyei Isaszeg mellett. A belháborút lezáró békét, mely biztosította István ifjabb királyságának változatlan fennállását, a pápának is megküldték megerősítésre, utóbb pedig egy, a mai Margit-szigeten megkötött egyezménnyel egészítették ki. A jó viszony apa és fia között azonban már soha nem állt helyre.

A dinasztia történetében ekkor, az 1260-as években sejlett fel a leghatározottabb körvonalakkal annak lehetősége, hogy az ország területének felosztása az uralkodócsalád tagjai között megindul az állandósulás irányába, s az ország éppúgy önálló részfejedelemségekre hullik, mint történt az a Piastok Lengyelországában a 12. század közepén. Az említett Rosztyiszlav herceg 1261–1262 fordulója táján meghalt, s ezt követően Mihály nevű fiáé Bosznia, Béláé pedig Macsó lett (a bolgár területek István ifjabb király szövetségese, majd veje, Szventszláv Jakab kezére kerültek). 1262-ben tehát bekövetkezett az első öröklés a hercegi tartományokban, amit néhány év múltán újabb követett, amikor Mihály boszniai herceg hunyt el, s tartománya fivére, Béla kezére került. Az első esetekben a Magyar Királysághoz csak laza szálakkal kötődő Bosznia és Macsó esetében került sor a hercegi tartományok öröklésére, 1264-ben azonban megházasodott IV. Béla fia, az ifjabb Béla herceg is, így joggal lehetett arra gondolni: ha fia születik majd, az éppúgy megörökli a Magyarország részének tartott Szlavóniát, mint ahogy Rosztyiszlav fiai is Macsót és Boszniát, miközben a IV. Béla trónörökösének számító István ifjabb királynak volt már örököse az 1262-ben megszületett László herceg – a későbbi IV. László király – személyében, így Béla szlavóniai hercegnek akkor sem lett volna magától értetődő esélye a trón megszerzésére, ha bátyja,

István ifjabb király váratlanul meghal. IV. Béla családi politikája tehát meglehetősen zűrzavaros és a jövőre nézve vészjósló helyzetet eredményezett az 1260-as években. Végül azonban az ifjabb Béla herceg halt meg még apja életében, 1269-ben, ami magától értetődővé tette immár, hogy apja halálát követően István ifjabb király az egész Magyar Királyság ura lesz, ahogy az történt is. A dinasztia leányágához tartozó Béla macsói herceg sem támasztott nehézségeket, s meghódolt V. Istvánnak. Az ország utolsó felosztása a dinasztia tagjai között a korábbi mintákat követte: az osztozás egy ideig lecsendesítette az ellentéteket, majd kirobbant a fegyveres harc, amelynek győztese végül újra egy kézben egyesítette az ország feletti uralmat, megőrizve így a Magyar Királyság területi egységét.

Az is igaz ugyanakkor, hogy a dinasztia és az ország békéjét feldúló családi viszályokban fontos szerephez juthattak a személyes tulajdonságok. Ez azért vehető bizonyosra, mert II. András középső fia, Kálmán herceg bátyja, IV. Béla trónra lépését követően is megmaradt Szlavónia élén, de semmi nyoma annak, hogy bármiféle konfliktusba keveredett volna a királlyal, éppen ellenkezőleg, minden jel arra vall, hogy a két testvér között zavartalan volt az együttműködés, aminek az vetett véget, hogy a mongolok ellen vívott muhi csatában Kálmán herceg súlyos sebet kapott, s bár híveinek sikerült kimenekítenie urukat a vérengzésből, a sebesülés végzetesnek bizonyult, s a herceg még 1241-ben elhunyt.

Más hercegek pedig, úgy tűnik, kifejezetten távol tartották magukat a hatalmi küzdelmekről. Közéjük tartozott I. András ifjabb fia, Dávid herceg. Egyetlen olyan forrás sem ismert, amely alapján arra lehetne következtetni, hogy bármiféle szerepet játszott volna korának trónharcaiban, miként annak sincs nyoma, hogy bátyja, Salamon bukását követően akár I. Gézával, akár Szent Lászlóval szemben igényt formált volna a trónra. Minden bizonnyal ennek is szerepe volt abban, hogy háborítatlanul élhette életét a dinasztia rivális ágából származó királyok uralkodása idején haláláig. 1091-ben még bizonyosan életben volt, ezt követően tűnik el hiteles forrásainkból. Hasonló életutat járt be I. Béla harmadik fia, Lampert, aki Lengyelországban született bátyjaival ellentétben már Magyarországon jött világra, tehát minden bizonnyal valamikor 1048 után. A Salamon ellenében vívott harcok történetében mindössze két alkalommal bukkan fel a herceg: 1073 karácsonya

után Salamon udvarában az a hír járta – a magyar krónikás tudomása szerint –, hogy lengyel földre ment sereget hozni a király ellenében, s amikor a következő év elején Salamon döntő támadásra szánta el magát a hercegek ellen, Géza mindkét öccséhez, László mellett tehát Lamperthez is küldött segítséget kérő levelet. A Tisza dunai torkolata közelében fekvő titeli prépostság 1347-ben lejegyzett hagyománya szerint valamiféle szerep neki is jutott a káptalan alapításában, ami annál inkább hihető, mert az 1520-as évek második feléből származó Érdy-kódex híradása szerint ebben az egyházban temették el. Felmerült ugyanakkor, hogy a mai Beregszász középkorban használatos „Lampertszásza” neve valamiképpen összefüggésbe hozható a herceg személyével: ha valóban, akkor birtokosa lehetett a környéknek, amelyet német ajkú vendégtelepésekkel népesíthetett be. Lampert haláláról a *Pozsonyi Évkönyv* emlékezik meg, mégpedig bátyjával, Szent Lászlóval együtt egy, az 1097. évhez kötött bejegyzésében: „László király és fivére, Lampert herceg meghalt” (Kulcsár Péter ford.). Mivel azonban Szent László bizonyosan 1095-ben hunyt el, Lampert halálának időpontját is indokolt 1095-re módosítani, feltéve, hogy valóban azonos évben halt meg a két fivér.

AZ ÁRPÁDOK LEÁNYAI

A dinasztia hercegnőiről alig-alig vannak ismereteink, aminek magyarázata abban lelhető fel, hogy ők, legkésőbb valamely idegen fejedelemmel kötött házasságuk alkalmával, nemritkán azonban közvetlenül eljegyzésüket követően, elkerültek szülőhazájukból. II. András egyik leányát, a halála után nem sokkal szentté avatott Erzsébetet már négyéves korában elvitték leendő férje hazájába, Thüringiába, hogy „tanulja a szokásokat és a nyelvet”, miként egy másik esetben megfogalmazza forrásunk e gyakorlat célját. Ennek köszönhetően a magyar királyi udvarban legfeljebb addig éltek hercegnők, míg anyjuk, a királyné mellett nevelkedtek, forrásaink számára gyakorlatilag láthatatlanul. Ritkaságszámba megy az az adat, mely halvány fényt vet a hercegnők életének ezen időszakára, ráadásul megbízhatósága sem áll vitán felül, mivel az eset csupán egy ma már ismeretlen oklevélről a 19. században készített kivonatból ismert. István ifjabb királynak arról

*56. kép. Árpádházi Szent Erzsébet arcképe
az assisi Szent Ferenc Bazilika falképén,
Simone Martini festménye, 1320 körül*

az 1263. évi okleveléről van szó, amelyben solymári ispánjának a leányát azért jutalmazza meg, mert futásban és ugrásban legyőzte István leányát. Ha a kivonat helyesen adta meg az oklevél kiadásának évét, akkor István három idősebb lánya – Katalin, Mária vagy Margit – bármelyike lehetett a meg nem nevezett hercegnő, s amennyiben egyebekben is tükrözi az eredeti oklevél tartalmát, akkor némi alapot nyer az az egyébként észszerű feltételezés, hogy – fivéreikhez hasonlóan – a hercegnők sem voltak kénytelenek nélkülözni kortársaik társaságát gyermekkorukban, s nem mellesleg, még hétköznapi szórakozásaikról is kapunk egy pillanatfelvételt. Az szintén meglehet, hogy V. István leányának, az Anjou Károlyhoz – a későbbi nápolyi királyhoz

(1285–1309) – feleségül adott Máriának a neveltetésében jutott szerephez az az Ágnes nevű asszony, aki egy előkelő magyar nemes özvegyeként elkísérte a hercegnőt Nápolyba. Ellentétben II. András leányának, Jolántának már említett dajkájával, aki követte felnövekedett úrnőjét Aragóniába, amikor azt férjhez adták I. Jakab királyhoz (1213–1276), s maga is ott telepedett le, Ágnes visszatért Magyarországra. Igaz, róla nem is feltételezhető, hogy Mária dajkája lett volna, sokkal inkább a hercegnő anyja, Erzsébet ifjabb királyné egyik udvarhölgye lehetett.

A hercegnők sajátos helyzete teszi érthetővé, hogy – ellentétben a hercegekkel – sem sajátképpen hercegnői birtokoknak, sem hercegnői udvartartásnak nincs nyoma forrásainkban. Azok a magyarországi birtokok, amelyek III. Béla egyik leánya, Konstancia kezén tűnnek fel, amikor már I. Ottokár cseh király (1198–1230) felesége, majd özvegye volt, minden bizonnyal hozományaként kerültek a kezére.

Férjhez adásuk után az Árpádok lányai legfeljebb látogatóba tértek vissza Magyarországra, amire elsősorban a nem túlságosan távoli országokban élőknek nyílt lehetőségük, azaz a többségnek. Az Árpád-házi hercegnőket ugyanis rendszerint bizánci (és egyéb balkáni), valamint lengyel, cseh, rutén, német uralkodókhoz és velencei dózsákhoz (vagy azok fiaihoz) adták feleségül, s csupán két alkalommal került sor olyan házasságra, mely Magyarországról nézvést távolinak számító országban – Aragóniában és Nápolyban – uralkodó dinasztiával létesített kapcsolatot, így került a két említett hercegnő, II. András leánya, Jolánta Aragóniába, míg István ifjabb királyé, Mária Nápolyba. Ebbe a gyakorlatba IV. Béla leányainak házasságai ugyancsak beleillenek, így nehéz megítélni, hogy amikor IV. Ince pápához (1243–1254) intézett levelében arról ír: „királyi méltóságát megalázva” adta feleségül rutén és lengyel fejedelmeknek három leányát, csupán diplomáciai fogásról van-e szó, vagy valóban rangosabb – királyi – vökre vágyott volna Béla király. Az mindenesetre, hogy a dinasztia hercegnői számára rendszerint ugyanabból a körből kerestek férjet, mint a királyok tették azt a maguk feleségeit illetően, nem szorul magyarázatra, hiszen többnyire a külpolitika lehetőségei és kényszerei által meghatározott ugyanazon dinasztikus házasságpolitika két oldaláról van szó. A hercegnők esetében azonban egy további körülmény szintén befolyásolta a házasságkötéseket, nevezetesen

az, amit – brutális, de a valóságot híven tükröző kifejezéssel élve – leginkább az európai uralkodócsaládok „házassági piac”-ának nevezhetünk, ahol a leányokon kíváncsú volt mielőbb túladni, mert – a dolog természetéből adódóan – a fiatal hercegnők voltak igazán kapósak, a korosabbak esélyei a férjhezmenetelhez életkoruk előrehaladásával egyre csökkent. Az említett „házassági piac” működését szemléletesen mutatja be, hogy amikor II. Frigyes német-római császár (1212–1250, császár 1220-tól) elsőszülött fiának, Henriknek a házasságkötése napirendre került 1225 elején, a házassági ajánlatot tevő európai uralkodók között ott találjuk III. Henrik angol (1216–1272) és VIII. Lajos francia király (1223–1226) mellett a cseh uralkodót, I. Ottokárt (1198–1230), valamint VI. Lipót osztrák herceget (1198–1230), de II. András maga is ringbe szállt a császári házasság reményében. Mivel két idősebb leányát, Máriát és Erzsébetet már férjhez adta – előbbi II. Aszen Iván bolgár cár (1218–1241), utóbbi pedig IV. Lajos thüringiai tartománygróf (1217–1227) felesége lett –, csak az akkortájt talán hatéves Jolánta hercegnő lehetett az a forrásainkban meg nem nevezett magyar hercegnő, akinek esélyeit az apa bőkezű hozomány ígéretével igyekezett megnövelni, ám hasztalan. A döntés előbb I. Ottokár leánya, Ágnes mellett szólt – akinek édesanyja egyébiránt II. András leánytestvére, Konstancia volt –, Henrik római király felesége végül mégis VI. Lipót osztrák herceg leánya, Margit lett, mert Lipót – aki pedig II. András unokafivére volt édesanyja, II. Géza leánya, Ilona révén – egy személyes tárgyalás során rábírta Frigyes császárt a döntés megváltoztatására. A lányok kiházásítása az európai középkor uralkodói számára éppolyan sok fejtörést okozó gondot jelentett, mint Mr. Bennetnek Jane Austen Angliájában.

Szórványos adataink alapján nem lehet biztonsággal megítélni, hogy a már férjnél lévő Árpád-házi nők hazalátogatása ritkaságszámba ment-e. 1137-ben Kálmán magyar király fivérének, Álmos hercegnek a leánya, Adelheid – Soběslav cseh herceg (1125–1140) felesége – azért látogatott Magyarországra, mert ott akarta megülni az 1083-ban szentté avatott első magyar király, a dinasztia alapítójának tekintett István ünnepét augusztus 20-án. Útja azonban hosszabbra nyúlt a tervezettnél, mert fivére, II. Béla éppen akkor hozatta Magyarországra apjuk, Álmos herceg maradványait, s a hercegnő részt vett a székesfehérvári újratemetés szertartásán. Erre talán a nyár

végén, esetleg az ősz elején került sor, ami abból sejthető, hogy forrásunk megjegyzi: Adelhaid nem ért vissza Prágába Szent Vencel szeptember 28-ára eső ünnepére, így azt útközben, Olomoucban ülte meg. Évekkel korábban, 1123-ban, Adelhaid jóval zaklatottabb körülmények közepette kereste fel hazáját: a férje, Soběslav és annak bátyja, Vladislav herceg (1109–1117, 1121–1125) között kitört viszály során Soběslav küldte vissza szülőföldre biztonságába. 1268-ban szintén külföldre férjhez adott magyar hercegnők, IV. Béla leányai időztek a magyar udvarban, amikor apjuk hír kapott seregeinek az országba betörő szerb csapatok felett aratott győzelméről. A király egyik okleveléből tudjuk, hogy ekkor bizánci, bolgár, cseh, tatár és francia követek mellett három, már korábban férjhez adott leánya – Konstancia (Lev, a későbbi halicsi fejedelem felesége), Kunigunda (V. Bolesław krakkói fejedelem felesége), Jolánta (Bolesław kaliszi fejedelem felesége) – ugyancsak udvarában tartózkodott. Adelhaid említett útjai közül az első arra utal, hogy az idegenbe férjhez adott hercegnők számára a szülőháza menedéket nyújtó hátországot jelenthetett, ha a szükség úgy hozta, míg a második arra hívja fel a figyelmet, hogy a hercegnők magyar identitása nem szükségképpen homályosult el az idő múlásával.

A menedékre olykor szükség is volt, amint annak Adelhaid hercegnő említett példájánál még erőteljesebb bizonyosságát adja II. Béla leányának, Zsófiának a története. A hercegnőt 1139-ben jegyezték el III. Konrád német uralkodó (1138–1152) fiával, Henrikkel. Zsófiát, aki akkor nyolcévesnél nemigen lehetett idősebb, el is vitték hozományával együtt az országból, ám néhány év múlva, ahogy megromlott a magyar–német politikai viszony, rosszra fordult a sora. A fivéréhez, az időközben trónra lépett II. Gézához írt egyik leveléből csak úgy árad a panasz: „Attól kezdve ugyanis, hogy ez idegen tájakra jöttem, éjjel és nappal a fájdalom kenyerével éltem, és messze azonfelül, hogy királyi sarjat ilyesmi érhet, orcámat szégyen borította. Mert hiszen nem úgy bántak velem, mint király fiával eljegyzett királylánnyal, de még csak úgy sem, mint valami hitvány szolgálóleánnyal.” Zsófia a menedéket „a siralommal teljes babilóni fogság”-ból, mint írja, nem a hazatérésben kereste, hanem ahhoz kérte bátyja hozzájárulását, hogy a stájerországi Admont monostorában élhesse le apácaként életét. II. Géza eleinte kételkedett ugyan abban, hogy az eljegyzés felbontását és a kolostorba vonulást Zsófia

valóban szabad akaratából választotta-e, majd amikor meggyőződött arról, hogy valóban testvére döntéséről van szó, beletörődött a helyzetbe.

Az, hogy olykor mégis éltek felnőttként Árpád-házi hercegnők Magyarországon, mindig valamilyen rendkívüli körülményben leli magyarázatát.

Az Árpád-ház ismert tagjai közül – Szent István apjának, Géza fejedelemnek a leányait is ideszámítva – negyvenöt hercegnőt tudunk azonosítani, igaz, némelyiküknek a nevét sem ismerjük. Közülük mindössze néhányuk története tér el az általánostól. Közéjük tartozik I. Béla király egyik leánya – ő az egyik hercegnő, akinek nem tudjuk a nevét –, aki bizonyosan egy magyar előkelő, Honptázmány nembéli Lampert ispán felesége volt. A házasságkötésre I. László király döntése értelmében került sor, valamikor 1077 és 1095 között tehát. Az ismeretlen nevű hercegnő mindhárom nővérét külföldi fejedelemhez adták feleségül, arról, hogy az ő esetében mi indokolta a teljességgel szokatlan férjválasztást, semmit sem tudunk, miként a hercegnő életéről sem. Egyedül annyi tekinthető bizonyosnak, hogy amikor Lampert ispán megalapította a bozóki monostort – az 1124 és 1131 közötti évek valamelyikében –, már nem élt a hercegnő, mert egy másik nőt, bizonyos Zsófiát említ forrásunk Lampert ispán – vélhetően második – feleségeként.

Könyves Kálmán király egyetlen ismert leánya, Zsófia esetében szintén felmerülhet a gyanú, hogy Magyarországon élt. Ismeretlen férfitől született fiáról, Saulról feljegyezte ugyanis a magyar krónikás – amint arról már szó esett –, hogy a gyermektelen II. István király halála esetére az ország előkelői egy ideig őt szemelték ki az uralkodó örököséként. A történetek egyik magyarázata valóban az lehet, hogy Zsófia, hasonlóan az előző hercegnőhöz, magyar előkelőhöz ment férjhez. Sem Zsófiáról, sem Saulról nem tudunk azonban többet, még abban sem lehetünk bizonyosak – s ez egy másik lehetséges, de kevésbé valószínű magyarázat –, hogy Zsófia valójában nem azért élt-e Magyarországon, mert eredetileg valamely idegen fejedelem felesége volt, azonban férje halála után visszatért szülőhazájába fiával együtt, mint tette azt Margit, II. András nővére az 1220-as években.

Margit hercegnőt apja, III. Béla 1185-ben adta feleségül II. Izsák bizánci császárhoz (1185–1195, 1203–1204) annak a szövetségnek a zálogául, amelyet az évben kötött a két uralkodó egymással. Izsákot azonban megfosztották trónjától, majd következett a IV. keresztes hadjárat, amely romba döntötte az

egykor oly hatalmas Bizánci Birodalmat. II. Izsák fia, Alexios megegyezett a keresztesekkel, hogy apját és őt visszasegítik a hatalomba, ezért a hadak Konstantinápoly ellen vonultak, amit 1203 nyarán el is foglaltak. A keresztesek néhány hónap múltán azonban, a keleti kereskedelemben egyeduradalomra törő Velence erőteljes közreműködésével új megoldást választottak: megegyeztek a Bizánci Birodalom felosztásáról és a helyébe lépő Latin Császárság létrehozásáról. 1204 áprilisában újra elfoglalták Konstantinápolyt, s május közepén már meg is koronázták az első latin császárt. A romba döntött Bizánci Birodalom területén a keresztesek Velencével osztoztak meg aprólékos gonddal kidolgozott szabályok szerint. Utóbbi részt kapott Konstantinápoly városából, egyebekben azonban csak a biztonságos hajóforgalom számára nélkülözhetetlen szigetekre és kikötőkre tartott igényt. Magának a Latin Császárságnak a területe a Balkán és Kis-Ázsia Konstantinápolyval közvetlenül szomszédos vidékeire terjedt ki, a Balkán délkeleti részein pedig a császárságtól lazán függő latin fejedelemségek keltek életre. A bizánci politikai hagyomány örökségét a Balkánon az Épirosz központtal kialakult, a Balkán délnyugati szegletére kiterjedő állam, valamint két Kis-Ázsiában létrejött császárság, a jelentősebb nikaiai – ennek uralkodósaládjából származott IV. Béla felesége, Mária – és a jóval szerényebb trapezunti őrizték.

Izsák 1204. évi halálát követően Margit a IV. keresztes hadjárat vezetőjéhez, Montferrati Bonifáchoz ment feleségül, aki a Bizánci Birodalom területének felosztása után Thesszaloniké királyává koronáztatta magát. Bonifác azonban elesett egy bolgárokkal vívott csatában 1207-ben, így Margit újra megözvegyült, ám ismét megházasodott, ez alkalommal egy francia lovag, St. Omer-i Miklós lett a férje. Valamikor az 1210-es évek vége táján Margit harmadszor is özvegysorsra jutott, s csak ezt követően tért vissza Magyarországra. Margitnak mindhárom férjétől születtek gyermekei, közülük János (Kalojan) és Vilmos – előbbi II. Izsák, utóbbi St. Omer-i Miklós fia – követte édesanyját Magyarországra. II. Andrásnak gondoskodnia kellett testvére és unokaöccsei méltó tartásáról, s a megoldást abban találta meg, hogy az ország déli határvidékén átengedte nekik a kevei ispánságot jövedelmeivel együtt, továbbá számos, szintén a déli országrészben fekvő birtokot. Minderről III. Honorius pápa (1216–1227) 1223 márciusában kiadott okleveléből tudunk, mellyel a pápa, Margit kérését teljesítve, megerősítette II. András

adományát. Nem sokkal később kaphatta meg Margit, alighanem hasonló feltételek mellett, Szerém megye kormányzatát is, ahonnan kiindulva kiterjesztette fennhatóságát a Száva túlsó partjára, arra a területre a Drina és a Kolubara folyók között, melyet utóbb Macsó néven emlegetnek a magyar források. 1229-re ez a fejlemény bizonyosan bekövetkezett, mert az évben IX. Gergely pápa (1227–1241) már befejezett tényként emlékezett meg erről, s intézkedett a terület egyházi ügyei felől. Az, hogy pontosan mikor és milyen módon került sor a Száván túli területek birtokbavételére, források híján nem követhető nyomon. Egyedül az időpontot illetően gyanítható, hogy az közelebb eshetett 1223-hoz, mint 1229-hez. A feltételezést az alapozza meg, hogy II. András már 1225 elején átengedte Ugrin kalocsai érseknek és egyházának a Macsótól keletre eső Só és Ozora területét, valamint az azoktól délre fekvő Boszniát, hogy tisztítsa meg azokat az eretnekektől, s döntését május közepén III. Honorius jóvá is hagyta a királyt megillető jogok épségben hagyása mellett. Ez utóbbi megjegyzés azonban az idő szerint aligha lehetett több tartalom nélküli jogi formulánál, mivel meglehetősen valószínűtlen, hogy a magyar király tényleges hatalmat gyakorolt volna ezen területek felett. Az igény viszont meglehetősen erre, mert kétség sem férhet ahhoz, hogy II. András e lépését egészítette ki, amikor 1226-ban a pozsegai várat és tartozékait, azaz a pozsegai ispánságot birtokcserével átadta Ugrin kalocsai érseknek, mégpedig szintén a boszniai eretnekek ellenében történő hatékonyabb fellépés érdekében. Ugrin érsek már az évben előkészületeket is tett az Észak-Balkán említett területeinek birtokbavételére, s ennek érdekében keresztes hadjáratot szervezett az ottani eretnekek ellen. A keresztes Margit özvegy császárné egyik fia, Kaloján szintén felvette, ám fogadalmát vonakodott teljesíteni, amiért kemény feddést kapott III. Honoriusától. Nem sok kétségünk lehet tehát afelől, hogy a macsói és a boszniai (valamint sói és ozorai) terjeszkedést ugyanazon politika különböző, de egymással szervesen összefüggő elemeiként célszerű értelmezni, melyben, mint láthattuk, kulcsszerep jutott – mások mellett – a Magyarországra visszatért Margit hercegnőnek és fiainak. Magáról Margitról 1229 után nem hallunk már, fiai közül a fiatalabb, Vilmos – aki IV. Béla idősebb Margit nevű leányának volt a jegyese – 1242-ben, amikor a királyi család Dalmáciában talált menedékre a tatárok elől, elhunyt, Kaloján 1242-ben, már a tatárok elvonulá-

*57. kép. Árpádházi Szent Margit arcképe
az assisi Szent Ferenc Bazilika falképén,
Simone Martini festménye, 1320 körül*

sát követően, még feltűnik IV. Béla okleveleiben mint a „király rokona” és a „Szerémség ura”, ám 1250 közepén már bizonyosan nem élt – özvegyét említik ugyanis ekkor –, így az a János, akire Mária királyné egy 1259-ben kelt oklevele a maga „igen kedves rokona”-ként utal, talán Kalojan fia lehet, s nem maga Kalojan.

Nem kevésbé homályos annak a hercegnőnek az esete, aki az utolsó a Magyarországon férjhez adottak sorában. Egy 1260-ban kiállított oklevél tesz említést arról, hogy a Hontpázmány nemzetség egy tagjának, Bökény fia Bökénynek az édesanyja, Erzsébet II. András király leánytestvérének leánya, s így III. Béla király unokája volt. Arról azonban, hogy ki volt Erzsébet

apja, s miért adták hozzá feleségül a királyi család egyik tagját, hallgatnak forrásaink.

Három további, felnőttként is Magyarországon élő hercegnő sorsának alakulása szélsőségesen ellentétes képet mutat. Egyikük IV. Béla király leánya, az ifjabb Margit mint szent életű – s 1943-ban valóban szentté avatott – apáca élt Magyarországon a számára a Duna utóbb róla elnevezett szigeten alapított domonkos zárdában, s elhivatottsága miatt megtagadta, hogy férjhez menjen, jöllehet a dinasztia éppen időszerű külpolitikai érdekei ezt kívánták volna meg. A rendelkezésünkre álló adatok szerint, melyek részint legendáiból, részint a szentté avatása ügyében lefolytatott vizsgálat során felvett vallomásokat írásba foglaló jegyzőkönyvből származnak, Margit több esetben is megtagadta a férjhezmenetelt. Az egyik apáca, bizonyos Eliana, aki már a Duna szigetén létesített kolostor felépülte előtt is Margit társa volt, amikor az még egy veszprémi zárdában nevelkedett, úgy vallott az említett vizsgálat alkalmával, hogy Margitot „atyja, Béla király férjhez akarta adni [...] Lengyelország hercegéhez, midőn a fent nevezett [veszprémi] Szent Katalin-monostorban volt, s ő azt mondogatta, hogy előbb vágná le az orrát, semmint hogy férjhez menjen; és miután már a Duna-szigeti monostorban élt, atyja Csehország királyához akarta férjhez adni a vele kötendő béke érdekében, és erre azt mondta, hogy előbb halna meg s hamarább vágná le az orrát, semmint hogy elmenjen a klastromból s házasságot kössön, és ekkor felszenteltette magát az esztergomi érsekkkel, nehogy atyja férjhez adhassa” (Szabó Zsuzsanna ford.). Egy másik apáca, Olimpiadész, akinek a gondjaira bízta Mária királyné az akkor háromesztendős Margitot, ezeken felül még egy harmadik házassági tervről is említést tett, miszerint a pápa engedélyével szülei I. Károly szicíliai és nápolyi királyhoz (1266–1285) – akinek a felesége 1267-ben hunyt el –, ám Margit a pápával is kész lett volna dacolni, hogy megmaradhasson apácának.

A makacsul ismétlődő tervek érzékletesen szemléltetik, miféle szerepet szánt a dinasztikus házasságpolitika az Árpádok leányainak. Margit gondolkodásában azonban központi helyet foglalt el a királyi családhoz tartozásából fakadó előjogok és kötelezettségek tudatos elutasítása, s legfeljebb arra volt hajlandó, hogy apja és fivére viszályába mint mindkét fél bizalmát élvező békéltető vállaljon némi szerepet.

Szintén apáca volt, s ugyanabban a domonkos zárdában, V. István leánya, Erzsébet. Ő azonban, ellentétben Margittal, sokkal inkább vágyott egy világi nőnek a testi szerelmet sem nélkülöző életére, amibe egy bizánci történetíró, Georgios Pachymeres szerint bele is kóstolt már apácaként, amikor nővérét, Katalint, Dragutin István szerb király (1276–1282) feleségét látogatta meg. Van olyan elképzelés, mely szerint Erzsébetnek nem alkalmi kalandban volt része Szerbiában, hanem legalább egy évig együtt élt – feleségként vagy ágyasként, ez bizonytalan – Milutin Istvánnal, aki nővére, Katalin férjének a fivére volt. Mindez valamikor 1284 előtt történhetett, mert azon év nyarán Milutin István, akkor már szerb király (1282–1321) eltaszította Erzsébetet, hogy feleségül vehesse a bolgár cár lányát. A Kelet-Európát 1308 táján leíró francia szerzetes ellenben úgy értesült, hogy Erzsébet és a szerb király kapcsolata – lett légyen az bármilyen természetű – csak az 1280-as évek végén létesült, azt is megemlíti, hogy Erzsébet egy lányt szült a szerb királynak. Az tehát nem állítható, hogy forrásaink ellentmondásoktól mentes képet festenek a történekről, arra mindazonáltal az eset rávilágít, hogy nemcsak a külföldre férjhez adott hercegnők látogattak alkalomadtán haza, hanem a kapcsolattartás a dinasztia tagjai között kétirányú volt. Erzsébetnek utóbb, Szerbiából való hazatérését követően, úgy tűnik, nem volt ellenére, hogy fivére, IV. László király erővel kiragadja a mai Margit-sziget kolostorából és férjhez adja egy cseh előkelőhöz, Falkensteini Zavišhoz, akinek az előző felesége történetesen szintén egy Árpád-házi hercegnő volt: Kunigunda, IV. Béla unokája, II. Ottokár cseh király (1253–1278) özvegye. A valósághoz közel álló képet festhet Erzsébetről Lodomér esztergomi érseknek – egyebek mellett – ez utóbbi botrányról is beszámoló levele, amely a hercegnőt sajátos fordulattal jellemzi, ennek magyar nyelvű változata, sajnos, nem tükrözi az eredeti keserűen szellemes játékosságát: „nem annyira apáca, mint [inkább] ellenapáca” (*non tam sancti-, quam antimonialis*). Erzsébet és Zaviš házasságának az vetett véget, hogy a férjet II. Vencel cseh király (1278–1305) 1290 nyarának végén lefejeztette. Az özvegy ezt követően mehetett másik nővéréhez, Mária nápolyi királynéhoz. 1300-ban már bizonyosan Nápolyban tartózkodott, ahol végül egy domonkos kolostorba vonult vissza, s ott élt még 1313-ban is, 1326-ban azonban már elhunytként említik. Temetkezési helyét illetően ugyancsak ellentmondásos adatokat tartottak fenn forrásaink:

*58. kép. Magyarországi Mária nápolyi királyné síremlékszobra
a nápolyi Santa Maria Donnaregina templomban*

az egyik szerint abban a nápolyi zárdában temették el, amelyben élete utolsó éveit töltötte, IV. Béla leányának, Margitnak a 16. század elején írt magyar nyelvű legendája ellenben arról ír, hogy ugyanabban a szigeti kolostorban nyugszik, ahol apja és nagynénje sírja is áll.

A harmadik hercegnő egy külpolitikai kudarc következményeként élhetett hazájában férjes asszonyként is. IV. Béla egyik leányát, Annát Rosztyiszlav Mihajlovics rutén herceghez adta férjhez, s ha apja és férje terveit siker koronázta volna, Anna halicsi fejedelemnéként élte volna le életét. A Halics megszerzésére tett kísérletek azonban kudarcba fulladtak, s így Anna férjével együtt Magyarországon maradt. A hercegnő apja, IV. Béla és fivére, István viszályában látványosan elkötelezte magát apja mellett, sőt, miután az ellentétek 1264–1265-ben a már említett véres belháborúvá fajultak, apja azon seregével tartott, mely egy gyors rajtaütés eredményeként fogságba ejtette István családját. A béke helyreállta után Anna minden bizonnyal apjától ka-

pott dél-magyarországi birtokain élt. 1270-ben azonban, amikor István lépett a trónra, a magyar kincstár egy részével II. Ottokár cseh király (1253–1278) prágai udvarába menekült, ahol leánya volt a királyné, s csak V. István halála után tért vissza az országba. Talán nem is annyira fivéréől tartott, mint inkább sógornője, a magyar királynévá lett kun Erzsébet bosszújától, s hogy nem teljesen alaptalanul, azt sejteti V. István feleségének egyik oklevele, mely „igen gonosz vipera”-ként jellemzi Anna hercegnőt. Erzsébet esetében az előzmények ismeretében nem meglepő az Annával szemben táplált harag, az azonban némiképpen érthetetlen, miért tüntette fel a stájer Ottokár is kedvezőtlen színben a hercegnőt. Megörökített ugyanis egy esetet, amikor Anna meglátogatta vejét, II. Ottokár cseh királyt, s ennek ürügyén hosszasan taglalja Anna csillapíthatatlan kéjvágyát – „gyakran kapott rá a szerelem édességére” –, majd megjegyzi, hogy a hercegnőt fogadó cseh király emberei mit kiabáltak Annának: „az »ima« szó első betűje elé tegyetek egy »r«-t, akkor megértitek, milyen névvel illették ott őt” (Bagi Dániel ford.). Más forrásunk nem erősíti meg Anna állítólagos kikapósságának hírét, talán valamiféle pletykáról lehet szó, amelynek forrása ma már nem ismert, így nem is ellenőrizhető, volt-e egyáltalán bármi alapja. 1272 után Anna említett birtokain élt a valamikor 1275–1276 fordulója táján bekövetkezett haláláig. A Szerém megyei Szenternyén temették el, majd maradványait Esztergomba vitték, hogy apja, anyja és Béla öccse mellett helyezték végső nyugalomra.

Rosztizslav és Anna gyermekeit a királyi család tagjaiként tartották számon. Fiaikról esett már szó: Mihály már 1266 elején elhunyt, az ő fivére volt az a Béla macsói herceg, akit 1272 őszén gyilkoltak meg Kőszegi Henrik fegyveresei. A hercegi párnak leányai szintén születtek. Egyikük, Margit IV. Béla leányának, Margitnak volt az apácatársa a Duna szigetén – a mai Margit-szigeten – alapított domonkos zárdában, míg a másik, Kunigunda lépett a dinasztikus házasságpolitika által rárótt kötelezettséget megtagadó Margit helyébe, s így ő lett II. Ottokár cseh király (1253–1278) felesége. Ebből a házasságból született II. Vencel cseh király (1278–1305), akinek a fia, Vencel – felvéve a László nevet – magyar királyként uralkodott néhány évig a 14. század elején, így az 1285-ben elhunyt Kunigunda leszármazottainak jutott némi szerep az Árpádok kihalását követő évek zűrzavarában.

VI. A DINASZTIA KIHALÁSA

Az Árpád-ház több mint négyszázötven éven átívelő történetében mindig akadt legalább egy olyan férfi, aki képes volt fenntartani a család apáról fiúra szálló folyamatosságát. Kényelmetlenül gyakran fordult elő azonban az a helyzet, hogy a dinasztia fennmaradása csupán egyetlen, ebből a szempontból sikeresnek számító házasságon múlt, s így az Árpádok családja valójában több ízben veszedelmesen közel került a kihaláshoz.

Az első ilyen alkalom már a 10. században megfigyelhető. Semmit nem tudunk arról, mi történt ekkor Árpád leszármazottaival, tény azonban, hogy az Árpád fiaitól származó négy ág közül csak az egyik érte meg az új évszázadot. Bíborbanszületett Konstantin császár a 10. század közepén még arról ír, hogy Árpád unokái közül Jutocsa fia Falicsi, Zoltán fia Taksony, valamint egy bizonyos – Árpád egyik fiához sem kötött, ám Falicsihoz hasonlóan Taksony unokafivérének mondott – Tasi életben vannak, miként Árpád dédunokája, Termacsu is – az ő apja Tarkacsu fia Teveli volt –, a század végén azonban már csak Taksony fiai, Géza és Mihály kerül elénk, feltűnik ellenben a családhoz ismeretlen módon kötődő Tar Szerénd és fia, Koppány. A magyar források makacsul hallgatnak az Árpád első három fiától származó utódok sorsáról, így csak találgathatjuk, hogy ennek hátterében valamiféle, a dinasztia belüli konfliktus áll-e, amely esetleg az idősebb ágak tagjainak pusztulását eredményezte, netán más ok vagy okok vezettek arra, hogy csupán Zoltán utódai maradtak életben. A középkor magyar történetírói mindenestre szükségtelennek ítélték, hogy a már kihalt ágak emlékét megörökítsék.

997 után tehát egyedül Taksony utódaiban élt tovább a dinasztia: fiai gyermekeiben. Géza ága azonban még két nemzedéket sem élt meg: fia és utóda, az 1083-ban szentté avatott István minden tekintetben sikeres

uralkodására ugyanis súlyos árnyékot vetett, hogy mindkét ismert fia még életében meghalt. Egyiküket, Ottót, minden bizonnyal még gyermekként temette el, a felnőttkort megért Imre herceg pedig 1031-ben egy vadász-baleset áldozata lett.

Géza fejedelem fivérének, Mihálynak a fiai, Vazul és Szár László éltek azonban, s mindkettejüknek született fia, Vazulnak több is. Az utóbbiak közül a későbbi I. Béla jutott szerephez a dinasztia fenntartásában. Fivérei közül a legidősebb, Levente, gyermektelenül hunyt el, I. Andrásnak voltak ugyan fiai, fiúunokái azonban nem születtek, amit a magyar krónikás isteni büntetésnek tulajdonított: „Salamon királynak pedig és fivérének, Dávidnak sohasem voltak gyermekei, és öbennük magva szakadt [I.] András királynak. Úgy véljük, hogy Isten akaratából ez azért történt, mert amikor András először visszatért Magyarországra fivérével, Leventével, csakhogy elnyerhesse a királyságot, megengedte, hogy a pogány Vata és más elvetemültek Szent Gellértet és sok keresztényt leöldössenek” (Bollók János ford.). I. Béla fiai közül is csak I. Gézának születtek fiai, Kálmán és Álmos. Kálmán király idővel megelégtelte öccsének, Álmos hercegnek a trón megszerzésére irányuló, meg-megújuló kísérleteit, s megvakíttatta Álmost, valamint a herceg gyermekfiát, Bélát. Ha hihetünk a magyar krónikának, Béla esetében utasítást adott annak a csonkításnak a végrehajtására is, amely garantálja, hogy a kisfiú felserdülve sem lesz képes gyermeket nemzeni. Ez utóbbi parancsát azonban nem hajtották végre, mert a gyermek Bélát „megvakító félve az Istentől és attól, hogy magva szakad a királyságnak, egy kutyát herélt ki, és annak a heréit mutatta be a királynak” (Bollók János ford.). A királyi parancs fondorlatos kijátszása közel kétszáz évvel hosszabbította meg a dinasztia történetét, mivel Kálmán fiai mindketten utód nélkül haltak meg: egyikük, László még gyermekkorában, fivére II. István király pedig már felnőttként.

A dinasztia férfi tagjai közötti politikai küzdelmek, amelyek nemritkán fegyveres összecsapásokig fajultak, a későbbi nemzedékekben sem mentek ritkaságszámba, azonban hasonlóan durva epizódokra, mint Álmos és fia, Béla esetében már nem került sor. A dinasztia fennmaradása sem került veszélybe közel másfél évszázadig. Az éppen uralkodó királynak mindig született egy vagy több fia, akik biztosítani tudták a trón betöltésének fo-

lyamatosságát, vagy ha mégsem, volt öccse – esetleg több is –, s az uralkodócsalád fennmaradása így nem került veszélybe. Ez a helyzet változott meg a 13. század utolsó harmadában.

A CSALÁDFA UTOLSÓ HAJTÁSAI

59. kép. IV. László király,
iniciálé a Képes Krónikában

Az 1272 augusztusának elején váratlanul elhunyt V. István magyar király két fiút hagyott hátra, a trónon őt követő IV. Lászlót és öccsét. Az utóbbi, András herceg néhány évvel később, 1278-ban, szintén elhunyt: halálára november elején utal először egy forrásunk, nem teljesen lehetetlen azonban, hogy május végén sem élt már. A magára maradt IV. László akkor már évek óta házasságban élt a Magyarországon többnyire Erzsébet néven emlegetett Anjou Izabellával, az elvi lehetőség tehát adott volt arra, hogy

a királyi párnak idővel gyermekei szülessenek – köztük fiú is –, csak hogy a IV. László és a királyné között megromlott kapcsolat a legkevésbé sem bátorította ezt a reményt.

A király és felesége között kiobbant botrányos viszály pontos okait nem tárják fel forrásaink, ám szembetűnő, hogy a kialakulását igazoló első jelek ugyanakkor tűnnek fel, amikor IV. László szembekerült Fülöp fermói püspökkel, az 1279-ben Magyarországra érkező pápai követtel. Fülöp feladata összetett volt: megoldást kellett találnia a már évek óta üresen álló esztergomi érseki szék betöltése ügyében, megegyezést kellett létrehoznia a király és a vele szembenálló előkelők között, s nem utolsósorban orvosolnia az egy-

házak által a korábbi évek zűrzavaraiban elszenvedett sérelmeket. A követ azonban – messze túllépve felhatalmazása határait – mindezekon felül az országban élő kunok gyors és erőszakos megtérítését tekintette fő feladatának. A kunok ekkor már évtizedek óta az országban éltek, még IV. Béla hívta vissza őket a tatárjárást követő években. Színlag ugyan megkeresztelkedtek, ám alföldi szállásaikon valójában háborítatlanul éltek a maguk hagyományos – nomád és pogány – életét. A királyi hatalom kész volt szemet hunyni e tény fölött, mivel egyedül az uralkodótól függő, jelentős katonai erőt képviseltek, s a magyar királyok mindig bizton számíthattak rájuk háborúikban. A legátus azonban nem volt tekintettel sem a kunokkal kötött stratégiai szövetségre, sem a magyar király szuverenitására – fennem hangoztatta például azt a régi keletű szentszéki vélekedést, mely szerint az Árpádok a dinasztia alapítójának tekintett Szent István ideje óta a pápa hűbéreseiként uralkodnak országukban –, s kikényszerítette a kunok helyzetével foglalkozó törvény elfogadását, mely némiképp tompította ugyan Fülöp eredeti követeléseinek élet, mégis alkalmas volt arra, hogy kiváltsa a kunok felzúdulását. Csak találgathatjuk, hogy mi okból ragaszkodott Fülöp a kunok megrendszabályozásához, talán hittérítői babérokra vágyott, netán rossz tanácsokat követett, vagy egyszerűen csak tájékozatlan volt. IV. László megpróbálta elszabotálni a kun törvény előírásainak végrehajtását, halogató taktikája azonban zátonyra futott Fülöp konok eltökéltségén. A király és a legátus konfliktusa csakhamar végzetesen elmérgesedett: László végül elfogatta és a kunok kezére adta a követet, amire válaszként a magyar előkelők viszont királyukat ejtették fogságba. Rövidesen mindketten kiszabadultak, ám a kunok ekkor már a királyban sem bíztak. 1280-ban megpróbálták titkon elhagyni az országot, s bár Lászlónak ekkor még sikerült visszacsalogatnia őket, a mesterségesen támasztott „kun-ügy” a bajkeverő Fülöp 1281. évi távozása után sem jutott nyugvópontra. 1282-ben a kunok ismét fellázadtak, s a király a Hód-tónál (a mai Hódmezővásárhely közelében) véres csatában kényszerítette engedelmességre őket. A kunok egy része a csata után elmenekült az országból, a többiekben azonban nyilván mély nyomokat hagyott, hogy az anyja révén félig kun László ellenük fordult.

Meglehet, Izabella elkövette azt a hibát, hogy a konfliktus során a legátus oldalára állva szembefordult férjével, amit a kunoktól való idegenke-

dése éppúgy indokolhatott, mint férje hűtlensége által megsebzett asszonyi önérzete. Lengyel és német források ugyanis egybehangzóan kapcsolják össze Fülöp követségéről – és annak során elszenvedett viszontagságairól – szóló híradásait azon értesülésükkel, hogy IV. László eltaszítván magát a törvényes feleségét, egy kun nővel folytat viszonyt. Ezt a magyarázatot látszik alátámasztani az a körülmény, hogy III. Miklós pápa (1277–1280) ugyanaznap intézett egy igen kemény hangú levelet IV. Lászlóhoz, valamint egy elismerő és buzdító üzenetet tartalmazó másikat Izabella királynéhez.

A király és a királyné viszálya sötét árnyékot vetett a dinasztia jövőjére, hiszen felsejlett az uralkodócsalád közeli kihalásának rémképe, ha IV. László nem gondoskodik a dinasztia fennmaradásáról, mégpedig törvényes ágyból született örökös révén. A király azonban nem volt hajlandó Izabellával érintkezni, így aztán az is megesett, hogy 1280-ban a bárók egyszerűen összezárták feleségével, hogy – amint azt lengyel források szemérmesen, ám a lényegét illetően félreérthetetlen nyíltsággal megfogalmazzák – „gyermekük szülessék”, ám hasztalan.

Bár az 1279–1280. évi válság lecsillapodásával a formális béke helyreállt IV. László és Izabella királyné között, kettejük viszonyában valódi javulásra nem került sor. Az ellentétek megmaradtak, ám a felszínre csak 1286-ban törtek. Ekkor komoly nemzetközi bonyodalmakhoz vezető lépésre ragadtatta magát IV. László: feleségét a mai Margit-szigeten lévő domonkos kolostorba záratta, s megfosztotta az őt királynéként megillető javaktól. Tettének indokai nem ismertek: utóbb Izabella királyné irigyei, illetve ellenségei áskálódásának tulajdonította kálváriáját, egy alkalommal ezek közé sorolva férje nővérét, Erzsébet hercegnőt is. Lodomér esztergomi érsek szintén úgy nyilatkozott Erzsébetről – akit, emlékezhetünk rá, „ellenapácá”-nak nevezett –, hogy ő volt a viszálykodás magvetője a király és a királyné között. IV. Honorius pápa (1285–1287) 1287. március 12-én kemény hangú levelében vonta felelősségre a királyt felesége eltaszítása és fogságban tartása miatt, egyúttal figyelmeztette, hogy Esztergom érsekét felhatalmazta: „különösen teellened, ha az említett királynét vissza nem fogadod és [...] illően nem bánsz vele, alkalmazzon egyházi fenyítéket a mi tekintélyünkkel megerősítve” (Lakatos Pál ford.). A pápa egyidejűleg Lodomér esztergomi érseknek is írt, megparancsolván neki, hogy szabadítsa ki a királynét fogságából, adassa

vissza neki javait, az esetleges ellenszegülőket pedig közösítse ki. A királyné 1287 nyarának elején szabadult ki, ám a királynéi javak visszaszolgáltatására IV. László, úgy tűnik, nem sok hajlandóságot mutatott. Lodomér esztergomi érsek kénytelen volt tehát 1287 novemberében országos gyűlést összehívni Budára, ahol a megjelent főpapokkal, bárókkal és nemesekkel elfogadtatta azt a határozatot, mely visszaadni rendelte valamennyi királynéi jövedelmet Izabellának. Mindarra, ami ezt követően történt, Lodomér érsek IV. Miklós pápához (1288–1292) intézett, 1288. május 8-án kelt levele a fő forrásunk. A levél szövege kétségtelenül manipulatív elemekkel terhes, ám okunk van azt hinni, hogy az eseménytörténetet illetően megbízható. Lodomér előadása szerint IV. László előbb színleg meghátrált, s bűnbánatot tartva kész volt teljesíteni az érsek követeléseit, köztük a királyné visszafogadását és javai visszaadását. Kisvártatva azonban újra megfosztotta birtokaitól és jövedelmeitől Izabellát, s kun szeretőjének adta azokat, a királyné udvartartását pedig feloszlatta. Izabella csak az 1289 nyarán tartott fővényi országos gyűlésen békült ki férjével, s mivel ekkor kapott felhatalmazást a korábban elidegenített királynéi birtokok visszaszerzésére, kétségtelen, hogy azokkal a gyűlés előtt valóban nem rendelkezhetett.

60. kép. IV. László megölése,
iniciálé a Képes Krónikában

1290 júliusában aztán IV. Lászlót is elérte a végzete: ál-
mában meggyilkolták, amint
arról már szó esett. A király
gyermektelen halálát követő-
en kézenfekvőnek tűnhetett az
a következtetés, hogy az Ár-
pád-ház kihalt, s így megnyílt
a magyar trónhoz vezető út azon
európai uralkodócsaládok előtt,
amelyek az Árpádokhoz leány-
ágon fűződő rokonság alapján
vagy más okból igényt formál-
tak arra.

Az oldalági rokonok között
ott volt II. Vencel cseh király

(1278–1305), illetve Ottó bajor herceg (1290–1312). Vencel IV. Béla Anna nevű lányának unokája volt, Ottó a király egy másik leányának, Erzsébetnek a fia. A rokonság tehát viszonylag távoli volt, ráadásul egyikük sem rendelkezett akkora hatalommal, hogy a siker reményében szállhatott volna síkra céljai érvényesítése érdekében, s nem is tettek lépéseket ebbe az irányba. Már inkább komoly jelöltnek számított II. Károly nápolyi király (1285–1309) – IV. László özvegyének, Izabellának a fivére –, mert az ő esetében az erő sem hiányzott, jöllehet őt csak házassági kapcsolat fűzte az Árpádokhoz, s nem vér szerinti rokonság. Az Anjouk és az Árpádok között még 1269-ben szövödtek azok a szálak, amelyek megalapozták az Anjouk trónigényét. V. István ez évben kötött szövetséget a francia eredetű Anjouk dél-itáliai hatalmát megteremtő I. Károly nápolyi és szicíliai királlyal (1266–1285), amelyet a kor szokásainak megfelelően kettős házassági szerződés pecsételt meg. Míg István fia, a későbbi IV. László Károly leányát, Izabellát vette feleségül, I. Károly fia – a későbbi II. Károly nápolyi király (1285–1309) – István Mária nevű leányával kelt egybe. A nápolyi udvarban IV. László halálát követően kész tényként kezelték, hogy a magyar korona II. Károly nápolyi király feleségére, Máriára szállott, általa pedig a nápolyi királyi pár fiára, Martell Károlyra. Az Anjouk helyzetét erősítette, hogy számíthattak a magyar trón feletti rendelkezés jogát – mint láthattuk – a magáénak tudó pápai udvar támogatására. Bejelentette igényét a magyar trónra a német-római császárrá soha meg nem koronázott Habsburg Rudolf német király (1273–1291) is, amint arról már szintén szó esett. Rudolf alig néhány héttel IV. László halála után Magyarországot mint megüresedett birodalmi hűbért fiának, Albert osztrák hercegnek (1282–1308) adományozta.

A magyar főpapok és világi előkelők azonban, élükön Lodomérral, Esztergom az idő szerinti érsekével úgy döntöttek, hogy az Árpád-ház mégsem halt ki, mert él még II. András király unokája, András herceg.

II. András harmadik felesége, Beatrix királyné gyermeket hordott a szíve alatt férje halálakor, csakhogy felnőtt mostohafiai, a királyi trónt megöröklő IV. Béla és öccse, Kálmán herceg arra gyanakodtak, hogy a születendő gyermek az apjuk egyik bizalmas hívével, Ampod fia Dénessel folytatott házasságtörő kapcsolat gyümölcse, s fogságra vetették Beatrixot. Az özvegy királyné így titkon, szökve hagyta el az országot, s gyermekének már német

földön adott életet. Az újszülött az István nevet kapta, amihez az utóbb Itáliába visszatérő Beatrix alighanem azért ragaszkodott, hogy így is kifejezésre juttassa: a gyermek annak a dinasztíának a törvényes sarja, amely alapítójaként akkor már régóta az első magyar királyt, Szent Istvánt tisztelték.

Az apja halála után született – s ezért a magyar történetírásban „Utószülött” melléknévvel emlegetett – István hercegnek meglehetősen kalandos sors jutott, amelynek során Magyarország földjére soha nem tehetette a lábát. Az anyja nagybátyjának ferrarai udvarában felnőtté cseperedett herceg a kor Itáliájának mozgalmas politikai életében forgolódott. Belebonyolódott a helyi

61. kép. András herceget Magyarországra hozzák, iniciálé a Képes Krónikában

viszályokba, aminek következtében sietősen távoznia kellett Itáliából. Menedékre Hispániában talált. II. András és második felesége, Jolánta királyné házasságából ugyanis született egy leánygyermek – szintén Jolánta –, akit még apja életében I. Jakab aragóniai királyhoz (1213–1276) adtak feleségül. Az aragón udvarban, ellentétben a magyarral, elismerték Utószülött Istvánt az Árpád-ház tagjának, ám rövid vendégeskedés után a herceg visszatért Itáliába. Egy időre Ravennában telepedett le, ahol feleségül vette az egyik helyi hatalmasság, Pi-

etro Traversari leányát, Erzsébetet. A házasság az asszony korai halála miatt azonban rövid életűnek bizonyult. István végül Velencében állapodott meg, ahol ismét megházasodott: feleségül kapta egy előkelő helyi polgár, Michele Morosini leányát, Thomasinát. Ebből a házasságból született – pontosan nem ismert időpontban, a legvalószínűbben 1265 táján – az az András, akit 1290-ben III. András néven magyar királlyá koronáztak. Az ország akkori hatalmasai, élükön Esztergom érsekével, Lodomérral, úgy döntöttek tehát,

hogy ügyet sem vetnek az Utószülött István fogantatásának körülményeivel kapcsolatos mendemondákra, amelyek egészen 1290 nyaráig a magyar királyi udvar „hivatalos álláspontját”-nak számítottak, s értelemszerűen András származásának törvényességét is megkérdőjelezték. Utószülött Istvánról és fiáról tehát éppúgy nem feledkeztek meg az országban, mint ahogy III. Béla öccsének, Gézának a Bizáncban élő fiáról is tudtak 1209-ben, amikor néhány, II. Andrással és politikájával elégedetlen előkelő kísérletet tett arra, hogy trónkövetelőként léptesse fel őket a királlyal szemben. A velencei András herceggel is elsősorban hasonló ügyekben számoltak 1290 nyara előtt: a királyi hatalommal szembeszegülni mindig kész Kőszegiek két alkalommal is kísérletet tettek arra, hogy IV. Lászlóval szemben trónkövetelőként léptessék fel. Az is igaz ugyanakkor, hogy Utószülött István származásának történetét a 14. század közepének magyar krónikása a valósággal már csak meglehetősen távoli kapcsolatot tartó történetben tudta felidézni: elbeszélése szerint az 1217–1218. évi szentföldi hadjáratáról Itálián keresztül tért haza II. András, s ott ismerte meg a szépséges Beatrixot, akit mindjárt feleségül is vett. A magyar király valójában a Kis-Ázsián és a Balkánon át vezető szárazföldi úton jött vissza Magyarországra, 1218-ban házasember volt, s Beatrixot csak második felesége, Jolánta 1233-ban bekövetkezett halála után vette nőül a következő évben. Utószülött István fogantatásának pontos körülményeiről, kevéssé meglepő módon, nem állnak rendelkezésre megbízható értesülések, mindazonáltal a modern magyar történetírás IV. Béla helyett Lodomér esztergomi érsek álláspontját osztja, s így III. Andrást az Árpád-ház törvényes tagjának tekinti.

1301 januárjának közepén III. András elhunyt. A haláleset után külföldön szárnyra kelt a szóbeszéd, miszerint megmérgezték volna a magyar királyt, a hírt azonban hitelt érdemlő információ nem támasztja alá.

1301 után már Magyarországon sem vonta kétségbe senki, hogy férfiágon kihalt az Árpádok dinasztiaja. III. András haláláról a legszebb – és éppen ezért igen gyakran idézett – megemlékezést egyik főrangú hívének oklevelében olvashatjuk: „midőn pedig Magyarország felséges királya, András úr Isten kegyes hívására a földi dolgokból kivált, Szent István első magyar király nemzetségének, vérének, törzsökének atyai ágon sarjadt utolsó aranyágacskája meghalt, az egyházat kormányzó főpapok, Magyarország bárói,

előkelői, nemesei és bármilyen rendű lakói, mikor felfogták, megtudták és értesültek, hogy igaz és természetes uruk elhagyta őket, Ráchelként siratták és végtelenül megzavarodtak, és nagyon megrendültek” (Kosztai László ford.).

III. András nem hagyott hátra fiúörököszt, első feleségétől, Fenennától leánya született, Erzsébet. A hercegnőt 1301-ben mostohaanyja – III. András második felesége, Habsburg Ágnes –, amikor elhagyta Magyarországot, magával vitte. Erzsébetet kétszer is eljegyezték: előbb 1298-ban II. Vencel cseh király (1278–1305) fiával, az 1301-ben magyar királlyá választott Vencellel – aki Magyarországon László néven uralkodott néhány évig –, majd 1307 táján Henrik osztrák herceggel, ám egyik jegyességből sem lett házasság. A hercegnő végül egy svájci kolostor apácájaként fejezte be életét 1338-ban.

KÜZDELEM AZ ÁRPÁDOK ÖRÖKSÉGÉÉRT

1301 után újra az Árpádokkal leányágon rokonságot tartó dinasztia képviselői vetélkedtek a magyar trónért. Az Anjouk III. András egész uralkodása alatt fennen hangoztatták a Magyar Királyságra formált igényüket, tettek is lépéseket annak érdekében, hogy a maguk oldalára csábítsanak magyar és horvát előkelőket. Próbálkozásaik azonban nem hozták meg a várt eredményt, pedig 1292 nyarán még arra is volt gondjuk, hogy „magyar módra” készült díszruháról gondoskodjanak a magyar korona jogos örökösének tartott Martell Károly számára, aki azonban 1295 közepén elhunyt. Helyét a nápolyi udvar Magyarországot illető terveiben fia örökölte meg, „akit – írja róla a magyar krónikás – először a hazájában Carobertusnak, vagyis Károly Róbertnek hívtak, Magyarországon azonban, a Róbertet elhagyva, csak Károlynak nevezték őt a magyarok” (Bollók János ford.), amihez annyi tehető hozzá kiegészítésképpen, hogy utóbb maga is kizárólag a Károly nevet használta okleveleiben. A tizenkét éves herceget 1300 nyarán csekély kísérettel útnak is indították Nápolyból, hogy birtokba vegye a Magyar Királyságot. A herceg augusztus elején érkezett meg Spalatóba, ám ott csupán az Anjouk néhány elkötelezett híve várta, köztük Bicskei Gergely választott esztergomi érsek, III. András korábbi alkancellárja. Míg élt III. András, a trónkövetelő Anjou herceg Zágrábnál tovább nem merészkedett, a király halálát köve-

62. kép. A gyermek Carobertót Magyarországra hozzák, iniciálé a Képes Krónikában

tően azonban Bicskei Gergely sietősen Székesfehérvárra vezette egy gyors koronázás reményében, mely kész helyzetet teremthetett volna. A helyi polgárok azonban nem nyitották meg városuk kapuit előttük, s a csalódott Bicskei válaszként egyházi tilalom alá vetette a települést. Bicskei Gergely nem adta fel a tervét, s Esztergomba ment védencével, akit ott egy alkalmi koronával megkoronázott, minden bizonnyal április elején. A szertartás nyilvánvalóan nem felelt meg a magyar követelményeknek: nem a székesfehérvári koronázótemplom volt a színhely, nem a Szent Korona került Anjou Károly fejére,

s Bicskei Gergely sem volt Esztergom teljes jogú érseke, mivel pápai megerősítést még nem kapott.

A magyar főpapok és előkelők többsége vonakodott elfogadni az Anjou herceget királyául, ők az Árpádokkal a már említett módon rokonságban álló cseh Přemysl-dinasztia tagjaiban keresték a megoldást. A magyar krónikás szerint előbb II. Vencel cseh királyt (1278–1305) akarták megnyerni maguknak, aki azonban elhárította a kérést – a stájer Ottokár szerint arra hivatkozott, hogy túlságosan idős, s ezért „nem tudja már megtanulni a magyar nyelvet” (Bagi Dániel ford.) –, így végül a magyarok választása a cseh király javaslatára annak ugyancsak Vencel nevet viselő fiára esett. A cseh trónörökös – aki Magyarországon felvette a László nevet – 1301. augusztus 27-én Székesfehérvárott és a Szent Koronával koronázták meg, ám János kalocsai érsek helyezte a fejére a koronát, azaz a királyavatással kapcsolatos előírások ez esetben sem teljesültek maradéktalanul.

Időközben VIII. Bonifác pápa (1294–1303) sem feledkezett meg az Anjouk támogatásáról. Előbb figyelmeztette II. Vencel cseh királyt, hogy jogtalanul koronáztatta fiát Magyarország királyává, s egyúttal maga elé idéztette János kalocsai érseket, hogy felelősségre vonja Vencel-László megkoronázása miatt, ám az érsek rövidesen elhunyt, így a kellemetlennek ígérkező találkozása a pápával elmaradt. VIII. Bonifác ezt követően kinyilvánította, hogy magának tartja fenn a magyar trón betöltésére vonatkozó döntés jogát, s immár II. Vencel cseh királyt, valamint a két riválist, Vencel-Lászlót és Anjou Károlyt idéztette a Szentszék elé. Ítéletét 1303 májusának végén foglaltatta írásba a pápa, s a meglepetés elmaradt: Anjou Károly mellett szólt a döntés. VIII. Bonifác érvelése szerint Mária nápolyi királyné – V. István leánya – IV. László magyar király „legközelebbi hozzátartozója, utóda és örököse abban a királyságban” s mivel a „néhai [Martell] Károlyt, e királyné elsőszülött fiát [...] a közfelfogás s főleg a római egyház, amíg élt, Magyarország királyának tekintette, s ezért a [...] cseh király és fia Magyarország királyságában semmire sem hivatkozhat és alapozhat, csak egyedül a választásra, amelyről azt állítják, hogy a király fiával kapcsolatban megtörtént. Ez viszont [...], miként azt a józan ész az első látásra is jelzi, egyáltalán nem törvényes, sőt egyenesen semmit sem ér, mindenekelőtt azért, mert [...] a Magyarország feletti uralom öröklési jogból származik, választással történő döntésre nem bízható” (Makk Ferenc ford.). A helyzet ennek ellenére sem változott, mind Vencel-László, mind Anjou Károly magyar királynak tartotta magát, mígnem II. Vencel cseh király belátta, hogy fia magyar királyságának nincs jövője, s 1304 nyarán hazavitte Csehországba a Szent Koronával és a koronázási jelvényekkel együtt.

Újabb fordulat akkor következett be az Árpádok örökségéért folytatott versengésben, amikor Vencel-László – immár mint III. Vencel cseh király (1305–1306), mivel apja időközben elhunyt – lemondott magyar trónigényéről 1305 őszén, ám nem Anjou Károly, hanem egy másik leányági leszármazott, Ottó bajor herceg (1290–1312), IV. Béla említett unokája javára, s átadta neki a Szent Koronát és további, a koronázás alkalmával szerephez jutó tárgyakat. Ez utóbbiakat a stájer Ottokár krónikája fel is sorolja a jogart és a kardot említve meg „azzal a koronázási paláttal együtt, amelyet Szent István viselt” (Bagi Dániel ford.). Ottó titokban indult Magyarország-

63. kép. A korona megtalálását ábrázoló jelenet
a Képes Krónikában

ra, s ezen út nevezetes epizódja a korona elvesztése, majd megtalálása. A magyar krónikás részletesen foglalkozik az esettel: „[...] a Szent Koronát az említett Ottó herceg Magyarországra hozta, az ellenségeitől való féltében esztergályos meszterkedéssel egy csobolyóba záratta. Amikor azután embereivel az éj csendjében az országúton lovagolt, ahol igen sok utazó járt, a csobolyó a nyeregkapáról, ahová borostömlő módjára volt felkötözve, leoldódott és leesett, úgy, hogy senki sem vette észre. Később, pirkadatkor, amikor fölfedezték, hogy az értékes kincs hiányzik, a fő-

lelemtől megdermedve, amilyen gyorsan csak bírtak, nagy sebesen visszafelé vágattak, és a koronát a sok utas között az út közepén heverve meg is találták, úgy, hogy senki sem fedezte föl. [...] Bizonyos, hogy bámulni való és el nem hallgatható csoda! Mire véljem, hogy az a korona leesett, ha nem azért, mert a herceg ezt a koronát nem viselhette életében, hanem elvesztette fejről a becsületével együtt. S miért volt az, hogy nem fedezte föl senki sem, csak akik szállították, ha nem azért, hogy Pannónia ne fosztassék meg az angyal által neki adott koronától?” (Bollók János ford.).

A viszontagságos utat követően nem volt akadálya annak, hogy Benedek veszprémi és Antal csanádi püspök a Szent Koronával Székesfehérvárott megkoronázza Ottót. Az időpontot illetően forrásaink eltérő adatokat hagytak ránk: 1305 decemberének eleje vagy 1306 tavasza jöhet szóba, mindenesetre a koronázás, melyet nem az esztergomi érsek hajtott végre, ez alkalommal sem felelt meg a magyar szokásoknak. V. Kelemen pápa (1305–1314) mind-

azonáltal szükségesnek látta, hogy megerősítse VIII. Bonifác (1294–1303) Anjou Károly javára szóló döntését a magyar trón betöltése ügyében.

Ottó, míg tehetete, úgy vigyázott a Szent Koronára, mint a szeme fényére, hiába intették a magyar főpapok, hogy bízza a koronázási jelvényeket a székesfehérvári egyházra, azok szokásos őrzési helyére. Ottó nem volt hajlandó megválni a koronától és többi jelvénytől, bár a püspökök figyelmeztették: „[...] ha valamelyik király nem úgy akar hasznot húzni a mifelénk szentségnek tartott koronázási ékszerekből, ahogyan kellene neki, rögvest nagy baja származik ebből ezért a vétkéért. Be is igazolódott ez a legutóbb uralkodott András király esetében is: nem akarta, hogy azon a helyen pihenjenek a koronázási ékszerek, ahova valók voltak. Meg is halt még ugyanabban az évben. És jól tudjuk, hogy fordult rosszra Vencel király sorsa, miután arra vetemedett, hogy elvigye őket innen” (Bagi Dániel ford.). A történet sokkal inkább tűnik utólagos okoskodásnak, mint hiteles beszámolónak, mégis sokat elárul a kor gondolkodásáról. Magyarázatként annyi fűzhető hozzá, hogy valóban nem teljesen lehetetlen, hogy Anjou Károly Spalatóba érkezésének hírére III. András elvigyázatosan elvitette Székesfehérvárról a koronát, hogy közvetlen felügyelete alatt tartsa, s akár II. Vencelre, akár fiára, Vencel-Lászlóra, azaz III. Vencel cseh királyra gondolt a krónikás „Vencel király”-t emlegetve, a példálózás nem tévesztett célt: II. Vencel 1305 nyarán hunyt el, fiával és utódával pedig merénylő végzett egy évvel később, s III. Vencellel ki is halt a cseh Přemysl-ház.

Hiába őrizte azonban féltő gonddal Ottó király a koronát, másodszor is elveszítette azt, ám ez utóbbi alkalommal más körülmények közepette. 1307 elején Erdélybe látogatott, ahol azonban a tartományt ellenőrzése alatt tartó oligarcha, Kán nembéli László vajda fogságába ejtette. A vajda Ottót hamarosan szélnek eresztette, a koronát azonban jó ideig nem engedte ki a kezéből.

Azt követően, hogy szertefoszlottak a cseh Vencel-László és a bajor Ottó álmai az Árpádok örökségének megszerzését illetően, a magyar előkelők többsége megbékélt a gondolattal, hogy Anjou Károly lesz a királyuk. Az időközben Magyarországra érkezett pápai követ, Gentilis bíboros – aki kemény munkát végzett annak érdekében, hogy a leghatalmasabb oligarchák is elfogadják Károlyt uruknak – elérkezettnek látta az időt, hogy a korábbi, vitatott érvényességű koronázást követően egy újabb révén véglegesítse

64. kép. I. Károly koronázása,
falkép a székeshegyi Szent Márton székesegyházban

I. Károly magyar királyságát. Kán László azonban továbbra sem volt hajlandó átadni a Szent Koronát, így őt Gentilis kiközösítette, Károlyt pedig a budai Nagyboldogasszony-templomban – a mai Mátyás-templom elődjében –, egy külön erre az alkalomra felszentelt fejéssel megkoronázta Tamás esztergomi érsek 1309 júniusának közepén, a Szent Korona használatát pedig Gentilis elővigyázatosan megtiltotta mindaddig, míg Kán László vissza nem szolgált. Károly második koronázási szertartása – a helyszín és a használt korona miatt – ez alkalommal sem felelt meg a magyar hagyomány előírásainak, így aztán, miután 1310 tavaszán Kán László erdélyi vajda végül hajlandó volt elismerni királyának I. Károlyt, s átadni képviselőinek a Szent Koronát, sor került I. Károly harmadik, a királyavatás törvényességével kapcsolatos követelményeknek immár mindenben megfelelő koronázására 1310. augusztus 27-én. Maga a király mindazonáltal kezdettől fogva 1301. évi első koronázásától számolta uralkodói éveit.

I. Károly, követve családjá régóta képviselt álláspontját, az Árpádokhoz fűződő rokonságából eredeztette a maga magyarországi hatalmát, úgy tartva, hogy az az öröklés rendje szerint illeti meg. Tudatosan törekedett arra, hogy minden lehetséges módon erősítse kapcsolatát az Árpádok dinasztiájához fűződő hagyományokkal. Már harmadik koronázásának időpontját kétségtelenül ezen törekvés jegyében tűzték ki az Árpád-ház alapítójának tekintett Szent István ünnepének „nyolcad”-ára. (A középkorban az egyházi időszak-

mítás gyakorlatában, nem meglepő módon, az egyházi ünnepeket játszottak főszerepet: az ünnepnapra következő hét azonos napját tekintették „nyolcad”-nak, mely viszonyítási pontként szolgált abban a rendszerben, mely nem látta el sorszámmal a hónapok napjait, s azért nevezték „nyolcad”-nak, mert magát az ünnepet is beleszámolták a napokba.) Utóbb, a fiainak adott nevek kiválasztásában az Anjou-ház és az Árpádok hagyományai keveredtek egymással: elsőszülött fia az Anjouk körében igen gyakori Károly nevet kapta – talán a nagypapa, Martell Károly után –, a második ellenben már az Árpádok körében kedvelt Lászlót. Mindkét herceg még gyermekkorában elhunyt, így lett idővel I. Károly utóda a harmadik fiú, aki I. Károly szentté avatott nagybátyjára, Lajos toulouse-i püspökre emlékezve kapta a Lajos nevet, míg öccsei, András és István megintcsak az Árpádok dinasztiájában gyakran feltűnő férfinéveket viseltek. (Károlynak egyébként született egy törvénytelen fia is, akit megintcsak az Árpád-házban már használt Kálmán névre kereszteltek; belőle, miután pápai felmentést kapott törvénytelen születése akadályai alól, idővel győri püspök lett.) Az Árpádokhoz fűződő kapcsolat erőteljes hangsúlyozása a magyar Anjouk címerhasználatában szintén megfigyelhető: a kék mezőben arany liliomokat ábrázoló Anjou-címet egyesítették az Árpádok családi címerének tekintett, vörössel és ezüsttel hétszer vágott (a történeti tudatban „Árpád-sávós”-ként élő) mezővel, amint azt a *Képes krónika* I. Károlyt ábrázoló miniatúrája mellett számos uralkodói pecsét is tanúsítja. Az Árpádok örökségének ápolása feltűnik végezetül a temetkezési szokások terén: a magyar Anjouk visszatértek a székesfehérvári temetkezés gyakorlatához, amelytől csak kivételes esetekben tértek el. Ezek közé tartozott, hogy I. Károly özvegyét, Erzsébetet végakarátának megfelelően az általa alapított óbudai domonkos apácázárdában helyezték végső nyugalomra, ami azonban – emlékezhetünk rá – szintén nem volt idegen az Árpádok 13. századi hagyományaitól, s az egyházi jog egyébként is szigorúan megkövetelte az elhunyt végakarátának teljesítését.

Az Árpádokat a magyar Anjouk udvarában övezett nagy tiszteletből egyedül III. Andrásnak nem jutott rész, újra megjelent ugyanis, ámbár némi késéssel, az a felfogás, mely az első magyar dinasztia vadhajtasaként bélyegezte meg II. András fiát és unokáját, azaz Utószülött Istvánt és III. Andrást.

65. kép. I. Károly pecsétje, 1336

A jelenség tükröződik a késő középkor magyar jogszokásait és jogi gondolkodását összegző Verbőci István *Hármaskönyvé*-ben. (Semmi nem támasztja alá a történeti köztudatban meghonosodott „Werbőczy” névalakot, mely talán annak köszönheti megszületését, hogy egy középkori nemeshez illőbbnek gondolták az archaikusnak vélt írásmódot.) A *Hármaskönyv* egy pontján Verbőci arról értekezik, hogy a magyar királyok közül kiknek az oklevelei számítanak érvényeseknek.

A III. Andrásra vonatkozó tanítás szerint: „harmadik, vagy melléknévén Velencei András királynak [ok]leveleit meg nem tartjuk, kivéve azokat, melyeket Károly király úr, az ő közvetlen utóda, az erőben maradás jeléül vörös viaszba nyomott gyűrűspecstjével, melyben a kép mellett jobb felől K betű van, megerősített, mert az ilyeneket megtartják” (Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen ford.). Verbőci álláspontja világos: a III. András által kiadott oklevelek nem érvényesek, s ezen általános elv alól csak az adhat felmentést, ha I. Károly mégis megerősítette elődje oklevelét, mert akkor érvényben maradnak.

A megerősítés Verbőci által említett módja nem példa nélküli. Megfigyelhető II. András egy 1217. évi oklevelén, amelynek pecsétmezőjébe fia, Béla herceg – a későbbi IV. Béla király – gyűrűspecstjét nyomták bele, minden bizonnyal az 1228 és 1231 közötti évek valamelyikében, amikor Béla herceg felülvizsgálta apja korábbi adományait. Hasonló jelenség tűnik fel III. András okleveleit megerősítő pecsétek némelyikén is, ahol azonban a király saját gyűrűspecstjét nyomták bele a kettős pecsét előlapjába, aminek a már kiállított oklevél ellenőrzése terén lehetett szerepe.

Garai Miklósnak 1411-ben és Pálóci Máténak pedig 1435-ben – mindketten nádorok voltak az említett évben – bemutatták III. András egy-egy olyan oklevelét, amelyek megfelelnek Verbőci leírásának, igaz, Garai I. Károly gyűrűspecsjével kapcsolatosan a K betű helyett csupán „bizonyos ábrázolás”-t említ, Pálóci még azt sem. Garai közlése azért nem ellenőrizhető, mert III. András ezen oklevelének eredeti példánya mára elveszett, szövege csak egy 17. századi másolatból ismert, Pálóci tudósítása pedig azért nem hitelesíthető, mert ez esetben III. András oklevelének eredeti példánya ma is rendelkezésre áll ugyan, ám a király pecsétje időközben leszakadt az eredetileg azt tartó zsinórzatról.

Verbőci arra nem tér ki, hogy miért számítanak érvénytelennek III. András oklevelei I. Károly megerősítésének hiányában. Támpontot kínálhatna e vonatkozásban, hogy a *Hármaskönyv* szerint V. István azon oklevelei közül, amelyeket még herceg korában adott ki, csak azok érvényesek, amelyeket ő maga királlyá koronázását követően megerősített. Az nem szorul magyarázatra, hogy Verbőci miért tulajdonított különös erőt a királyavató szertartásnak, ám III. Andrást kétségtelenül szabályszerű módon koronázták meg, így esetében nem állhat a koronázás hiánya a *Hármaskönyv* tételének háttérben.

A felelet nélkül hagyott kérdésre az Anjou-kor magyar forrásaiban találjuk meg a választ: a 14. században ugyanis valóban élt már az a felfogás, amely a *Hármaskönyv* tanításában visszhangzik. Szép példáját kínálja annak Bebek István országbíró 1368-ban kiadott ítéletlevele, mely III. Andrásnak egy per során bemutatott oklevelével kapcsolatosan kifejti, hogy András nem az ország törvényes királya, hanem bitorló volt, aki nem is tehetett volna adományokat, így – értelemszerűen – oklevelét sem fogadja el az országbíró bizonyíték gyanánt. Hasonló állásfoglalások a 14. és a 15. század forrásaiban rendre felbukkannak, s ha nem is túláradó bőségben, ahhoz azonban elegendő számban, hogy ne lehessenek kétségeink afelől: új életre kelt a III. Andrást az Árpád-házból kitagadó vélemény, mely IV. Béla trónra lépésekor fogalmazódott meg az akkor még meg sem született apjára, Utószülött Istvánra vonatkozóan, s melyet a nápolyi Anjou-udvar tartott életben az 1290-es évek folyamán.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a III. András uralkodását törvénytelennek bélyegző felfogás első ízben I. Károly egy 1340-ben kiadott oklevelében tű-

66. kép. III. András ábrázolása Thuróczy János krónikájában, 1488

nik fel, amelyben András egy oklevelét Károly „alaptalan, haszontalan és teljességgel értéktelen” szavakkal minősítette, mivel András – folytatódik az oklevél szövege – „a királyi méltóság trónjához és koronájához méltatlanul kapaszkodott fel”. Ezt megelőzően semmi nyoma ennek az álláspont-

nak: éppen ellenkezőleg, 1340 előtt I. Károly legalább hetven alkalommal magától értetődő természetességgel hagyta jóvá III. András rendelkezéseit, aminek leggyakoribb formája az volt, hogy elődje okleveleinek szövegét a megerősítés kinyilvánításával foglaltatta bele saját okleveleibe. Az efféle megerősítések alkalmával III. Andrásról az „igen boldog emlékezetű András úr, Magyarország néhai kiváló királya, igen szeretett atyánkfia” vagy éppen „András úr, Magyarország kiváló királya, igen szeretett elődünk” fordulatokat olvashatjuk az I. Károly nevében megfogalmazott oklevelekben. Ezek, természetesen, nem tekinthetők többnek leírásuk időpontjában, mint az oklevelek megfogalmazásában elmaradhatatlanul megjelenő udvariassági formuláknak, melyek kijártak a királyi elődöknek. Némi tartalommal – utólag, persze – az ruházza fel ezeket, hogy 1340 után a kétértelmű „utolsó András király” kitétel lép a helyükbe, amelyben a jelző éppúgy kifejezi az András nevű magyar királyok közötti időrendet, mint a III. Andrással vonatkozó értékítéletet, érzékletesen szemléltetve egyúttal az emlékezetpolitikai fordulat bekövetkeztét és irányát. Azt legfeljebb találgathatjuk, hogy miért éppen 1340-ben történt mindez. Ennél érdekesebb annak szentelni némi figyelmet, hogy a III. András uralkodását kérlelhetetlen szigorúsággal megbélyegző elvi álláspont miként érvényesült a gyakorlatban.

Korlátozott mértékben, ami nem is meglepő különösebben, hiszen, szükség esetén, könnyen lehetett olyan körülményt találni, amely felmentést adott az elv alkalmazása alól, ha valamely megfontolás mégiscsak kívánatossá tette azt.

I. Károly fia és utóda, I. Lajos király (1342–1382) például, miután leszögezte, hogy miként egykor apja, ő maga sem szokta elfogadni III. András okleveleit, mégis megerősítette az esztergomi káptalan javára tett adományát 1365-ben, ami érthető, hiszen az egyházak jogainak csorbitása nem kívánt bonyodalmakat okozhatott, amelyeket tanácsosabb volt eleve elkerülni. Több alkalommal a III. András oklevelének megerősítéséért folyamodók szolgálatait adtak okot arra, hogy Lajos király teljesítse a kérést. Egy befolyásos pártfogó támogatása ugyancsak előnyös lehetett. Minden bizonnyal erre példa Vasvári Miklós királyi alpohárnokmester esete: a kérelmező viszonylag jelentéktelen udvari tisztségénél többet nyomhatott a latban, hogy Miklós ura, azaz a pohárnokmester történetesen I. Lajos egyik kedvelt bizalmasa, Cudar Péter volt. Ismert végezetül olyan ügy is, amely a III. András uralko-

67. kép. I. Lajos megerősíti III. András oklevelét, 1366

dásának törvénytelen voltát, így okleveleinek érvénytelenségét valló elv gyakorlati alkalmazásának az esetleges személyes kapcsolatoknál és a képlékeny szubjektív megfontolásoknál jóval szilárdabb korlátaira vet fényt. 1366-ban I. Lajos nemcsak saját lelki üdvét és az egyház jogainak épségét szem előtt tartva erősítette meg az óbudai domonkos apácák számára III. András egyik oklevelét – mint tette azt az esztergomi káptalant érintő, már említett esetben –, hanem arra is hivatkozott, hogy András oklevele tartalmazza az általa az apácáknak adományozott birtok határainak leírását, márpedig a határok és a bíraskodással kapcsolatos megfontolások miatt III. András ilyen okleveleit az ország előkelői el szokták fogadni.

Közvetítőleg itt talán nem felesleges megjegyezni, hogy ekkor még évszázadokkal vagyunk a telekkönyv intézményének bevezetése előtt, így egy-egy birtok határainak pontos ismerete egyszerűen nélkülözhetetlen volt a birtok pontos azonosításához, vagyis – modern fogalommal élve – az ingat-

lan-nyilvántartáshoz. Ugyanerre vall két további forrásunk tanúsága. 1350-ben az egri káptalan III. András egy Liptó megyei nemes által bemutatott oklevelének csupán a birtok határait leíró részét írta át, megjegyezve, hogy arra az említett nemesnek egy éppen folyamatban lévő perében van szüksége. A másik alkalommal pedig, 1368-ban, a turóci konvent egyenesen I. Lajos király parancsára járta be, majd írta le egy birtok határait aszerint, ahogy az III. András egyik oklevelében olvasható. A politikai döntéssel befolyásolt emlékezet és a határjárások által képviselt valóság csatájából olykor tehát a valóság került ki győztesen.

Az említett esetek közös jellemzője nemcsak az, hogy végül valamennyiben sor került III. András okleveleinek megerősítésére, hanem az is, hogy kivétel nélkül hivatkoznak ugyan András okleveleinek érvénytelenségére, ám szükségtelennek ítélik megvilágítani ennek hátterét, csupán annyit említenek szemérmesen: „bizonyos észszerű okokból” nem szokás érvényesnek tekinteni a király okleveleit, majd következik annak indoklása, hogy az adott esetben miért nem alkalmazzák mégsem az elvet. Azon oklevelek ellenben, amelyek ténylegesen érvénytelenítették III. András rendelkezéseit, többnyire nem maradnak adósok az indoklással sem, törvénytelen királynak bélyegezve Andrást, akinek az oklevelei így mit sem érnek, ahogy az az I. Károlytól Verbőci Hármaskönyvéig ívelő felfogásból szükségképpen következik.

III. András esete azonban kivétel, a magyar Anjouk mindenkor az Árpádok leszármazottaiként tekintettek magukra. Álláspontjukat magáévá tette a középkori magyar közgondolkodás, s ezért aztán egy ismeretlen magyar krónikás e szavakkal búcsúztatta I. Károly 1395-ben elhunyt unokáját: „Ebben a Mária királynőben végül is kihalt a szent királyok mindkét nemű ága” (Kulcsár Péter ford.).

KÉTSÉGEK A DINASZTIA KIHALÁSA KÖRÜL

A gondolat, hogy az Árpád-ház talán mégsem halt ki, már a kortársakat sem hagyta nyugodni, az újkorban pedig különféle, az Árpádok állítólagos leszármazottaira vonatkozó történetek kaptak lábra.

Forrásaink megőrizték két szerencselovag emlékét, akik mindketten IV. László 1278-ban meghalt öccsének, András hercegnek mondták magukat. Az első mindjárt 1290-ben, IV. László halála után tűnt fel. Róla III. András egy 1291-ben kelt oklevele is megemlékezik röviden, amikor egyik hívének érdemei között előadja, hogy „midőn egy bizonyos személy, aki András hercegnek nevezte magát, elvetemültsége társaival együtt egész országunk sérelmére és kárára királyi felségünk ellen tört, országunk főméltóságainak közös tanácsára Simon fia György mestert, valamint a társaiul adott rokonait és követőit a mondott herceg üldözésére rendeltük ki, aki nem is rettent vissza attól, hogy a nekünk, a királyi koronának és az egész országunknak tartozó hűséggel férfiasan szembeszálljon vele”. Azt, hogy mindez pontosan mit jelent, IV. Béla Lengyelországba férjhez adott egyik leányának, az 1999-ben szentté avatott Kingának az életírása beszéli el. Kinga, akit az állítólagos András herceg felkeresett, felismerni vélte unokaöccsét az illetőben – ahogy az már az efféle történetekben gyakran megesik, egy jellegzetes sebhely jutott ebben kulcsszerephez –, mindez azonban nem hatotta meg különösebben III. András embereit, akik rövid úton eltették a láb alól az alkalmatlankodó ál-Andrást. Vélhetően ez a történet indította a 15. századi lengyel krónikást, Jan Długoszt annak a minden történeti hitelt nélkülöző históriának a kiagyalására, amely szerint voltaképpen maga IV. László üldözte volna Lengyelországba saját öccsét, mert attól félt, hogy elégedetlen alattvalói őt ültetik a trónra helyette, majd mégis inkább meggyilkoltatta.

A másik ál-András évtizedekkel később, 1317-ben tűnt fel, s meglepő módon igen távol Magyarországtól. Sancho mallorcai uralkodó (1311–1324) és Róbert nápolyi király (1309–1343) – utóbbi a Magyarországon uralkodó I. Károly nagybátyja – levélváltásából értesülünk arról, hogy egy Mallorcán lefülelt ismeretlen azt állította magáról, hogy ő IV. László magyar király öccse. A két uralkodó levelei közül csak Róbert nápolyi király 1317. március 26-án kelt válasza maradt ránk, Sancho levelének tartalmára ennek szövegéből lehet következtetni: „[...] megtudtuk kedves leveletekből, hogy börtönbe zárva tartotok valakit, aki anyánk, a királyné úrnő fivérének és közönségesen pedig András hercegnek mondja magát, ami minden kétséget kizáróan távol áll az igazságtól és mindenképpen hazugság. Anyánk öccse, a jó emlékezetű András herceg már harminc esztendeje elhunyt, amint az

egész Magyarországon és a szomszédos országokban köztudomású. Eltelt már húsz esztendő Magyarország jeles emlékű királya, László – anyánk elsőszülött fivére – halála óta, és azóta senki sem akadt, aki a mondott András állapotáról vagy életéről bármi módon felvilágosítással szolgált volna akár a pápa úrnak, akár különböző időkben Magyarországra küldött követeknek, akár szülőanyánknak. És mivel az efféle hazugságokkal a népet ámítják és lázítják, anyánkkal arra gondoltunk, hogy ezt a csaló trónigénylőt tartsák biztos őrizet alatt, nehogy Magyarország népét az efféle hazudozás valamiképpen botrányra ösztökélje. Arra kérjük tehát Kedvességeket, hogy a mondott csalót, ha nincs ellenetekre, megbízható őrizet alatt Montpellier-be küldjétek, és embereitek ott adják át senechalunknak vagy az ő megbízható küldöttjének, aki jelen levelünket bemutatja majd, hogy onnan Provence-be kísérjék és egy biztos várban bebörtönözzék”. Arról nem maradt ránk adat, hogy Sancho teljesítette-e végül Róbert kérését, az ismeretlenről ugyanis nem hallunk többé, vélhetően börtönében ért véget vakmerő kalandja.

Az újkorban különböző családok vélték felfedezni őseik között az Árpádokat. Egy francia rokonság, a Rubempré család, II. András és harmadik felesége, Beatrix Sándor nevű fiától származtatta magát, csakhogy e Sándor kitalált alak, valójában soha nem létezett.

Egy másik elképzelés annyiban különbözik az előbbitől, hogy a dinasztia egy valóságos tagját, II. András király harmadszülött fiát, Andrást tette meg a szintén francia Croy család ősenek. A herceg történeti személy, 1210 táján születhetett, és apja valóban II. András volt. Az 1220-as évektől a király őt szemelte ki arra, hogy a Magyarországgal szomszédos rutén fejedelemség, Halics ura legyen. András herceg előbb eljegyezte, majd 1226 táján feleségül vette Msztyiszlav novgorodi (1210–1215, 1216–1218), majd halicsi fejedelem (1221–1227) leányát, csakhogy a házasság – tudomásunk szerint – gyermektelen maradt. Időközben András herceg halicsi uralma is megrendült, s a herceg egy szintén a halicsi trónra vágyó rutén fejedelem által ostromolt Halics várában halt meg – utódok hátrahagyása nélkül – 1234 elején, s így bizonyosan nem volt őse egyetlen francia családnak sem.

Az Árpádokat egyes francia családokkal kapcsolatba hozó történetek közül a legnagyobb visszhangot az a napjainkban is fel-felbukkanó változat keltette, amely tudni véli, hogy III. András, mielőtt még 1290-ben a magyar

trónra lépett volna, összeházasodott egy velencei hölgygel, s a frigyből született egyik fia lenne a Crouy-Chanel család őse. A kérdés már a 18. század magyar történetíróit is foglalkoztatta, s a körülötte kirobbant vita a 19. században sem csendesült el. A Crouy-Chanel család Árpád-házi eredetét több, a 19. század elején kinyomtatott okmány lett volna hivatott igazolni. Ezek közül az egyiket III. András Félix nevű állítólagos fia 1279-ben bocsátotta ki, egy 1282-ben kelt másikból kiderül, hogy Félixnek volt egy Márk nevű testvére (s annak egy János nevű fia), sőt, szó esik benne III. Andrásnak egy Péter nevű törvénytelen gyermekéről is. A harmadik irat szerint az említett Félix 1286-ban már nem élt, míg az 1290-re keltezett negyedik arról tudósít, hogy Félix három fiút hagyott hátra: Antalt, Andrást és Jánost.

Az ezekben az iratokban található életrajzi adatokat a 19. század közepének méltán tekintélyes magyar történetírója, Horváth Mihály alapos vizsgálatnak vetette alá, s úgy találta, mégpedig teljes joggal, hogy az okmányok semmiképp sem tekinthetők hitelesnek. Horváth abból indult ki, hogy III. András apja, István herceg 1236-ban született, hiszen anyja, Beatrix királyné II. András 1235. évi halálakor még a szíve alatt hordta, míg Utószülött István fia, a későbbi III. András sem születhetett 1261 előtt. Márpedig, folytatta Horváth az elemzést, ha elfogadnánk a kérdéses okmányok adatait, akkor azt kellene gondolnunk, hogy III. András mintegy 25 évesen már négyszeres nagyapa volt. (Emlékeztetőül: állítólagos fiai közül Márknak már 1282-ben szerepel a János nevű fia, míg a másiknak, Félixnek 1290-ben említik három fiát.) Mindezek mellett Horváth nem mulasztotta el arra sem felhívni a figyelmet, hogy III. András a magyar trónra kerülése után nem hívta be az országba állítólagos fiait és unokáit, miközben édesanyját, Thomasina Morosinit és annak fivérét, Albertinót Magyarországra hozatta, amint arról már szó esett. Ez annál is inkább megmagyarázhatatlan, érvelt Horváth, mert III. András egyik valóságos – azaz történetileg igazolható – házasságából sem született fiúgyermek. Az is szerfelett különös, tehetjük mindehhez hozzá, hogy III. András állítólagos fiai, illetve unokái sem keresték a kapcsolatot apjukkal, illetve nagyapjukkal azt követően, hogy azt Magyarország királyává koronázták, noha, számontartva a rokonságot, nyilván figyelemmel követték volna András sorsának alakulását.

Az ugyanakkor mégsem teljesen lehetetlen, hogy 1301 után is éltek Árpádtól fiágon leszármazók valahol a világban, akár többen is.

A magyar krónikák megemlékeznek például arról, hogy I. András király „ágyasával, aki Marótfalváról való volt, Györgyöt nemzette” (Bollók János ford.). Az említett „Marótfalva” talán a mai Pilismaróttal azonosítható, érdekesebb lenne azonban a balkézről született fiúról többet tudni. A krónikás azonban nem folytatja elbeszélését, s más magyar forrás sem szolgál felvilágosítással a törvénytelen fiú sorsáról, a távoli Skóciában azonban a ma is élő Drummond család tőle eredezteti magát. A történet szerint György (más változat szerint a fia) a 11. századi Magyarországon megfordult angolszász hercegek kíséretében vetődött el a távoli Skóciába, s lett volna ott belőle a család őse. Nyilvánvaló képtelenség – ellentétben az Árpádok állítólagos francia leszármazottairól szóló legendák némelyikével – nem szerepel a történetben, ám arról, hogy valóban egy törvénytelen születésű Árpád-házi herceg leszármazottai élnek-e Skóciában, aligha fogunk valaha is bizonyóságot szerezni.

Egy további lehetőséget vet fel Utószülött István herceg 1271 áprilisában készített végrendeletének szövege, melynek másolata 1882-ben került elő Velencéből. Az okmány, amelynek hitelességével szemben komoly kétségek nem merültek fel, említést tesz István herceg két „természetes”, azaz házassági kapcsolaton kívül született fiáról, nevüket azonban nem árulja el. Az sem derül ki, hogy István kalandos életének mely szakaszában születtek e fiúk, s kitől. Csak annyi bizonyos, hogy a halálra készülődő apjuk még számontartotta őket, s gondoskodni is kívánt róluk, mert mindkettőjükre nagyobb pénzüsszeget hagyott, igaz, olyan javakból, amelyeknek legfeljebb jövőbeni megszerzésében bizakodhatott. A végrendelet megszövegezése, azaz 1271 után a két törvénytelen születésű fiú nyomát elveszítjük. Az, hogy öccsük magyar királlyá koronázása után sem kerültek elő, arra vall, hogy megszakadt a kapcsolat Utószülött István fiai között. Ha mégis találgatásokba bocsátkozunk a két ismeretlen későbbi sorsát illetően, észszerű lehet arra gondolni, hogy a két törvénytelen fiú egyike lehetett az az „András herceg”, akivel találkoztunk már, amikor 1317-ben Mallorcán előkerült az ismeretlenség homályából. Ez mindenesetre magyarázatot adna arra az egyébként nehezen megoldható feladványra: miként jutott valaki arra a gondolatra

éppen ott és akkor, hogy Árpád-házi hercegnek mondja magát. Ha így történt – ami, persze, megintcsak nem több pusztá feltevésnél – még az sem lehetetlen, hogy valóban Andrásnak hívták az illetőt, s IV. László rég halott öccsével csak Róbert nápolyi király azonosította, hogy így hiteltelenítse az alkalmatlankodó rokon (vagy álokon) történetét származásáról.

Azóta sem került elő egyetlen olyan hitelt érdemlő forrás, mely akár a leghalványabb utalást tenné arra, hogy III. Andrásnak fiági leszármazottai lettek volna. A rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy az Árpádok valóban kihaltak, vagy legalábbis III. András ágán nem éltek tovább. Az óvatosabb fogalmazást az indokolja, hogy – miként arról már szó esett – Utószülött István két házasságon kívül született fiának élettörténetéről és esetleges utódairól semmit sem tudunk.

A magyar trón rejtélyes származású 12. századi követelője, Borisz ugyancsak szóba jöhetne ma is élő Árpádok őseként. Származása azért rejtélyes, mert az bizonyos, hogy édesanyja Kálmán magyar király második felesége, a rutén Eufémia volt, az apa személye azonban bizonytalan. Kálmán meg volt győződve arról, hogy felesége megcsalta, s ezért szégyenszemre visszaküldte hazájába az asszonyt, aki a gyermeket már otthon, Kijevben szülte meg. Borisz egész életében Kálmán király törvényes fiának vallotta magát, a magyar udvarban azonban hallani sem akartak róla. Ez, persze, éppúgy nem teszi bizonyossá Borisz fattyú voltát, mint ahogy annak ellenkezőjét sem igazolja. Borisznak mindenesetre a trónkövetelők hányattatott sorsa jutott osztályrészül. 1130–1131 táján a Bizánci Birodalomba ment, mert annak császárától remélt támogatást magyarországi terveihez. Barátságosan fogadták – a császár, II. János (1118–1143) felesége történetesen Szent László leánya, Piroska volt –, illő módon ki is házасították, ám hadakat nem kapott. Innen Lengyelországba ment, ahol már több szerencsével járt, mert a lengyel uralkodó, III. Boleszló (1102–1138) hajlandó volt fegyverre kelni az érdekében. A két sereg fel is sorakozott valahol a Sajó folyó mellett, ám Boleszló végül kiegyezett II. Bélával, s cserben hagyta Boriszt, aki így vereséget szenvedett. Az eseményről részletesen beszámoló magyar krónika nem hagy kétséget afelől, hogy a magyar előkelők közül sokan készek lettek volna elfogadni királyukul Kálmán állítólagos fiát. Borisz ezt követően tett még néhány kísérletet a magyar trón elfoglalására – különböző külföldi ud-

68. kép. Árpád-házi uralkodók – Plachy Ferenc litográfiája, 1860

varoktól remélve ehhez segítséget – sikerrel azonban soha sem járt. Végül a Bizánci Birodalomban telepedett le, többször harcolt is az 1150-es évek magyar–bizánci háborúiban, s egy ilyen összecsapásban esett el valamikor 1153–1154 táján. Bizánci feleségétől, Anna Dukaina hercegnőtől két fia született. Egyikük – a neve Konstantinos Kalamanos, azaz „Kálmánfi Konstantin” – az egyik bizánci tartomány helytartója lett, a másik, Stephanos – azaz István – pedig apjához hasonlóan a bizánci seregben szolgált, s harcolt Magyarország ellen is, ha éppen úgy adódott. Bár mindkét fiú nevében jól felismerhetők az Árpád-házhoz tartozást hangsúlyozó elemek, egyikük sem tett soha lépéseket a magyar trón megszerzése érdekében a későbbiekben, s a 12. század vége után eltűnnek a szemünk elől. Ha Borisz valóban Kálmán fia volt, utódai – az említett Konstantinos és Stephanos esetleges leszármazottai – élhettek még 1301 után is, ám erre vonatkozóan nem állnak adatok a rendelkezésünkre.

A Bizánci Birodalom az Árpádok más leszármazottainak is otthont adott. A III. István király halála után a trónért folytatott küzdelemben III. Bélával szemben alulmaradt Géza herceg végül bizánci száműzetésbe kényszerült. Ott meg is házasodott, legalább két fia született, s felmerült az a gondolat, hogy utódaik talán Nyugat-Európában telepedtek le. Ez bizonyíthatatlan feltevés, ezzel szemben az 1970-es években előkerültek olyan történeti feljegyzések, amelyekből kiderül, hogy Géza egyik fiának Alexios volt a neve, s még 1218-ban is a Bizánci Birodalom utódállamában, a kis-ázsiai Nikaiai Császárságban élt, ahol találkozott is az 1217–1218. évi szentföldi hadjárataról hazatérőben lévő II. András királlyal. A száműzött Géza herceg fiai és azok esetleges leszármazottai a Nikaiai Császárságban, majd az 1261-ben helyreállított Bizánci Birodalomban éltek, további sorsukat azonban nem tudjuk nyomon követni.

Valójában tehát nem tudjuk, hogy éltek-e még 1301 után – és élnek-e akár még ma is – az Árpád-házból származó személyek Európa valamelyik országában vagy bárhol a világban. Történeti szempontból az Árpádok azonban bizonyosan kihaltak: 1301 után évszázadokig kizárólag más uralkodóházakból származó személyek ültek az Árpádok trónján, s ma már Magyar Királyság sincs.

VII. AZ ÁRPÁD-HÁZ ISMERT TAGJAI

ADELHAID

apja: I. András
anyja: Anasztázia (Jaroszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1038–1040 körül (más vélemény szerint: 1043–1044 körül)
férje: II. Vratislav cseh herceg (1061–1085), majd király (1085–1092)
a házasságkötés időpontja: 1056–1057 körül
meghalt: 1062. január 27.

ADELHAID

apja: Álmos herceg (I. Géza király fia)
anyja: Predszlava (Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1105–1107 körül
férje: I. Soběslav cseh herceg (1125–1140)
a házasságkötés időpontja: 1123 (vagy nem sokkal előtte)
meghalt: 1140. szeptember 15.

I. ANDRÁS magyar király (1046–1060)

apja: Vazul, Mihály fia
anyja: ismeretlen nevű Tátony nembéli nő
született: 1015 körül (?)
felesége: Anasztázia (Jaroszlav kijevi nagyfejedelem lánya, meghalt: 1090 előtt)
a házasságkötés időpontja: 1043 körül
gyermekai: Adelhaid, Salamon, Dávid, Eufémia, (ágyasától: György)
meghalt: 1060. december 6. előtt

II. ANDRÁS

apja: III. Béla
anyja: Châtillon Ágnes (Anna) (Châtillon Rajnald és Konstancia antiochiai fejedelemnő lánya)
született: 1177 körül
felesége: 1. Gertrúd (IV. Bertold merániai herceg lánya, meghalt: 1213. szeptember 28.)
a házasságkötés időpontja: 1203 előtt (1200 körül?)
2. Jolánta (Pierre Courtenay konstantinápolyi latin császár lánya, meghalt: 1233. február 20. előtt)
a házasságkötés időpontja: 1215
3. Beatrix (VI. Azzo Este-i örgróf unokája, meghalt: 1245)
a házasságkötés időpontja: 1234. május 14.
gyermekai: (1. feleségétől:) Mária, IV. Béla, Erzsébet, Kálmán, András,
(2. feleségétől:) Jolánta, (3. feleségétől:) István
meghalt: 1235. szeptember 21.

ANDRÁS

apja: II. András
anyja: Gertrúd (IV. Bertold merániai herceg lánya)
született: 1210 körül
felesége: Mária (Msztyiszlav novgorodi fejedelem lánya)
a házasságkötés időpontja: 1226–1227 körül
gyermekai: –
meghalt: 1234 eleje

ANDRÁS

apja: V. István
anyja: Erzsébet kun fejedelem lány
született: 1266 vagy 1268
feleség: –
meghalt: 1278. november 6. (május 27.?) előtt

III. ANDRÁS magyar király (1290–1301)

apja: István (Utószülött István)
anyja: Thomasina (Michele Morosini velencei patrícius lánya)
született: 1265 körül (?)
felesége: 1. Fenenna (Ziemomysł kujáviai fejedelem lánya, meghalt: 1295. szeptember 8. után)
a házasságkötés időpontja: 1290. december közepe
2. Ágnes (Habsburg Albert osztrák herceg lánya, meghalt: 1364. április 23.)
a házasságkötés időpontja: 1296. április eleje
gyermekai: (1. feleségétől:) Erzsébet
meghalt: 1301. január 14.

ANNA (Ágnes)

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1226 körül
férje: Rosztjislav (Mihail csernyigovi fejedelem fia)
a házasságkötés időpontja: 1243
gyermekai: Mihály, Béla, Kunigunda, Margit, Grifina, ismeretlen nevű (Anna?) lány
meghalt: 1275–1276 fordulója körül

ÁGNES (Bizáncban: Anna)

apja: V. István
anyja: Erzsébet kun fejedelem lánya
született: 1260 körül
férje: (II.) Andronikos (VIII. Mihály bizánci császár fia), utóbb bizánci császár (1282–1328)
a házasságkötés időpontja: 1272
meghalt: 1281

ÁLMOS magyar nagyfejedelem (?–895)

apja: ismeretlen
anyja: ismeretlen
született: 819 körül (?)
felesége: ismeretlen
gyermek: Árpád
meghalt: 895

ÁLMOS

apja: I. Géza
anyja: Zsófia (Emmo Looz-i gróf lánya)
született: 1060-as évek vége
felesége: Predszlava (Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem lánya)
a házasságkötés időpontja: 1104. augusztus 21.
gyermek: Adelhaid, II. Béla, Hedvig
meghalt: 1127. szeptember 1.

ÁLMOS

apja: II. Béla
anyja: Ilona (I. Uroš szerb nagyzsupán lánya)
született: 1134 (május?)
feleség: –
meghalt: 1141 előtt (?)

ÁRPÁD magyar nagyfejedelem (895–907?)

apja: Álmos
anyja: ismeretlen
született: 845–855 körül (?)
felesége: ismeretlen
gyermek: Liüntika, Tarkacsu, Jeleg, Jutocsa, Zoltán
meghalt: 907 (?)

ÁRPÁD

apja: II. Géza
anyja: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1150-es évek (?)
feleség: –
meghalt: ismeretlen időben

I. BÉLA (keresztény neve: Adalbert) magyar király (1060–1063)

apja: Vazul, Mihály fia
anyja: ismeretlen nevű Tátony nembéli nő
született: 1015–1020 körül (?)
felesége: Richeza (?) (II. Mieszko lengyel fejedelem lánya, meghalt: ismeretlen időpontban)
a házasságkötés időpontja: 1048 előtt
gyermekai: I. Géza, I. László, Lampert, Zsófia, Ilona, ismeretlen nevű lány
meghalt: 1063. szeptember 11.

II. BÉLA magyar király (1131–1141)

apja: Álmos herceg (I. Géza király fia)
anyja: Predszlava (Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1108–1110 körül
felesége: Ilona (I. Uroš szerb nagyzsupán lánya, meghalt: 1157 előtt)
a házasságkötés időpontja: 1131 előtt (1129?)
gyermekai: II. Géza, II. László, IV. István, Álmos, Zsófia
meghalt: 1141. február 13.
megjegyzés: a gyermekai között a korábbiakban számontartott Gertrúd (Erzsébet) hercegnő valóságos személy voltát illetően meg-alapozott kétségek merültek fel

III. BÉLA magyar király (1172–1196)

apja: II. Géza
anyja: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1148

felesége: 1. Châtillon Ágnes (Anna) (Châtillon Rajnald és Konstancia antiochiai fejedelemlő lánya, meghalt: 1184 körül)
a házasságkötés időpontja: 1170
2. Capet Margit (VII. Lajos francia király lánya, meghalt: 1197. szeptember eleje)
a házasságkötés időpontja: 1186
gyermekai: (1. feleségétől:) Imre, Margit, II. András, Salamon, István, Konstancia, ismeretlen nevű lány
meghalt: 1196. április 23.

BÉLA

apja: III. István
anyja: Ágnes (II. Henrik osztrák herceg lánya)
született: 1166–1167 körül
feleség: –
meghalt: 1167

IV. BÉLA magyar király (1235–1270)

apja: II. András
anyja: Gertrúd (IV. Bertold merániai herceg lánya)
született: 1206. november 29. előtt (más álláspont szerint: 1208. július ?, 1209. január ? 1209. július ?)
felesége: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya, meghalt: 1270. július 23.)
a házasságkötés időpontja: 1220
gyermekai: Kunigunda, Margit, Anna, Katalin, Erzsébet, Konstancia, Jolánta (Ilona), V. István, (ifjabb) Margit, Béla
meghalt: 1270. május 2. vagy 3.

BÉLA

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1249–1250 körül
felesége: Kunigunda (III. Ottó brandenburgi őrgróf lánya)
a házasságkötés időpontja: 1264. október 5.
gyermeke: –
meghalt: 1269. június 11.

BÉLA

apja: Rosztjiszlav (Mihail csernyigovi fejedelem fia)
anyja: Anna (IV. Béla lánya)
született: 1246 körül (?)
feleség: –
meghalt: 1272. november 15. körül

BORISZ

apja: ismeretlen vagy Kálmán király
anyja: Eufémia hercegnő (Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1113–1116 körül
felesége: Anna Dukaina bizánci hercegnő
a házasságkötés időpontja: 1141–1143 körül
gyermekei: Konstantinos Kalamanos, Stephanos
meghalt: 1153–1154 körül

DÁVID

apja: I. András
anyja: Anasztázia (Jaroszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1054 körül
felesége: ismeretlen
gyermeke: –
meghalt: 1091 után

DOMOSZLÓ (Bonuzlo)

apja: (Szár) László
anyja: ismeretlen (rutén hercegnő?)
született: ismeretlen időben
feleség: ismeretlen
gyermeke: –
meghalt: 1015 után

ERZSÉBET

apja: II. Géza
anyja: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1149–1150 körül (?)
férje: Friedrich cseh herceg (1172–1173, 1178–1189)
a házasságkötés időpontja: 1157 után (eljegyzés: 1157)
meghalt: 1189 után

ERZSÉBET

apja: II. András
anyja: Gertrúd (IV. Bertold merániai herceg lánya)
született: 1207. július 7.
férje: IV. Lajos türingiai tartománygróf (1217–1227)
a házasságkötés időpontja: 1221
meghalt: 1231. november 19.
megjegyzés: 1235. május 27-én szentté avatták

ERZSÉBET

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1230-as évek közepe (?)
férje: XIII. Henrik alsó-bajorországi herceg (1255–1290)
a házasságkötés időpontja: 1250-es évek eleje (eljegyzés: 1244)
gyermeke: III. Ottó alsó-bajorországi herceg (1290–1312), magyar király (1305/1306–1307)
meghalt: 1271. október 24.

ERZSÉBET

apja: V. István
anyja: Erzsébet kun fejedelemlány
született: 1250-es évek második fele
férje: Falkensteini Zaviš cseh előkelő
a házasságkötés időpontja: 1288. május 4. körül
meghalt: 1313 után

ERZSÉBET

apja: III. András
anyja: Fenenna (Ziemomysł kujáviai fejedelem lánya)
született: 1292 körül
férje: –
meghalt: 1338. május 5.
megjegyzés: a domonkos rendben boldogként tisztelik

EUFEMIA

apja: I. András
anyja: Anasztázia (Jaroszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1050-es évek közepe (?)
férje: Ottó morva herceg
a házasságkötés időpontja: 1068 körül
meghalt: 1111. április 2.
megjegyzés: más vélemény I. Béla lányának tartja

EZELEG (Ezelekh)

apja: Jeleg
anyja: ismeretlen
született: 10. század első fele
felesége: ismeretlen
gyermek: –
meghalt: a 10. század közepe előtt

FALICSI (Falitzi) magyar nagyfejedelem (10. század közepe)

apja: Jutocsa
anyja: ismeretlen
született: 10. század eleje
felesége: ismeretlen
gyermek: –
meghalt: 10. század közepe után

GÉZA (a keresztségben kapott neve: István) magyar nagyfejedelem
(970 körül – 997)

apja: Taksony nagyfejedelem
anyja: a kelet-európai steppe egy azonosíthatatlan népéből való nő
született: 940–950 körül (?)
felesége: Sarolt (Gyula erdélyi törzsfő lánya)
gyermek: István, valamint négy ismeretlen nevű lány
meghalt: 997

I. GÉZA (más néven: Magnus) magyar király (1074–1077)

apja: I. Béla
anyja: Richeza (?) (II. Mieszko lengyel fejedelem lánya)
született: 1040 körül (?)
felesége: 1. Zsófia (Emmo Looz-i gróf lánya, meghalt: 1074 előtt)
a házasságkötés időpontja: 1062 körül
2. ismeretlen nevű bizánci nő (Theodulos Synadénos bizánci
előkelő lánya, meghalt: ismeretlen időpontban)
a házasságkötés időpontja: 1074 körül
gyermek: (1. feleségétől:) Kálmán, Álmos
meghalt: 1077. április 25.

II. GÉZA magyar király (1141–1162)

apja: II. Béla
anyja: Ilona (I. Uroš szerb nagyzsupán lánya)
született: 1130
felesége: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya,
meghalt: 1193 után?)
a házasságkötés időpontja: 1146
gyermekai: III. István, III. Béla, Géza, Árpád, Erzsébet, Odola, Ilona,
Margit
meghalt: 1162. május 31.

GÉZA

apja: II. Géza
anyja: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1150-es évek első fele (?)
felesége: ismeretlen nevű bizánci nő (hercegnő?)
a házasságkötés időpontja: 1189 után
gyermekai: Alexios, ismeretlen nevű fiú
meghalt: 1209 előtt

GRIFFINA

apja: Rosztyiszlav herceg
anyja: Anna (IV. Béla leánya)
született: 1250 körül (?)
férje: II. Leszek krakkói fejedelem (1279–1288)
a házasságkötés időpontja: 1265
meghalt: 1291 (?)

GYÖRGY

apja: I. András
anyja: ismeretlen nevű ágyas
született: 1050 körül (?)
meghalt: ismeretlen időben

HEDVIG

apja: Álmos herceg (I. Géza király fia)
anyja: Predszlava (II. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1110 után (?)
férj: Babenberg Adalbert (III. Lipót osztrák őrgróf fia)
a házasságkötés időpontja: 1131 körül
meghalt: ismeretlen időben

ILONA (más néven: Lepa)

apja: I. Béla
anyja: Richeza (?) (II. Mieszko lengyel fejedelem lánya)
született: 1050 körül (?)
férje: Zvonimir horvát előkelő, majd horvát király (1075–1089)
a házasságkötés időpontja: 1064 körül
meghalt: 1091 után

ILONA

apja: II. Géza
anyja: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1158 körül (?)
férje: V. Lipót osztrák herceg (1177–1194)
a házasságkötés időpontja: 1174. május 12.
meghalt: 1199. december 25.

IMRE

apja: I. István
anyja: Gizella (II. Henrik bajor herceg lánya)
született: 1007 (?)
felesége: ismeretlen (horvát?, bizánci?, lengyel?) hercegnő
a házasságkötés időpontja: 1031 előtt
gyermeke: –
meghalt: 1031. szeptember 2.
megjegyzés: 1083. november 5-én szentté avatták

IMRE magyar király (1196–1204)

apja: III. Béla
anyja: Châtillon Ágnes (Anna) (Châtillon Rajnald és Konstancia antiochiai fejedelemnő lánya)
született: 1171–1174 körül
felesége: Konstancia (II. Alfonz aragóniai király lánya, meghalt: 1222. június 23.)
a házasságkötés időpontja: 1196
gyermek: III. László
meghalt: 1204. november 30.

I. ISTVÁN (pogány neve: Vajk) magyar nagyfejedelem (997–1000), majd király (1000–1038)

apja: Géza magyar nagyfejedelem
anyja: Sarolt (Gyula erdélyi törzsfő lánya)
született: ismeretlen időben (967?, 969?, 975?, 980–981 körül?)
felesége: Gizella (II. Henrik bajor herceg lánya, meghalt: 1060–1065 körül május 7.)
a házasságkötés időpontja: 996–997 körül
gyermek: Ottó, Imre
meghalt: 1038. augusztus 15.
megjegyzés: 1083. augusztus 20-án szentté avatták

II. ISTVÁN magyar király (1116–1131)

apja: Kálmán király
anyja: ismeretlen nevű (Buzilla?, Felicia?) normann grófnő (Roger szicíliai gróf lánya)
született: 1101
felesége: ismeretlen nevű normann hercegnő (Róbert capuai herceg lánya, meghalt: ismeretlen időpontban)
a házasságkötés időpontja: 1120-as évek eleje
gyermek: –
meghalt: 1131. március 1.

III. ISTVÁN magyar király (1162–1172)

apja: II. Géza
anyja: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1147. július
felesége: Ágnes (II. Henrik osztrák herceg lánya, meghalt: 1183 körül)
a házasságkötés időpontja: 1166
gyermek: Béla
meghalt: 1172. március 4.

IV. ISTVÁN magyar király (1163)

apja: II. Béla
anyja: Ilona (I. Uroš szerb nagyzsupán lánya)
született: 1133 körül
felesége: Mária (I. Manuél bizánci császár unokahúga, meghalt: ismeretlen időpontban)
a házasságkötés időpontja: 1156–1157 fordulója
gyermek: –
meghalt: 1165. április 11.

ISTVÁN

apja: III. Béla
anyja: Châtillon Ágnes (Anna) (Châtillon Rajnald és Konstancia antiochiai fejedelemnő lánya)
született: 1184 előtt
feleség: –
meghalt: 1197 után (?)

ISTVÁN (Utószülött István)

apja: II. András
anyja: Beatrix (VI. Azzo Este-i örgróf unokája)
született: 1236
felesége: 1. Erzsébet (Izabella) (Pietro Traversari ravennai podestà lánya)

a házasságkötés időpontja: 1262 (?)

2. Thomasina (Michele Morosini velencei patrícus lánya)

a házasságkötés időpontja: 1264 körül (?)

gyermekai: (1. feleségétől:) István, (2. feleségétől:) III. András, két törvénytelen születésű fiú

meghalt: 1272

V. ISTVÁN magyar király (1270–1272)

apja: IV. Béla

anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)

született: 1239. október 18. előtt

felesége: Erzsébet kun fejedelemlány (meghalt: 1290 után)

a házasságkötés időpontja: 1246 és 1254

gyermekai: Katalin, Mária, Margit, Erzsébet, Anna (Ágnes), IV. László, András

meghalt: 1272. augusztus 6.

ISTVÁN

apja: István (Utószülött István)

anyja: Erzsébet (Izabella) (Pietro Traversari ravennai podestà lánya)

született: 1262–1263 körül

meghalt: 1263

JELEG (Jelekh)

apja: Árpád

anyja: ismeretlen

született: 907 előtt

felesége: ismeretlen

gyermekai: Ezeleg

meghalt: 10. század közepe előtt

JOLÁNTA

apja: II. András
anyja: Jolánta (Pierre Courtenay konstantinápolyi latin császár lánya)
született: 1219 körül
férje: I. Jakab aragón király (1213–1276)
a házasságkötés időpontja: 1235. szeptember 8.
meghalt: 1251. október 9.

JOLÁNTA (Lengyelországban: Ilona)

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1238 körül
férje: VI. Boleszló kaliszi fejedelem (1257–1273)
a házasságkötés időpontja: 1256
meghalt: 1298. március 6.
megjegyzés: 1827. június 14-én boldoggá avatták

JUTOCSA (Jutotzas)

apja: Árpád
anyja: ismeretlen
született: 907 előtt
felesége: ismeretlen
gyermeke: Falicsi, Tasi (?)
meghalt: 10. század közepe előtt

KALÓJÁN (Ioannés Angelos)

apja: II. Izsák (Isaakios Angelos) bizánci császár (1185–1195, 1203–1204)
anyja: Margit (III. Béla lánya)
született: 1193 körül
felesége: Matild (Henrik viandeni gróf lánya)
a házasságkötés időpontja: 1230-as évek első fele
gyermeke: János, Mária
meghalt: 1250. július 5. előtt

KATALIN

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1230-as évek (?)
férje: –
meghalt: 1241–1242-ben

KATALIN

apja: V. István
anyja: Erzsébet kun fejedelemlány
született: 1256–1257 körül
férje: Dragutin István szerb király (1276–1282)
a házasságkötés időpontja: 1268
meghalt: 1314 után

KÁLMÁN (Könyves Kálmán) magyar király (1096–1116)

apja: I. Géza
anyja: Zsófia (Emmo Looz-i gróf lánya)
született: 1060-as évek első fele
felesége: 1. ismeretlen nevű (Buzilla?, Felicia?) normann grófnő
(Roger szicíliai gróf lánya, meghalt: 1112 előtt)
a házasságkötés időpontja: 1097
2. Eufémia hercegnő (Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelemlány, meghalt: 1138)
a házasságkötés időpontja: 1112
gyermekai: (1. feleségétől) II. István, László, Zsófia, (2. feleségétől?):
Borisz
meghalt: 1116. február 3.

KÁLMÁN

apja: II. András
anyja: Gertrúd (IV. Bertold merániai herceg lánya)
született: 1208

feleség: Szalome (Leszek krakkói fejedelem lánya)
a házasságkötés időpontja: 1221–1222 körül (eljegyzés: 1214)
gyermeke: –
meghalt: 1241. május

KONSTANCIA

apja: III. Béla
anyja: Châtillon Ágnes (Anna) (Châtillon Rajnald és Konstancia
antiochiai fejedelemnő lánya)
született: 1180 körül
férje: I. Ottokár cseh király (1198–1230)
a házasságkötés időpontja: 1199
meghalt: 1240. december 6.

KONSTANCIA

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1230-as évek
férje: Lev (Danyiil halicsi fejedelem fia) halicsi fejedelem (1270–
1301)
a házasságkötés időpontja: 1247
meghalt: 1301. április 9. (?)
megjegyzés: boldogként tisztelik

KOPPÁNY

apja: Szerénd (Tar Szerénd)
anyja: ismeretlen
született: 10. század közepe
felesége: ismeretlen
gyermeke: –
meghalt: 997

KUNIGUNDA (Kinga)

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1224
férje: V. Boleszló krakkói fejedelem (1243–1279)
a házasságkötés időpontja: 1239
meghalt: 1292. július 24.
megjegyzés: 1999. június 16-án szentté avatták

KUNIGUNDA

apja: Rosztyiszlav (Mihail csernyigovi fejedelem fia)
anyja: Anna (IV. Béla lánya)
született: 1247 körül
férje: 1. II. Ottokár cseh király (1253–1278)
a házasságkötés időpontja: 1261. október 25. (vagy október 28.)
2. Falkensteini Zaviš cseh előkelő
a házasságkötés időpontja: 1279–1280 körül
meghalt: 1285. szeptember 9.

LAMPERT (Lambert)

apja: I. Béla
anyja: Richeza (?) (II. Mieszko lengyel fejedelem lánya)
született: 1048 után
felesége: ismeretlen
gyermeke: –
meghalt: 1095–1096 körül (?)

LÁSZLÓ (Szár László)

apja: Mihály, Taksony fia
anyja: ismeretlen
született: ismeretlen időben
felesége: ismeretlen (rutén hercegnő?)
gyermeke: Domoszló (Bonuzlo)
meghalt: 1031 előtt

I. LÁSZLÓ magyar király (1077–1095)

apja: I. Béla
anyja: Richeza (?) (II. Mieszko lengyel fejedelem lánya)
született: 1040–1046 körül (?)
felesége: 1. Gizella ? (ismeretlen származású, meghalt: 1078 előtt)
a házasságkötés időpontja: 1078 előtt
2. Adelhaid (Rudolf sváb herceg, német ellenkirály lánya,
meghalt: 1090. május)
a házasságkötés időpontja: 1078
gyermekai: (1. feleségétől:) ismeretlen nevű lány, (2. feleségétől:) Piroska
meghalt: 1095. július 29.
megjegyzés: 1192. június 27-én szentté avatták

LÁSZLÓ

apja: Kálmán király
anyja: ismeretlen nevű (Buzilla?, Felicia?) normann grófnő (Roger szicíliai gróf lánya)
született: 1101
feleség: –
meghalt: 1112

II. LÁSZLÓ magyar király (1162–1163)

apja: II. Béla
anyja: Ilona (I. Uroš szerb nagyzsupán lánya)
született: 1131
felesége: ismeretlen
a házasságkötés időpontja: ismeretlen
gyermekai: Mária
meghalt: 1163. január 14.

III. LÁSZLÓ magyar király (1204–1205)

apja: Imre király
anyja: Konstancia (II. Alfonz aragóniai király lánya)
született: 1200 körül
felesége: –
meghalt: 1205. május 3. vagy 7.

IV. LÁSZLÓ magyar király (1272–1290)

apja: V. István
anyja: Erzsébet kun fejedelemlány
született: 1262
felesége: Izabella (Erzsébet) (I. Károly nápolyi király lánya, meghalt: 1304 körül)
a házasságkötés időpontja: 1273. június 26. előtt
gyermeke: –
meghalt: 1290. július 10.

LEVENTE

apja: Vazul, Mihály fia
anyja: ismeretlen nevű Tátony nembéli nő
született: 1010–1015 körül (?)
felesége: ismeretlen
gyermeke: –
meghalt: 1047

LIÜNTIKA

apja: Árpád
anyja: ismeretlen
született: 9. század második fele
felesége: ismeretlen
gyermeke: –
meghalt: 895 (?)

MARGIT

apja: II. Géza
anyja: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1160 körül
férje: 1. ismeretlen bizánci előkelő
a házasságkötés időpontja: 1174–1175 körül
2. András magyar előkelő
a házasságkötés időpontja: 1180 előtt (?)
3. Mercurius morva előkelő
a házasságkötés időpontja: 1198 után (?)
gyermekai: (2. férjétől:) Andronicus, (3. férjétől:) ismeretlen nevű fiú(k)
meghalt: 1208. április 13. előtt

MARGIT (Bizáncban: Mária)

apja: III. Béla
anyja: Châtillon Ágnes (Anna) (Châtillon Rajnald és Konstancia antiochiai fejedelemnő lánya)
született: 1175
férje: 1. II. Izsák (Isaakios Angelos) bizánci császár (1185–1195, 1203–1204)
a házasságkötés időpontja: 1185
2. Montferrati Bonifác (Bonifacio di Montferrat) thessalonikéi király (1204–1207)
a házasságkötés időpontja: 1204. május 15. előtt
3. Saint Omer-i Miklós (Nicholas de Saint Omer) francia lovag
a házasságkötés időpontja: 1210 körül
gyermekai: (1. férjétől:) Kaloján (Ioannés Angelos), (3. férjétől:) Saint Omer-i Vilmos
meghalt: 1229 után

MARGIT

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1225 körül
férje: – (jegyese: Saint Omer-i Vilmos)
meghalt: 1242. január 27. előtt

MARGIT

apja: IV. Béla
anyja: Mária (Theodoros Laskaris nikaiai császár lánya)
született: 1242. január 27.
férje: –
meghalt: 1271. január 18.
megjegyzés: 1943. november 19-én szentté avatták

MARGIT

apja: Rosztyiszlav herceg
anyja: Anna (IV. Béla leánya)
született: 1250
férje: –
meghalt: 1290 után

MARGIT

apja: V. István
anyja: Erzsébet kun fejedelemlány
született: 1258–1259 körül (?)
férje: Szventszlav Jakab bolgár despota
a házasságkötés időpontja: 1270 előtt
meghalt: ismeretlen időben

MÁRIA

apja: II. László
anyja: ismeretlen
született: 1150-es évek (?)
férje: Niccolò (II. Michiele Vitale velencei dózse fia)
a házasságkötés időpontja: 1167. december
meghalt: ismeretlen időben

MÁRIA

apja: II. András
anyja: Gertrúd (IV. Bertold merániai herceg lánya)
született: 1203–1204 körül
férje: II. Aszen Iván bolgár cár (1218–1241)
a házasságkötés időpontja: 1221 eleje
meghalt: 1238. június 7. előtt

MÁRIA

apja: V. István
anyja: Erzsébet kun fejedelemlány
született: 1257–1258 körül
férje: II. Károly nápolyi király (1289–1309)
a házasságkötés időpontja: 1270. augusztus 6.
meghalt: 1323. március 25.

MIHÁLY

apja: Taksony nagyfejedelem
anyja: a kelet-európai steppe egy azonosíthatatlan népéből való nő
született: 950-es évek második fele (?)
felesége: ismeretlen
gyermekai: Vazul, (Szár) László
meghalt: 997 előtt (?)

MIHÁLY

apja: Rosztyiszlav (Mihail csernyigovi fejedelem fia)
anyja: Anna (IV. Béla lánya)
született: 1243 után
feleség: –
meghalt: 1266. március 23. előtt

ODOLA

apja: II. Géza
anyja: Eufrozina (I. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1150-es évek eleje (?)
férje: Svatopluk (II. Vladislav cseh király fia)
a házasságkötés (eljegyzés?) időpontja: 1164
meghalt: ismeretlen időben

OTTÓ

apja: I. István
anyja: Gizella (II. Henrik bajor herceg lánya)
született: 1002 előtt (?)
felesége: –
meghalt: 1031 előtt

PIROSKA (Bizáncban kapott neve: Eiréné, majd Xené)

apja: I. László
anyja: Adelhaid (Rudolf sváb herceg, német ellenkirály lánya)
született: 1088 körül (?)
férje: II. János (Ioannés Komnénos) bizánci császár (1118–1143)
a házasságkötés időpontja: 1104–1105 körül
meghalt: 1134. augusztus 13.
megjegyzés: mind az ortodox, mind a római katolikus és a görögkatolikus egyházak szentként tisztelik

SALAMON magyar király (1063–1074)

apja: I. András
anyja: Anasztázia (Jaroszlav kijevi nagyfejedelem lánya)
született: 1053
felesége: Judit (III. Henrik német-római császár lánya)
a házasságkötés időpontja: 1063 (az eljegyzés: 1058)
meghalt: 1087

SALAMON

apja: III. Béla
anyja: Châtillon Ágnes (Anna) (Châtillon Rajnald és Konstancia antiochiai fejedelemnő lánya)
született: 1184 előtt
felesége: –
meghalt: 1197 után (?)

SAUL

apja: ismeretlen
anyja: Zsófia (Kálmán király lánya)
született: 1110 körül (?)
felesége: –
meghalt: ismeretlen időben

Szár László lásd **LÁSZLÓ** (Szár László)

SZERÉND (Tar Szerénd)

apja: ismeretlen
anyja: ismeretlen
született: 10. század második negyede (?)
felesége: ismeretlen
gyermek: Koppány
meghalt: 997 előtt

TAKSONY magyar nagyfejedeleme (955 körül – 970-es évek eleje)

apja: Zoltán (Zaltas)
anyja: ismeretlen
született: 10. század eleje
felesége: ismeretlen nevű, a kelet-európai steppéről származó nő
gyermekai: Géza, Mihály
meghalt: 970-es évek eleje

TARKACSU (Tarkatzus)

apja: Árpád
anyja: ismeretlen
született: 907 előtt
felesége: ismeretlen
gyermekai: Teveli
meghalt: a 950-es évek közepe előtt

Tar Szerénd lásd **SZERÉND** (Tar Szerénd)

TASI

apja: Jutocsa (?)
anyja: ismeretlen
született: 10. század közepe
felesége: ismeretlen
gyermekai: –
meghalt: a 950-es évek közepe után

TERMACSU (Termatzus)

apja: Teveli
anyja: ismeretlen
született: a 10. század első negyedében (?)
felesége: ismeretlen
gyermekai: –
meghalt: a 950-es évek közepe után

TEVELI

apja: Tarkacsu
anyja: ismeretlen
született: 10. század elején (?)
felesége: ismeretlen
gyermek: Termacsu
meghalt: a 950-es évek közepe előtt

VAZUL

apja: Mihály, Taksony fia
anyja: ismeretlen
született: ismeretlen időben
felesége: ismeretlen nevű Tátony nembéli nő
gyermek: Levente, I. András, I. Béla
meghalt: 1031 után

ZOLTÁN (Zaltas)

apja: Árpád
anyja: ismeretlen
született: 907 előtt
felesége: ismeretlen
gyermek: Taksony
meghalt: 10. század első fele

ZSÓFIA

apja: I. Béla
anyja: Richeza (?) (II. Mieszko lengyel fejedelem lánya)
született: 1048 után
férje: 1. Ulrik krajnai és isztriai örgróf
a házasságkötés időpontja: 1062
2. Magnus szász herceg
a házasságkötés időpontja: 1071 körül
meghalt: 1095. június 18.

ZSÓFIA

apja: Kálmán király
anyja: ismeretlen nevű (Buzilla?, Felicia?) normann grófnő (Roger szicíliai gróf lánya)
született: 1098 körül
férje: ismeretlen
gyermeke: Saul
meghalt: ismeretlen időpontban

ZSÓFIA

apja: II. Béla
anyja: Ilona (I. Uroš szerb nagyzsupán lánya)
született: 1136–1137 körül
férje: – (1139-ben eljegyezték Henrikkel, III. Konrád német király fiával, de az eljegyzés felbomlott)
meghalt: 1146 után

ISMERETLEN NEVŰ LÁNY

apja: Géza magyar nagyfejedelem
anyja: Sarolt (Gyula erdélyi törzsfő lánya)
született: ismeretlen időben
férje: I. Boleszló lengyel fejedelem (992–1025, majd király: 1025)
a házasságkötés időpontja: 987–988 körül (?), utóbb férje eltaszítja
meghalt: ismeretlen időben

ISMERETLEN NEVŰ LÁNY

apja: Géza magyar nagyfejedelem
anyja: Sarolt (Gyula erdélyi törzsfő lánya)
született: ismeretlen időben
férje: Gavril Radomir bolgár trónörökös
a házasságkötés időpontja: ismeretlen (995 és 1001 között),
utóbb férje eltaszítja
meghalt: ismeretlen időben

ISMERETLEN NEVŰ LÁNY

apja: Géza magyar nagyfejedelem
anyja: Sarolt (Gyula erdélyi törzsfő lánya)
született: ismeretlen időben
férje: Orseolo Ottó velencei dózse (1008–1026)
a házasságkötés időpontja: 1009
gyermeke: Péter magyar király (1038–1041, 1044–1046), Frowila
meghalt: ismeretlen időben

ISMERETLEN NEVŰ LÁNY

apja: Géza magyar nagyfejedelem vagy I. István magyar király
anyja: Sarolt (Gyula erdélyi törzsfő lánya) vagy Gizella (II. Henrik
bajor herceg lánya)
született: ismeretlen időben
férje: (Aba) Sámuel (utóbb magyar király 1041–1044)
a házasságkötés időpontja: 1005–1010 körül
gyermekek: ismeretlen nevű fiúk
meghalt: ismeretlen időben

ISMERETLEN NEVŰ LÁNY

apja: I. Béla
anyja: Richeza (?) (II. Mieszko lengyel fejedelem lánya)
született: ismeretlen időben
férje: Honpázmány nembéli Lampert
a házasságkötés időpontja: 1077 után
meghalt: ismeretlen időben

ISMERETLEN NEVŰ LÁNY

apja: I. László
anyja: Gizella (?) (I. László első felesége)
született: 1078 előtt
férje: Jaroszlav herceg (Izjaszlav Jaroszlavics kijevi nagyfejedelem
unokája)
a házasságkötés időpontja: 1091 előtt
meghalt: ismeretlen időpontban

ISMERETLEN NEVŰ LÁNY

apja: III. Béla
anyja: Châtillon Ágnes (Anna) (Châtillon Rajnald és Konstancia
antiochiai fejedelemnő lánya)
született: 1184 előtt
férje: ismeretlen
a házasságkötés időpontja: 1235 előtt (?)
gyermeke: Erzsébet (Hontpázmány nembéli Pál fia Bökény felesége)
meghalt: ismeretlen időben

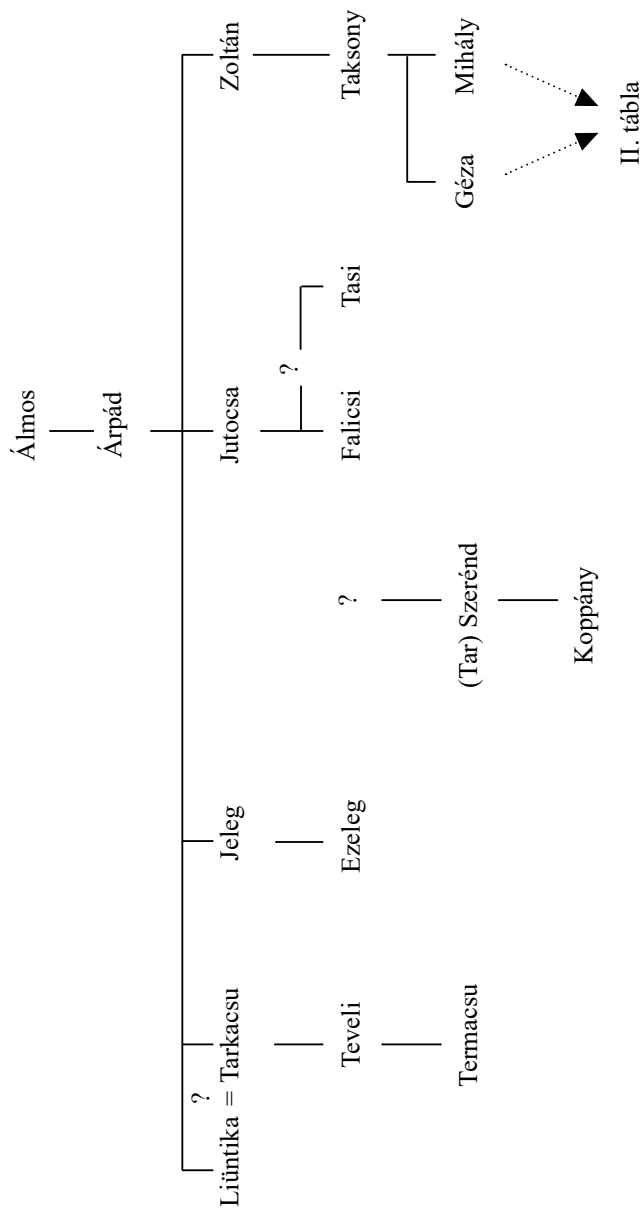
ISMERETLEN NEVŰ LÁNY (ANNA?)

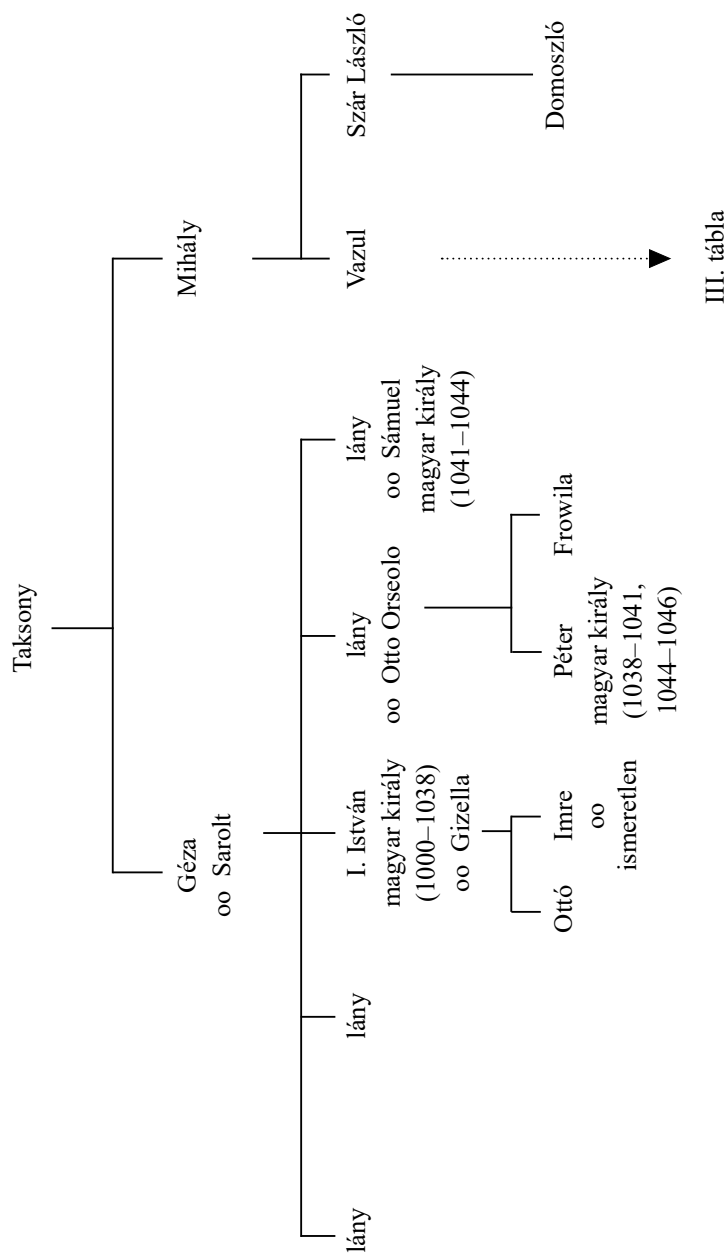
apja: Rosztyiszlav herceg
anyja: Anna (IV. Béla leánya)
született: 1244 körül
férje: II. Mihály Aszen bolgár cár (1246–1256)
a házasságkötés időpontja: 1255
meghalt: ismeretlen időben

VIII. CSALÁDFÁK

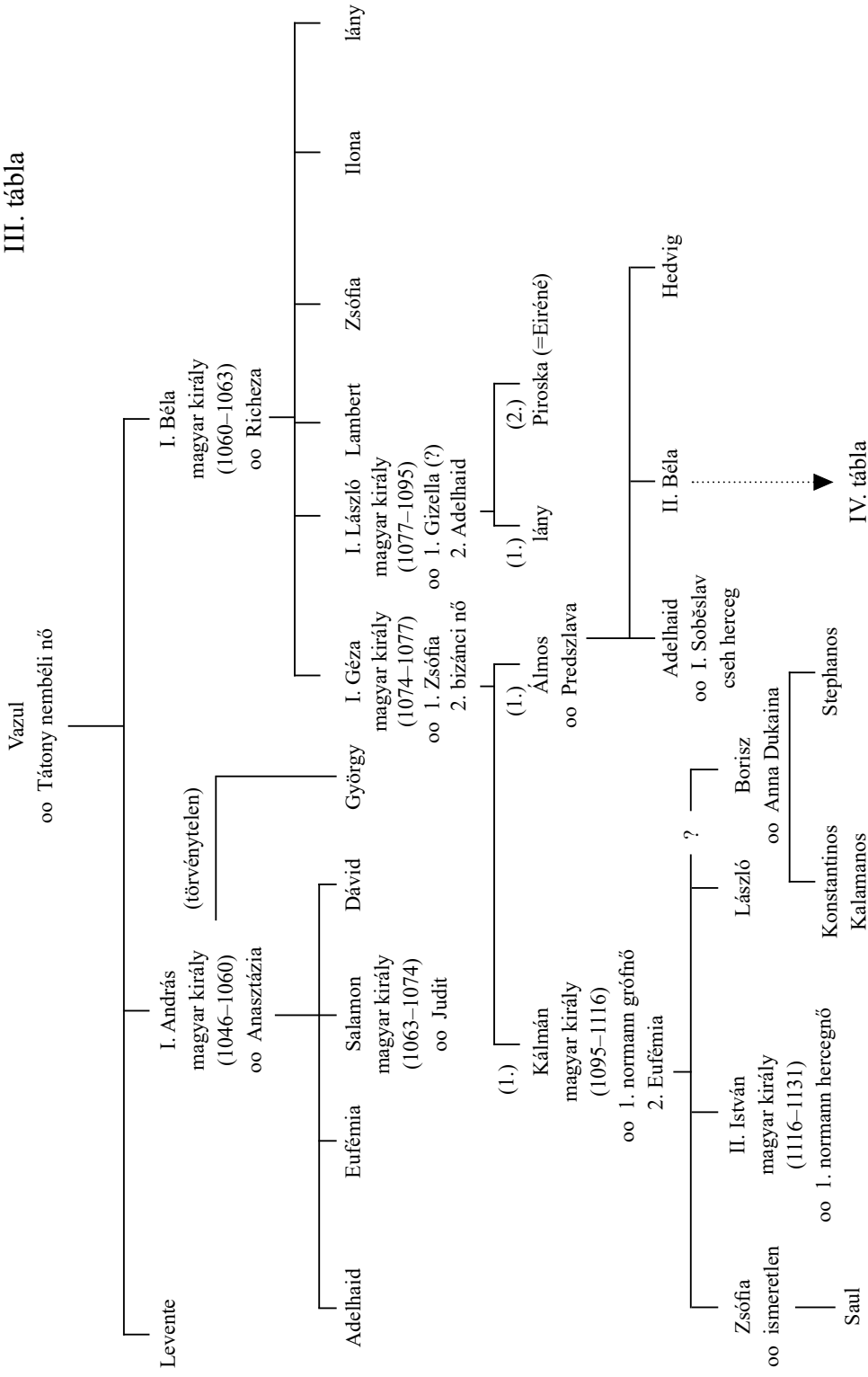
AZ ÁRPÁD-HÁZ

I. tábla

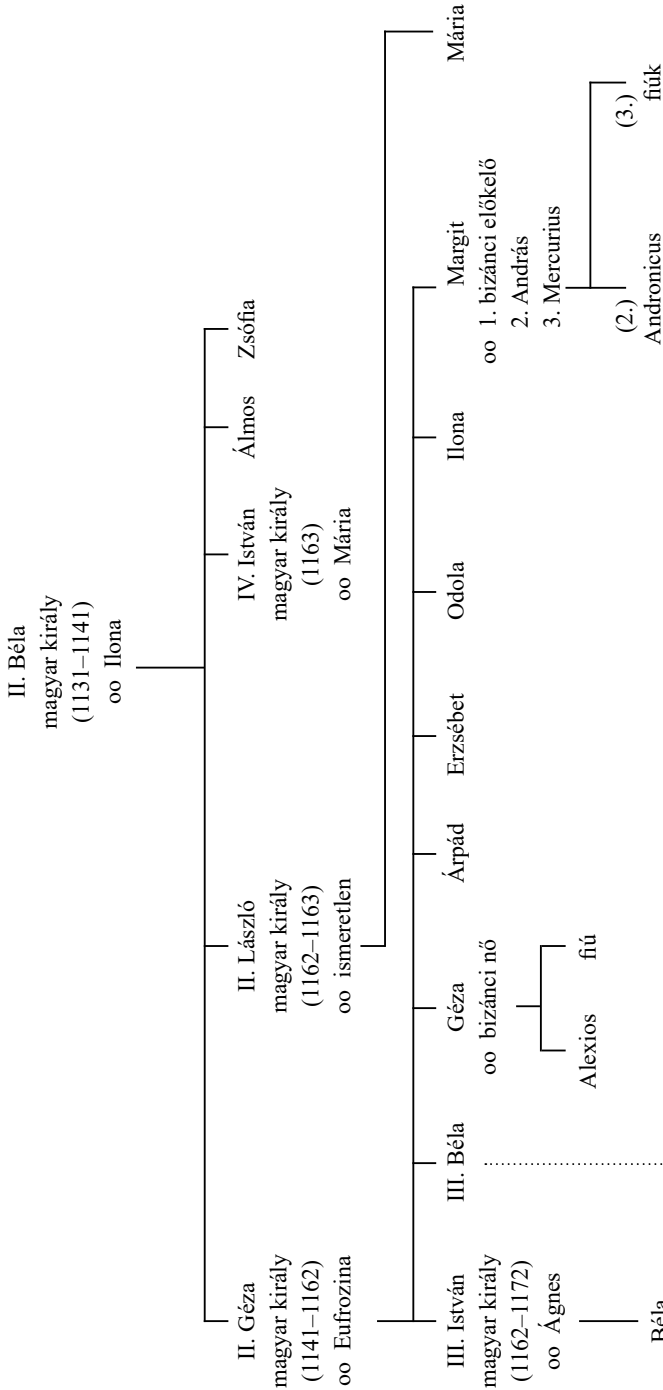

III. tábla

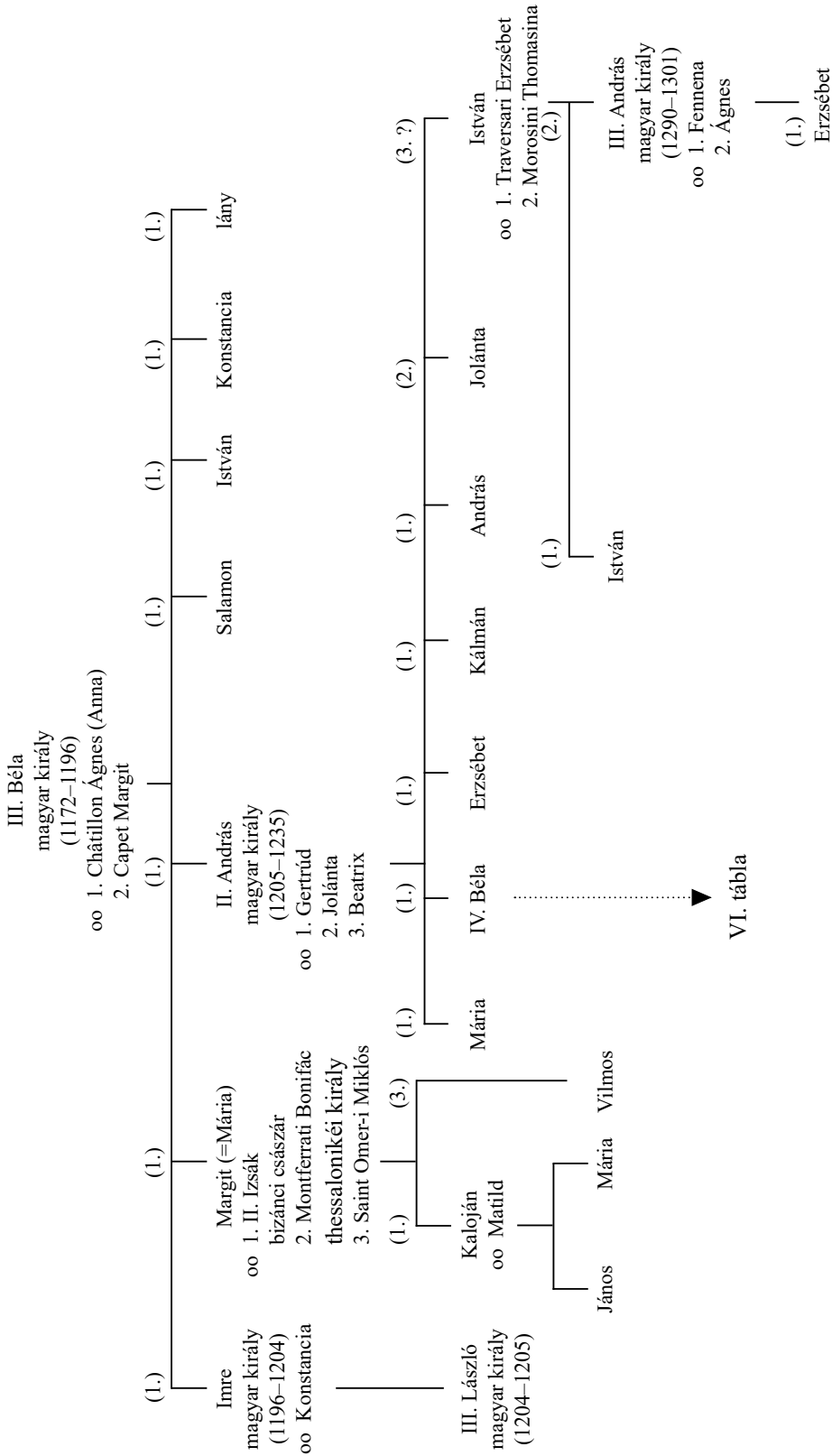

IV. tábla

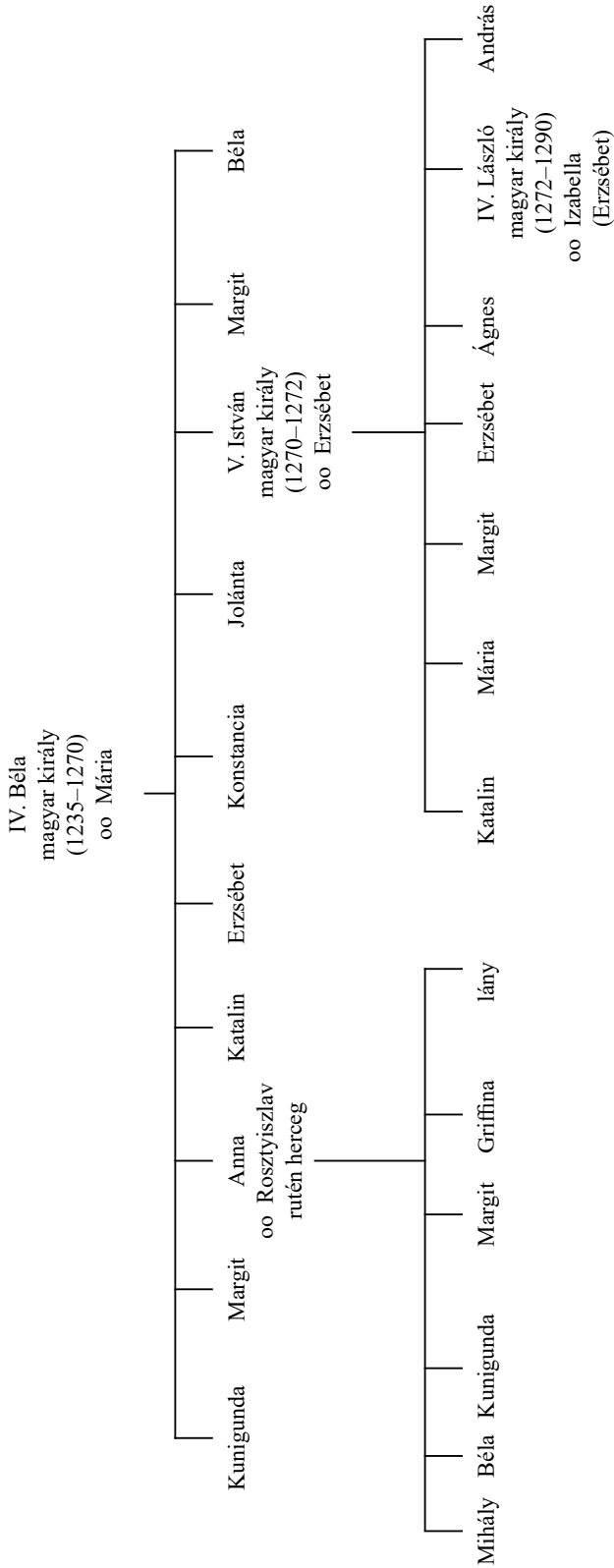

V. tábla

V. tábla

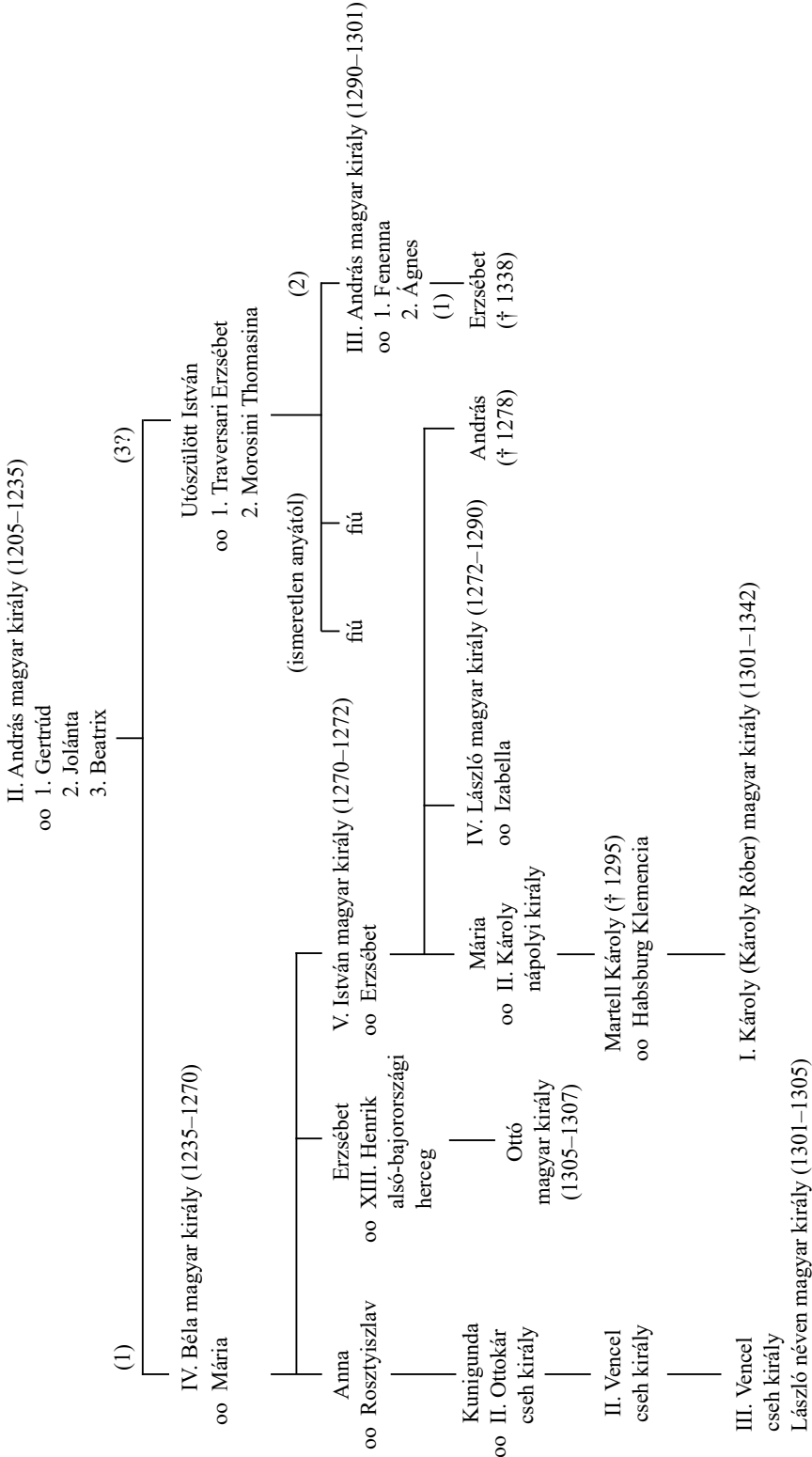

VI. tábla

Az Árpád-ház kihalása és örökösei

(a táblán csak a dinasztíának az örökösödés kérdésében szerephez jutó tagjai szerepelnek)

KÉPEK JEGYZÉKE

Csukovits Anita fotója – 15., 39., 41., 45., 58.

Halper János fotója – 10., 64.

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza – 7.

Kunsthistorisches Museum, Wien – 8.

Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest – 9.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest – 29., 46., 65., 67.

Magyar Nemzeti Múzeum, Esztergomi Vármúzeum – 18., 36.

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – 3., 19., 21., 24., 25., 35., 37., 38., 42., 43., 47., 52., 55., 68.

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár Kiemelt Tagintézmény, Budapest – borítókép, 1., 2., 4., 5., 6., 11., 12., 13., 16., 17., 20., 22., 23., 27., 30., 31., 32., 33., 34., 40., 48., 49., 50., 51., 53., 54., 59., 60., 61., 62., 63., 66.

Országgyűlés Hivatala, Országgyűlési Múzeum, Budapest – 26., 28.

Szent István király Múzeum gyűjteménye, Székesfehérvár – 44.

Tringli István fotója – 56., 57.

Zsuppán András fotója – 14.

IX. BIBLIOGRÁFIA

Források és forráskiadványok

(az idézett forrásokat magyarul – kivonatban vagy teljes szövegű fordításban – közlő kiadványok)

A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. A kötetet Katona Tamás válogatta és szerkesztette, szakmai szempontból Györffy György nézte át, a képválogatást Rózsa György ellenőrizte. (Bibliotheca Historica) Budapest 1979.

Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Fordította Kulcsár Péter. Budapest 1995.

Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simon művét Bollók János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest 2004.

A tatárjárás emlékezete. A kötet anyagát Katona Tamás válogatta és szerkesztette, szakmai szempontból Györffy György és Szűcs Jenő nézte át. A bevezető tanulmányt Györffy György írta. (Bibliotheca Historica) Budapest 1981.

Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999.

Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Budapest 2008.

- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Budapest 1923–1987.
- Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Budapest 1984.
- Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Szerk. Szócs Tibor. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Budapest 2012.
- Az Árpád-kori országbírók, udvarbírók és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Összeállította Szócs Tibor. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai II. Forráskiadványok 58.) Budapest 2020.
- Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája és szentté avatási pere. Boldog Margit élettörténete. Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről. Fordította Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. A jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Budapest 1999.
- Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. (Nemzeti Könyvtár. Levelestár) Budapest 1960.
- Árpád-kori legendák és intelmek. A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás Érszegi Géza munkája. Budapest 1983.
- Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk. Györffy György. Budapest 1997.
- Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Válogatta, fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette Kondorné Látkóczy Erzsébet. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4.) Eger 1997.
- Árpád-kori törvények. Latinból fordította Szilágyi Loránd. Budapest 1961.
- III. Béla emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. (Bibliotheca Historica) Budapest 1981.
- Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Budapest 1997–2004., III. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével †Jakó Zsigmond. Budapest 2008., IV. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza, W. Kovács András. Budapest 2014., V. Jakó

- Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza, W. Kovács András. Budapest 2021.
- Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk Ferenc [és] Thoroczkay Gábor. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) 2006.
- Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Thoroczkay Gábor. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.) 2018.
- Képes krónika. Fordította Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák Kornél, Veszprémy László. Az utószót írta, a függelék és az irodalomjegyzéket összeállította Szovák Kornél. (Millenniumi magyar történelem – Források) Budapest 2004.
- Komnena Anna: Alexias. Fordította és bevezetővel ellátta Passuth László. (Officina Könyvtár 53/54.) H. é. n. [Budapest 1943.]
- Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szeged 1992.
- Krónikáink magyarul I–III. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. (Történelmi Források III.) Budapest 2006–2008.
- Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból II. Összeállította és szerkesztette Madas Edit, Klaniczay Gábor, az utószót írta Klaniczay Gábor. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest 2001.
- Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szerk. J. Horváth Tamás, Szabó Irén. (Középkori keresztény írók 3.) Budapest ²2006.
- Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Fordította Ferincz István. A fordításhoz a jegyzeteket írta Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. Szerkesztette Balogh László, Kovács Szilvia. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest 2015.
- Somogyvári formuláskönyv I. In: Bácsatyai Dániel: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019. 44–53.

Stájer rímes krónika (részletek). Fordította, bevezető tanulmánnyal és kommentárokkal közreadja Bagi Dániel. A fordításban közreműködött Orsós Julianna. (Arpadiana XI.) Budapest 2023.

Werböczy István Hármaskönyve. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. (Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás) Budapest 1897.

Kézikönyvek

A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája 997–1526 I–II. Főszerk. Weisz Boglárka, szerk. Csukovits Enikő, Horváth Richárd, Neumann Tibor, Pálosfalvi Tamás, Skorka Renáta, Zsoldos Attila. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest 2023.

Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa I–III. A bevezető tanulmány[oka]t írta Tóth Csaba. A katalógust összeállította Tóth Csaba, Kiss József Géza, Fekete András. (Opitz Numismatica 1–3.) Budapest 2018–2020.

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Budapest 2001.

Fehértői Katalin: Árpád-kori személynévtár. (1000–1301). Budapest 2004.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza ²I–IV. Budapest 1966–1998.

Karácsonyi János: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig (A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások ...”-kal kiegészítve). Szerk. Koszta László. (Aetas Könyvek 1.) Szeged 1988.

Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest ²1995.

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994.

Knauz Nándor: Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva. Budapest 1876.

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) Budapest 1930.

Takács Imre: Az Árpád-házi királyok pecsétjei. (Corpus sigillorum Hungariae mediaevalis 1.) Budapest 2012.

Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest 2011.

Életrajzok és életrajzi gyűjtemények

(válogatás)

Brachfeld F. Olivér: Árpád-házi Jolánta, Aragónia királynéja. Szeged 2001.

Döry Ferenc: Szent István családi története. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest 1938. II. 555–583.

Font, Márta: Koloman the Learned, King of Hungary. Szeged 2001.

Font Márta: Özvegy királyné a hatalom közelében: kun Erzsébet (1240 k. – 1290. u.). In: Etelköztől Mezőkeresztesig. Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László 70. születésnapjára. Szerk. Kordé Zoltán, Tóth Hajnalka. (Fontes et Libri. Tanulmányok) Szeged 2024. 97–114.

Font Márta: Rosztjiszlav herceg IV. Béla udvarában. In: Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon. Szerk. Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2016. 59–79.

Font Márta – Barabás Gábor: Kálmán (1208–1241). Halics királya, Szlavónia hercege. Budapest–Pécs 2017.

Fraknói Vilmos: Mária, V. István király leánya, nápolyi királyné (1271–1323). Budapesti Szemle 125. kötet (1906) 351. sz. 321–358.

Györffy György: István király és műve. Budapest 1977.

Hóman Bálint: Szent Imre. Magyar Szemle 9. (1930) 203–207.

Hóman Bálint: Szent István. Budapest 1938.

Honemann, Volker: A Medieval Queen and her Stepdaughter: Agnes and Elizabeth of Hungary. In: Queens and Queenship in Medieval Europe. Ed. by Anne J. Duggan. Woodbridge 1997. 109–119.

Kanyó Ferenc: Az apáca, a szerető, a királyné és a boldog. Egy életrajz az utolsó Árpádok idejéből. In: Történelmi töredékek. Válogatás a Napi

- Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból III. Szerk. Balogh-Ebner Márton, György Sándor, Hajnóczky Tamás. Budapest 2019. 11–33.
- Karl Lajos*: Margit királyné, III. Béla király neje. Századok 44. (1910) 49–52.
- Király Ilona*: Árpádházi Szent Margit és a sziget. Budapest 1979.
- Kristó Gyula*: Szent István király. (Tudomány – Egyetem) Budapest 2001.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest 1988.
- Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) Budapest 2003.
- Makk Ferenc*: Borisz, egy XII. századi trónkövetelő. In: *Studia in honorem Aegonis Maróti sexagenarii*. (Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum 6.) Szeged 1987. 61–65.
- Nyáry Albert*: Posthumus István, az utolsó Árpád-király atyja. Századok 3. (1869) 378–396.
- Pór Antal*: Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet hercegasszony, az Árpádház utolsó sarja I–II. Katholikus Szemle 2. (1888) 214–243., 463–499.
- Rudolf Veronika*: Árpád-házi Konstancia, a csehek királynéja. In: *Magister Historiae III. Válogatott tanulmányok a 2016-ban és 2017-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Szerk. Borbás Benjámin, Kozák-Kígyóssy Szabolcs László. Budapest 2019. 123–144.
- Stefaniak, Piotr*: Árpád-házi Boldog Konstancia OP, (1238–1301) magyar királylány és halicsi hercegnő. Budapest 2009.
- Szabó Károly*: Kun László 1272–1290. (Magyar Történelmi Életrajzok) Budapest 1886. (reprint: Budapest 1988.)
- Szántó Konrád*: Boldog Gizella első magyar királyné élete. Budapest 1988.
- Veszprémy László*: Gizella, Magyarország királynéja. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk. Alfred Wiczorek, Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 380–382.
- Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892.
- Wertner Mór*: Margit császárné fiai. Századok 37. (1903) 595–611.

Wertner Mór: Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán. Temesvár 1893. (reprint: Budapest 2010.)

Zsoldos Attila: Az Aranybulla királya. Székesfehérvár 2022.

Zsoldos Attila: IV. Béla. (Sorsfordítók a magyar történelemben) Budapest 2018.

További szakirodalom

Bagi Dániel: A Stájer rímes krónika szerzője és szövege. In: Stájer rímes krónika (részletek). Fordította, bevezető tanulmánnyal és kommentárokkal közreadja Bagi Dániel. A fordításban közreműködött Orsós Julianna. (Arpadiana XI.) Budapest 2023. 9–50.

Bagi Dániel: Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században. Pécs 2017.

Bácsatyai Dániel: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései. Századok 149. (2015) 263–299.

Bácsatyai Dániel: A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése. Századok 151. (2017) 237–278.

Báling Péter: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. században és a 12. század elején. (Arpadiana VII.) Budapest 2021.

Balogh László: Pogányok között. Aetas 30. (2015: 3.) 226–232.

Bárány Attila: II. András balkáni külpolitikája. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.) Székesfehérvár 2012. 129–173.

íjf. Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. Századok 127. (1993) 412–449.

Bartoniek Emma: A magyar királykoronázások története. Budapest 1939. (reprint: Budapest 1987.)

Bartoniek Emma: Az Árpádház neve. Minerva 3. (1924) 123–139.

Bartoniek Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. Századok 60. (1926) 785–841.

- Benei Bernadett*: A magyar krónika Árpád-kori szakaszának latin nyelve. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2022.
- Berend, Nora*: Stephen I the First Christian King of Hungary. From Medieval Myth to Modern Legend. Oxford 2024.
- Bertényi Iván*: Magyar címertan. Budapest 2003.
- Bónis György*: Decretalis Intellecto. (III. Honorius pápa a koronajavak elidegeníthetlenségéről). Történelmi Szemle 17. (1974) 24–31.
- Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Balogh Elemér. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) Budapest 2003.
- Bónis György*: A székesfehérvári törvénynaptól az „ország szabadságá”-ig. In: Székesfehérvár évszázadai II. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972. 83–102.
- Cremonini, Patrizia*: II. András és Beatrice d’Este házasságkötése (Székesfehérvár, 1234. május 14.). In: Királynék a középkori Európában és Magyarországon. Szerk. Szovák Kornél, Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019. 187–198.
- Csákos Judit*: Adelheid magyar királyné. Néhány megjegyzés az Árpád-kori Magyarország külhoni elbeszélő forrásaihoz és az Árpádok genealógiájához. Turul 94. (2021) 49–59.
- Csákos Judit*: A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. Fons 19. (2012) 435–462.
- Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342) (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2012.
- Csukovits Enikő*: Középkori magyar zárandokok. (História Könyvtár. Monográfiák 20.) Budapest 2003.
- Decker-Hauff, Hansmartin*: A legkorábbi magyar–bizánci házassági kapcsolatok. Századok 81. (1947) 95–108.
- Deér József*: A magyarok Szent Koronája. Budapest–Máriabesnyő–Gödöllő 2005.
- Deér József*: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Budapest é. n. [1938.]

- Dobozy Hajnalka*: Királynéink az Árpád- és Anjoukorban. (Kolozsvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 26.) Szeged 1934.
- Domanovszky Sándor*: Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a rímes krónika I–II. Századok 41. (1907) 20–35., 119–142.
- Dömötör Tekla*: Árpád-házi Imre herceg és a csodaszarvas monda. Filológiai Közlöny 4. (1958) 323–325.
- Elter István*: Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 82. Szerk. Makk Ferenc. Szeged 1985. 53–63.
- Engel Pál*: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. (Függelék: A székesfehérvári koronázások). Századok 121. (1987) 613–636.
- Fehértői Katalin*: Csanád apja Doboka. A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése. Magyar Nyelv 97. (2001) 14–28.
- Fejérpataky László*: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle (új folyam) 1. (1893) 5–22.
- Fodor István*: Szent István prágai kardja. In: Koronák, koronázási jelvények. Szerk. Bende Livia, Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2001. 49–72.
- Font Márta*: Árpád-házi uralkodók és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése (Magyar Őstörténeti Könyvtár 35.) Budapest 2022.
- Forster Gyula*: Anna királyné és családja. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Budapest 1900. 35–56.
- Fraknói Vilmos*: A királyi trónöröklés rendje az Árpádok korában. Katholikus Szemle 27. (1913) 3–30.
- Fraknói Vilmos*: Jelentés Posthumus István herczegnek, III. Endre király atyjának Mircse János által Velenczében fölfedezett végrendeletéről. Akadémiai Értesítő 16. (1882) 223–225.
- Fügedi Erik*: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Budapest 1984. 255–273.
- Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. (Nemzet és emlékezet) Budapest 1986.

- Fügedi Erik*: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XIII. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XXI.) Budapest 1959. 7–56.
- Gál Judit*: Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban. A magyar királyi hatalomgyakorlás dalmáciai jellemzői. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2020.
- Gerics József*: Az úgynevezett Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a XI. századi Magyarországon. (Salamon koronázásának előadása a krónikákban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Budapest 1984. 243–254.
- Gerics József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest 1987.
- Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Budapest 1961.
- Gerics József*: Über Vorbilder und Quellen der Vita Hartviciana Sancti Stephani Regis Hungariae. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 29. (1981) 425–444.
- Gerics József* – *Ladányi Erzsébet*: A Szentszék és a magyar állam a 11. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Budapest 1996. 9–20.
- Grzesik, Ryszard*: Adelhaid, az állítólagos lengyel hercegnő a magyar trónon. Aetas 1995: 3. 114–126.
- Gyóni Máttyás*: A legkorábbi magyar–bizánci házassági kapcsolatok kérdéséhez. Századok 81. (1947) 212–219.
- Gyóni Máttyás*: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. (Magyar–görög tanulmányok 24.) Budapest 1943.
- Györffy György*: Adalbert király idézőpecsétje. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 1998. 77–80.
- Györffy György*: A magyar állam megszilárdulása. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal. (Magyarország története tíz kötetben) I/1. 893–1006.

- Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszá-
gig. Századok 92. (1958) 12–87., 565–615.
- Györffy György*: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához.
Történelmi Szemle 10. (1967) 46–56.
- Györffy György*: Az Árpád-kori magyar krónikák. Századok 127. (1993)
391–412.
- Györffy György*: Becket Szent Tamás és Magyarország. Filológiai Közlöny
16. (1970) 153–158.
- Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új
válaszok. Budapest 1993.
- Györffy György*: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól
az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Budapest 1997.
- Havasi Krisztina*: A király új palotája. Megjegyzések a kora 13. századi
óbudai királyi rezidencia művészettörténeti helyéhez. In: In medio regni
Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország
közepén”. Szerk. Benkő Elek, Orosz Krisztina. Budapest 2015. 405–469.
- Herzog József*: Skóciai Szent Margit származásának kérdése. Turul 53.
(1939) 1–42.
- Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Hungarorum és XII–XIII. századi
leszármazói. (Forrástanulmány). Budapest 1925.
- Horváth Mihály*: Magyarország történelme I–VIII. Második, bővített kiadás.
Pest 1871–1873.
- Illés József*: A magyar házassági vagyoni jog az Árpádok korában. Budapest
1900.
- Istványi Géza*: XIII. századi följegyzés IV. Bélának 1246-ban a tatárokhoz
küldött követségéről. Századok 72. (1938) 270–272.
- Jakubovich Emil*: Kún Erzsébet nőtestvére. Turul 37. (1922–1923) 14–27.
- Jeszenszky Géza*: Az alsóhelbényi éremlelet töredékéről. Numizmatikai Köz-
löny 13. (1914) 53–66.
- Juhász Péter*: Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században. Aetas
32. (2017: 3.) 17–35.
- Kádár Tamás*: Egy rejtélyes politikai gyilkosság és háttere a XIII. száza-
di Magyarországon: Béla macsói és boszniai herceg pályája. Fons 16.
(2009) 411–430.

- Kádár Tamás*: Megjegyzések IV. László király meggyilkolásának kérdéséhez. Századok 158. (2024) 341–356.
- Kádár Tamás*: Saul herceg, Bors ispán és Iván úr. Megjegyzések, észrevételek a II. István király uralkodása vége körüli trónutódlási küzdelmek történetéhez. Századok 151. (2017) 787–808.
- Kádár Tamás*: Az Árpád-házi uralkodók és az országlásuk idején hercegi címmel tartományi különhatalmat gyakorolt külhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálozási és temetkezési adatai 997–1301 között. Fons 19. (2012) 57–108.
- Karácsonyi János*: A mérges vipera és az antimoniális. Korkép Kun László király idejéből. Századok 44. (1910) 1–24.
- Karácsonyi János*: Magyar Sibilla. Turul 37. (1922–1923) 3–13.
- Karácsonyi János*: Vélemény Szent Imre herceg nejéről. Századok 36. (1902) 105–111.
- Kerbl, Raimund*: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkö nigreich. (Dissertationen der Universität Wien 143.) Wien 1979.
- S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 39. Szerk. Karácsonyi Béla. Szeged 1971.
- Kiss Gergely – Sarbak Gábor*: Szerzetesi intézmények. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs 2009.
- R. Kiss István*: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Századok 62. (1928) 733–765., 849–868.
- Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest 2000.
- Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor*: Szent Margit legendái és stigmái. (Irodalomtörténeti füzetek 137.) Budapest 1994.
- Knauz Nándor*: Két krónika. Századok 1875 623–625., 684–699.
- Kollányi Ferenc*: A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története. (Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez I.) Veszprém 1901.
- Kosza László*: A nyitrai püspökség létrejötte (Nyitra egyháztörténete a 9–13. században). Századok 143. (2009) 257–318.

- Kosztai László*: A [püspökök és városuk a] 14. század közepéig. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs 2009. 57–107.
- Kosztai László*: Szerafin. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest 2003. 31–36.
- Kovács László*: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. (Varia Archaeologica Hungarica VII.) Budapest 1997.
- Kovács László*: A Szent István-i lándzsa. In: Koronák, koronázási jelvények. Szerk. Bende Livia, Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2001. 99–136.
- Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre 2014. 95–124.
- Körmendi Tamás*: A magyar királyok kettős keresztes címerének kialakulása. Turul 84. (2011) 73–83.
- Körmendi Tamás*: Martyrius. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest 2003. 56.
- Kristó Gyula*: A feudális szétagolódás Magyarországon. Budapest 1979.
- Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest 1974.
- Kristó Gyula*: Az augsburgi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 8.) Budapest 1985.
- Kristó Gyula*: Árpád fejedelemutódai. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 84. Szerk. Makk Ferenc. Szeged 1987. 11–21.
- Kristó Gyula*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest 2002.
- Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. (Osiris Tankönyvek) Budapest 1998.
- Kristó Gyula*: Történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. (Irodalomtörténeti Füzetek 135.) Budapest 1994.

- Kristó Gyula*: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. Mítosz és történelem. Szerk. Hoppál Mihály, Istvánovits Márton. Budapest 1978. 55–64.
- Kropf Lajos*: Árpádházi Jolán, Aragon királynéja. Századok 31. (1897) 221–224.
- Kropf Lajos*: Margit királyné, III. Béla neje. Századok 34. (1900) 76–77.
- Kubinyi András*: A királyi trón a középkori Magyarországon. In: Koronák, koronázási jelvények. Szerk. Bende Livia, Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2001. 73–98.
- Kubinyi András*: Buda kezdetei. In: Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II. (Várostörténeti Tanulmányok) Budapest 2009. I. 43–99.
- Kubinyi András*: Isten Bárányát ábrázoló idézőpecsét (billog). In: Folia Archaeologica XXXV. Budapest 1984. 139–159.
- Kumorovitz L. Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából 18. Szerk. Tarjányi Sándor. Budapest 1971. 7–57.
- Ladányi-Turóczy Csilla*: Kitalált magyarok portugál krónikásai. Történelmi Szemle 47. (2005) 207–220.
- Lados Tamás*: A Monomakhos-korona és I. András koronázása. Fons 21. (2014) 289–314.
- Makk Ferenc*: III. Béla és Bizánc. Századok 116. (1982) 33–61.
- Makk Ferenc*: Magyar külpolitika 896–1196. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged ²1996.
- Makk Ferenc*: Megjegyzések a Szent László korabeli magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 96. Szerk. Makk Ferenc. Szeged 1992. 13–25.
- Makk Ferenc*: Megjegyzések I. András történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 90. Szerk. Makk Ferenc. Szeged 1990. 23–41.
- Makk Ferenc*: Megjegyzések III. István történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 66. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1979. 29–43.

- Makk Ferenc*: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 67. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1980. 21–31.
- Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 40. Szerk. Szántó Imre. Szeged 1972. 31–49.
- Makk, Ferenc*: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Budapest 1989.
- Marczali Henrik*: Árpádkori emlékek külföldi könyvtárakban. Történelmi Tár 1878. 167–172., 369–376.
- Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) Budapest 1971.
- Molnár Péter*: Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege. (Arpadiana XII.) Budapest 2023.
- N. N.*: Zsófia II. Béla király leánya. Turul 6. (1888) 46.
- Nagy Géza*: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul 32. (1914) 19–25.
- Nyáry Albert*: Beatrix királyné, II. Endre hitvese. Századok 2. (1868) 593–607.
- Papp Imre*: A királynői hatalom az Árpádok korában. A [pozsony-]szentgyörgyi róm. Kath. Főgimnázium értesítője. Öszeáll. Klacskó István. Pozsony 1914. 3–34.
- Patek Ferenc*: Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése. Századok 52. (1918) 449–495.
- Piroska és a Pantokrátor. Dinasztikus emlékezet, gyógyítás és örök élet a Komnénos-kori Bizáncban. Szerk. Sággy Marianne, Robert G. Ousterhout. Budapest 2023.
- Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Budapest ²1899.
- Rokay Péter*: Salamon és Póla. Újvidék 1990.
- F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest 2000.

- Rudolf Veronika*: Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között. (Arpadiana XV.) Budapest 2023.
- Senga Toru*: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. Századok 121. (1987) 584–612.
- Slíz Mariann*: Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemtől III. Andrásig. (Magyar Névtani Dolgozatok 168.) Budapest 2000.
- Slíz Mariann*: Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. Budapest 2017.
- Sokcsevits Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. (Szomszéd népek történelme) Budapest 2011.
- Solymosi László*: Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: Ius coronandi. Koronázási emlékek az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeiből. Szerk. Hegedűs András. Esztergom 2012. 5–14.
- Solymosi László*: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején (13. század). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Budapest 1996. 47–54.
- Solymosi László*: Szent László király sírja, kultusza és szentté avatása. (Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián) Budapest 2021.
- Somogyi Szilvia*: IV. László úgynevezett második kun törvényének korai másolatai. Századok 156. (2022) 1141–1165.
- Spekner Enikő*: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. (Monumenta Historica Budapestinensia XVII.) Budapest 2015.
- Sudár Balázs*: A dinasztia jelképe: a turul. In: B. Szabó János – Sudár Balázs: Az Árpád-ház nyomában. (BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Források és tanulmányok 5.) Budapest 2021. 111–126.
- Šufflay Milán*: János gercesei főesperes krónikája töredékéről. Századok 38. (1904) 511–536.
- Sweeney, James Ross*: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. A Bone Memorie II. dekretális történeti háttere. Aetas 1993: 1. 147–169.
- Szabados György*: Identitásformák és hagyományok. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs, Szentpéteri József,

- Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. (MTA BTK MÖT Kiadványok 1.) Budapest 2014. 289–305.
- B. Szabó János – Sudár Balázs: Az Árpád-ház férfineveiről (970–1301). In: B. Szabó János – Sudár Balázs: Az Árpád-ház nyomában. (BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Források és tanulmányok 5.) Budapest 2021. 11–70.
- Szabó Károly: III. Endre fogsága 1292-ben. Századok 18. (1884) 97–113.
- Szilágyi Loránd: A magyar királyi tanács első százada. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 157–169.
- Szovák Kornél: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Budapest 1996. 21–46.
- Szőcs Tibor: A nádori intézmény korai története 1000–1342. (Studia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Budapest 2014.
- Szőcs Tibor: Az Aranybulla és a „székesfehérvári törvénytörvény”. In: Andrae II regis Hungariae decretum anni 1222 bulla aurea roboratum. Tanulmányok az Aranybulla kibocsátásának 800. évfordulójára. Szerk. Mayer Gyula, Szovák Kornél, Rácz György. A szerkesztésben közreműködött Kovács Viktória. Budapest 2022. 193–206.
- Szücs Jenő: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) Budapest 1993.
- Takács Imre: A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában. Budapest 2018.
- Thallóczy Lajos: Árpádházi Jolán Aragón királynője (Egy oklevélmelléklettel). Századok 31. (1897) 577–592.
- Thoroczkay Gábor: A királyi hatalom gyakorlásának szimbolikája: jelvények, rítusok és helyszínek. In: Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes, Simonyi Erika. Budapest 2022. 89–95.
- Thoroczkay Gábor: A székesfehérvári bazilika és prépostság az Árpád-korban. In: Thoroczkay Gábor: Az ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Budapest 2016. 141–183.
- Thoroczkay Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéseire. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok

- a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000. 569–591.
- Thoroczkay Gábor*: Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról. Magyar Könyvszemle 121. (2005) 213–218.
- Tóth Endre*: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények. Horváth Attila. Pálffy Géza és Zsoldos Attila tanulmányával. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest 2022.
- Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 11. Szerk. Karácsonyi Béla. Szeged 1962.
- Tringli István*: A szent királyok szabadsága. A középkori történelmi tudat és a történelem-hagyományozódás sajátosságai. Századok 137. (2003) 809–848.
- Uzsoki András*: A passauai Gizella-sír az új kutatások tükrében. In: Gizella és kora. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. (Felolvasóülések az Árpád-korból. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 4.). Veszprém 1993. 18–27.
- Uzsoki András*: Az első magyar királyné, Gizella sírja. In: Gizella királyné (985 k. – 1060). Szerk. Koszta László, Homonnai Sarolta. Veszprém 2000. 112–153.
- Váczy Péter*: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok 61. (1927) 243–290., 351–414.
- Váczy Péter*: A Vazul-hagyomány középkori kútfontokban. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 304–338.
- Vajay Szabolcs*: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: Középkori kútfontok kritikus kérdései. Szerk. Horváth János, Székely György. (Memoria saeculorum Hungariae 1.) Budapest 1974. 339–373.
- Vajay, Szabolcs*: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn. In: Ungarn-Jahrbuch 10. (1979) 15–28.
- Vajay Szabolcs*: Dominae reginae milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest 1984. 395–414.
- Vajay Szabolcs*: Géza nagyfejedelem családja. In: Székesfehérvár évszázadai I. Szerk. Kralovánszky Alán. (István Király Múzeum Közleményei A. 13.sz.) Székesfehérvár 1967. 63–100.

- Városy Gyula*: Antiochiai Anna magyar királyné származása és családi viszonyai. Századok 20. (1886) 867–885.
- Veszprémy László*: Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe). (Rerum Fides II.) Budapest 2019.
- Veszprémy László*: Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. (MTA BTK MÖT Kiadványok 1.) Budapest 2014. 273–288.
- Weisz Boglárka*: Buda város Aranybullája és középkori kiváltságai. Történelmi Szemle 65. (2023) 171–191.
- Wertner Mór*: Az Árpádok házassági összeköttetései. Turul 3. (1885) 144–157.
- Wertner Mór*: III. Béla király egy ismeretlen leányáról. Századok 23. (1889) 634–638.
- Wertner Mór*: Glossák az Árpádok genealógiájához I–III. Turul 5. (1887) 12–18., 70–78., 107–112.
- Wertner Mór*: Kihaltak-e az Árpádok 1301-ben? Turul 32. (1914) 26–42., 55–62., 109–127.
- Wertner Mór*: Ompud nádor és utódjai. Turul 13. (1895) 91–93.
- Wertner Mór*: Szent László királynak orosz veje. Turul 8. (1890) 125–129.
- Zsoldos Attila*: Adorján három ostroma. Oligarchák a Tiszántúlon a 13–14. század fordulóján. (Tanulmányok Biharország történetéről 6.) Nagyvárad 2019.
- Zsoldos Attila*: A király és városai az ország közepén. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv XVIII. Budapest 2024. 47–93.
- Zsoldos Attila*: III. András hat nádora. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. (A Jósa András Múzeum Kiadványai 68. sz.) Nyíregyháza 2011. 289–299.
- Zsoldos Attila*: Anonymus Gesta Hungarorum mint történeti forrás. Magyar Nyelv 119. (2023) 271–284.
- Zsoldos Attila*: Az Árpád-ház kihalása. (A magyar történelem rejtélyei) Budapest 2016.

- Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Budapest 2005.
- Zsoldos Attila*: Az Árpádok koronája először külföldön (Bécs 1205). In: A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978). Szerk. Pálffy Géza. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2018. 49–70.
- Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (História Könyvtár. Monográfiák 24.) Budapest 2007.
- Zsoldos Attila*: Hercegek és hercegnők az Árpád-kori Magyarországon. In: Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár 2016. 9–24.
- Zsoldos Attila*: Két hamis oklevélről. Történelmi Szemle 41. (1999) 191–208.
- Zsoldos Attila*: Somogy megye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. Szerk. Stamler Imre. Dunaújváros 1998. 37–50.
- Zsoldos Attila*: Személyes elemek az Árpád-kori királynéi intézményben. In: Királynék a középkori Magyarországon és Európában. Szerk. Szovák Kornél, Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019. 27–43.
- Zsoldos Attila*: Szent Imre herceg. In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére, születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk. Kerny Terézia. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai I.) Székesfehérvár 2007. 20–23.
- Zsoldos Attila*: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. Történelmi Szemle 39. (1997) 69–98.

A magyarság politikai vezetői a 9. század közepétől a 14. század elejéig terjedő időszakban a ma Árpád-ház néven ismert dinasztia tagjai közül kerültek ki. A kötet a hasonló korábbi vállalkozásoktól eltérően nem életrajzok gyűjteménye, hanem az uralkodócsalád mint szerves egység életjelenségeit állítja a középpontba, egyfajta családtörténet tehát, ám nem az egymásra következő nemzedékek rendje szerint halad.

Miként bármely családban, az Árpádok dinasztiájában is más-más szerep jutott a familiában más-más helyet elfoglaló családtagoknak, s e szerepekhez különböző szokások, olykor intézmények társultak. A dinasztia egészére vonatkozó ismeretek bemutatása után ezért a mindenkori családfő (az „apa”), azaz a korszak nagyobbik részében a király kerül sorra, ezt követi a királyné (az „anya”) alakjával foglalkozó rész, majd a hercegek és a hercegnők (a „gyerekek”). Külön fejezet mutatja be a dinasztia kihalásának történetét.

A Függelékben az Árpád-ház tagjainak legfontosabb életrajzi adatait találja meg az olvasó, míg a Bibliográfiában a kötetben idézett forrásokat nyomtatásban közlő művekről és a felhasznált szakirodalomról tájékozódhat.

...

A szerző a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézetének kutatóprofesszora. Az Országház Kiadó gondozásában 2025-ben jelent meg a *Csák Máté és társai* című monográfiája.